

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАСЮТА ДЕНИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 903.23:339.5(477.74–12)«01/04»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
В I–IV СТ. Н.Е. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АМФОРНОЇ ТАРИ)**

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Д.О. Масюта)

Науковий керівник:

Дзиговський Олександр Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2019

АНОТАЦІЯ

Масюта Д.О. «Торговельні зв'язки населення Нижнього Подністров'я в I–IV ст. н.е. (за матеріалами амфорної тари)». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеса, 2019.

Робота є першим узагальнюючим дослідженням амфорного імпорту та спробою реконструкції торговельних зв'язків населення Нижнього Подністров'я в I–IV ст. н.е. Здійснено детальний історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, присвяченої вивченню амфорної тари римського часу. Вперше виділені нові різновиди амфорної тари, розроблена типологія, хронологія, визначено їх вміст, а також намічені регіони виробництва цих посудин. Ідентифіковано та введено до наукового обігу амфори, знахідки яких раніше не були відомі у Нижньому Подністров'ї. Уточнено особливості морфології та час побутування амфор вже відомих типів та варіантів, значно розширено ареал їх розповсюдження. Вперше було розроблено періодизацію торговельно-економічних відносин в Нижньому Подністров'ї у римську епоху. Визначені напрямки, характер та інтенсивність торговельних контактів населення цього регіону з центрами-експортерами товарів у амфорах. Здійснена спроба співвіднесення знахідок окремих різновидів амфорної тари з перебуванням у Тірі військових підрозділів Римської імперії.

Джерельну базу дослідження складають знахідки амфорної тари, виявлені під час планомірних археологічних розкопок Тіри, поселення та могильника Молога II і невеликих за обсягом робіт на поселенні Веселе III. Крім того, в роботі використана опублікована керамічна тара з городища Ніконій.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів для підготовки узагальнюючих робіт, присвячених реконструкції торговельних зв'язків в причорноморському регіоні та вивченню економіки античного світу. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для ідентифікації амфорної тари римського часу та при побудові хронологічних схем археологічних пам'яток Причорномор'я.

В історії дослідження амфор римської епохи виділено чотири періоди. Перший етап (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) характеризується виникненням інтересу до амфорної тари та першими спробами її систематизації. Для другого етапу (друга половина 40-х – 60-ті рр. XX ст.) притаманне різке зростання зацікавлення до масового археологічного матеріалу, викликане усвідомленням того, що амфорна тара являє собою надійний хронологічний індикатор, а також є важливим джерелом для реконструкції торговельних зв'язків античного світу. Процес систематизації амфор відбувався у напрямку розробки класифікацій, в основу яких була покладена форма виробів. На третьому етапі (70–80-ті рр. XX ст.) вивчення тарного посуду стає дійсно масовим явищем, а застосування математичних та природничо-наукових методів вивело його на якісно новий рівень. Вперше на матеріалах амфорної тари здійснюються дослідження, метою яких була реконструкція торговельно-економічних зв'язків в межах усього римського світу. На четвертому етапі (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) відбувається справжній прорив в вивченні амфор та торговельних зв'язків Причорномор'я. Було систематизовано керамічну тару з причорноморських пам'яток, виокремлено посудини понтійського виробництва та визначено центри, що їх виготовляли. Також збільшується інтенсивність вивчення амфорної тари з теренів колишніх західних провінцій Римської імперії. Для цього періоду характерні широке використання статистико-математичних та залучення природничо-наукових методів. При побудові типології амфор враховується як морфологія, так і особливості керамічного тіста.

Разом з тим, амфорна тара римського часу, що походить з археологічних пам'яток Нижнього Подністров'я, дуже рідко ставала об'єктом спеціальних досліджень. Більшість положень наявних систематизації амфор, виявлених в Тірі, Ніконії та поселення Молога II, потребували уточнення або перегляду.

Під час даного дослідження амфорна тара, що надходила в римський час до осілого населення Нижнього Подністров'я, була розділена на дві групи. До першої належать посудини, виготовлені в керамічних майстернях Адріатики (амфори варіантів Dressel 6A, Dressel 6B, типу Forlimpopoli), Східного Середземномор'я та Егеїди (тара типів Camulodunum 184, AC4, 1 (I) за Т.Л. Самойловою, VIII за А. Опайцем, MRA 3 Benghazi, Robinson M 273, Dressel 24, Karitän II, 80 за І.Б. Зеєст та виділені вперше коричневоглиняні вузькогорлі амфори). При чому, екзотичні товари, що містились в цих амфорах, імпортуються переважно Тірою. Виключення становить тара типів Dressel 24, 80 за І.Б. Зеєст, Karitän II, яка в невеликій кількості досягала Ніконія та неукріплених пізньоскіфських поселень. Частину посудин, що належать до останніх двох різновидів, могли виготовляти в Причорномор'ї.

Більш кількісну другу групу керамічної тари складають амфори причорноморського виробництва. Вона переважно представлена продукцією Гераклеї Понтійської, яка починає надходити до Нижнього Подністров'я вже з рубежу н.е. Експорт гераклейського вина до Тіри здійснюється безперервно, аж до її зруйнування близько середини III ст. н.е. Так, в керамічному комплексі міста присутні широкогорлі амфори варіантів C1a та C1b, типу C II, та вузькогорлі – варіантів C IVA–C IVC, C IVJ і підваріанту C IVD₁ за С.Ю. Внуковим. З виникненням у Нижньому Подністров'ї пізньоскіфських поселень, до них також надходить тара, починаючи з посудин варіанту C IVB. З кінця II по середину III ст. н.е. до Нижнього Подністров'я ввозяться товари у боспорських амфорах. І якщо тара типів 72, 73, 75 за І.Б. Зеєст зустрічаються повсюдно, то червоноглиняні вузькогорлі амфори, об'єднані дисертантом в окремий тип, відомі в Тірі та на Молозі II, а

посудини типу 27 за В.В. Крапівіною – лише в Тірі. Після відновлення, це місто імпортує вино у тарі типу 72 за І.Б. Зеєст, пізньогераклейських амфорах варіанту С IVF, синопських типу С Snp I за Д. Кассаба Тезгьора. До Тіри надходить і продукція нелокалізованих понтійських центрів – амфори типів 5 (II) та 6 (II) за Т.Л. Самойловою.

Під час дослідження було встановлено, що в римську епоху Нижнє Подністрів'я було інтегровано в систему торговельних зв'язків Причорномор'я та відіграло в них важливу роль. Також підтримувались контакти з містами, розташованими в Адриатиці, Східному Середземномор'ї, Егеїді. Аналіз матеріалів амфornoї тари та історичних подій, що відбувались в регіоні у I–IV ст. н.е., дозволили виділити три періоди у розвитку торговельно-економічних відносин в Нижньому Подністрів'ї: 1) рубіж н.е. – кінець I ст. н.е.; 2) початок II ст. н.е. – середина III ст. н.е.; 3) остання чверть III ст. н.е. – друга половина IV ст. н.е.

Найбільш важливим економічним центром Нижнього Подністрів'я була Тіра, яка знаходилась на перетині торговельних маршрутів, що з'єднували її з варварськими племенами Подністрів'я, античними містами Північного Причорномор'я та населеними пунктами римських провінцій. Вже на рубежі н.е. це місто встановлює торговельні відносини з Гераклеєю Понтійською, в результаті чого до Тіри починає надходити вино, що імітувало родоську та коську продукцію, а також напій, виготовлений за власним рецептом. В першій половині I ст. н.е. в невеликому обсязі імпортується італійське вино. Протягом цього століття підтримуються торговельно-економічні відносини з виробничими центрами Східного Середземномор'я та Егеїди, звідки ввозиться оливкова олія та вино. В цей час торговельні контакти, хоча і носять прямий, неопосередкований характер, відзначаються спорадичністю. В останній третині I ст. н.е., після включення Тіри до сфери впливу Римської імперії, їх інтенсивність зростає. Наприкінці цього століття, з появою у Нижньому Подністрів'ї нового населення, що переважно складалось з носіїв пізньоскіфської археологічної культури, обсяг

надходження гераклейського вина сюди істотно збільшується. На що вказують матеріали поселення Молога II. Посередником у цих торговельних операціях виступає Тіра.

На початку II ст. н.е. римська адміністрація здійснила комплекс заходів, що сприяли стабілізації військово-політичної ситуації у Нижньому Подністров'ї та економічному підйому Тіри у II – першій половині III ст. н.е. В цей період основну статтю амфорного імпорту міста також складало гераклейське вино. Пік товарообігу між Тірою та Гераклеєю Понтійською припав на другу половину II – першу половину III ст. н.е. Також встановлюються торговельні відносини з Боспором, з території якого імпортується *salsamentum* (солонорибна) і, в меншій мірі, вино. В обмеженій кількості з нелокалізованих понтійських центрів ввозиться вино та, можливо, оливкова олія. У II – першій половині III ст. н.е. розширюються напрямки торговельних зв'язків з виробничими центрами Східного Середземномор'я і Егеїди, звідки імпортуються вишукані сорти вин та оливкова олія. Вони переважно носять неопосередкований характер. Проте, продукція центрів Далмації, Італії, Хіосу, деяких пунктів, розташованих на західному узбережжі Малої Азії, надходять з нижньодунайських провінцій в результаті торговельно-посередницьких операцій.

Асортимент провізії, якою забезпечувались військовослужбовці Римської імперії, що дислокувались у Тірі в II – першій половині III ст. н.е., переважно, не відрізнявся від товарів, котрі могло придбати цивільне населення міста. Вони отримували гераклейські та егейські вина, східносередземноморську оливкову олію. Проте, саме з римською військовою присутністю у місті слід пов'язувати знахідки східносередземноморської винної тари типів 1 (I) за Т.Л. Самойловою та VIII за А. Опайцем і, ймовірно, адриатичних амфор варіанту Dressel 6B для оливкової олії.

З виникненням на початку II ст. н.е. нових варварських пам'яток (городище Ніконій, поселення Веселе III) зростає значення Тіри як центру

посередницької торгівлі між античними містами та пізньоскіфськими племенами. В результаті інтенсивного торговельного обміну до Тіри ввозиться продукція сільського господарства, а в зворотному напрямку слідує товари у керамічній тарі. Імпорт поселень Молога II, Веселе III та городища Ніконій був менш різноманітним, ніж у Тіри. Високим попитом користувались дешеві гераклейські та боспорські вина, солоня риба, виготовлена на Боспорі. Егейське вино та середземноморська оливкова олія надходили до варварських племен зрідка.

Сталі та інтенсивні торговельно-економічні відносини між населеними пунктами Нижнього Подністров'я були розірвані у середині III ст. н.е. з зруйнуванням Тіри та припиненням життя на городищі Ніконій і на неукріплених поселеннях під час «скіфських» або «готських» воєн.

У пізньоантичний період Тіра, після відновлення наприкінці III ст. н.е. і до 70-х рр. IV ст. н.е., продовжує мати значення важливого центру посередницької торгівлі між античними містами та варварськими племенами. Так, товари у амфорах, реекспорт яких здійснювала Тіра, досягали черняхівських поселень, розташованих у Середньому Подністров'ї. Проте можна констатувати значне звуження ширини та зменшення інтенсивності торговельних зв'язків з центрами-експортерами.

Місто відновлює торговельні контакти з Боспором, звідки ввозиться вино. Але основним постачальником цього продукту продовжує залишатись Гераклея Понтійська. В середині – третій чверті IV ст. н.е. Тіра також імпортує синопське вино та товари з невстановлених понтійських центрів. Егейські вина, вочевидь, надходять з Нижнього Подунав'я в ході торговельних операцій, які мали посередницький характер.

Ключові слова: амфори, римський час, торговельні зв'язки, Нижнє Подністров'я, Причорномор'я, типологія, хронологія.

SUMMARY

Masyuta D.O. «Trade connections of Lower Dniester population in the 1st – 4th centuries AD (on materials of transport amphorae)» – Qualifying scientific work with manuscript copyright.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree (PhD) on speciality 07.00.04 «Archaeology». – Odessa I.I. Mechnikov National University, Odessa, 2019.

The work is the first generalizing study of amphora import and an attempt to reconstruct the trade connections of Lower Dniester population in the 1st – 4th centuries AD. A detailed historiographical analysis of national and foreign literature on the problems of Roman transport amphorae has been made. New varieties of transport ware have been attributed for the first time, typology and chronology have been elaborated, content and regions of production have been identified. The findings of amphorae, previously unknown in Lower Dniester, have been identified and put into scientific circulation. Those already known amphorae types and variants have been clarified in terms of specific features of their morphology and time of use, the area of their distribution has been considerably expanded. A periodization of trade and economic relations in the Lower Dniester region during the Roman era has been made for the first time. The directions, condition and intensity of trade contacts between the population of this region and exporting centers of goods in amphorae have been determined. An attempt to correlate the findings of certain varieties of transport amphorae with the presence of Roman military units in Tyras has been made.

The sources of the study are findings of transport amphorae, discovered during regular archaeological excavations of Tyras, settlement and cemetery at Mologa II and small scale excavations at the settlement of Vesele III. In addition, the published transport ware from fortified settlement Nikonion was used in the work.

The practical significance of the dissertation is the possibility of using obtained results for generalizing works on the reconstruction of trade connections in the Black Sea region and the study of ancient world economics. The results of the dissertation can be used for identifying Roman transport amphorae and constructing chronological framework for Black Sea archaeological sites.

Four periods have been identified for the history of Roman amphorae studies. The first stage (the late 19th century – 1930's) is characterized by emergence of interest in transport amphorae and the first attempts to classify it. For the second stage (the second half of the 1940's – 1960's) a sharply increasing interest in frequent archaeological finds is typical, caused by realization of the fact that transport amphorae is a reliable chronological indicator, as well as an important source for reconstruction of trade connections of the ancient world. Form of the vessel became a basis to develop classification of amphorae. At the third stage (the 1970-80's) the study of transport ware became indeed a mass phenomenon, and the use of mathematical and natural-scientific methods led it to a whole new level. For the first time, transport amphorae were being researched to reconstruct trade and economic connections within the bounds of whole Roman world. At the fourth stage (the 1990's – early 21st century) there is a real breakthrough in the study of amphorae and Black Sea trade relations. Transport ware from the Black Sea sites were systematized, vessels of Pontic origin were separated and centers of their production were identified. Amphorae from former Roman western provinces have been increasingly studied as well. An extensive use of statistical and natural-scientific methods is typical for this period. When constructing typology of amphorae, both the morphology and features of fabric were taken into account.

At the same time, Roman transport amphorae from Lower Dniester sites have rarely been a subject of special research. Most of the theses of existing systematizations of amphorae, discovered at Tyras, Nikonion, and Mologa II settlements, required clarification or revision.

In the study, the transport amphorae which came to Lower Dniester settled population in Roman times were divided into two groups. The first group includes vessels made in Adriatic (vessels of variants Dressel 6A, Dressel 6B, and type Forlimpopoli), Eastern Mediterranean and Aegean pottery workshops (transport ware of types Camulodunum 184, AC4, Samoylova 1 (I), Opaıt VIII, MRA 3 Benghazi, Robinson M 273, Dressel 24, Kapitän II, Zeest 80, and brown clay narrow-neck amphorae, identified for the first time). The exotic goods contained in these amphorae were imported mainly by Tyras. An exception is ware of types Dressel 24, Kapitän II, Zeest 80, which in a small number reached Nikonion and unfortified Late Scythian settlements. Part of vessels of the last two varieties could have been produced in the Black Sea area.

More numerous second group of transport ware contains amphorae of Black Sea production. It is predominantly a production of Heraclea Pontica, which started to come to Lower Dniester area already at the turn of the 1st century AD. Heracleian wine had been being exported to Tyras continuously until the city's destruction in ca. the mid-3rd century AD. Thus, the pottery complex from the city includes wide-neck amphorae of variants S Ia and S Ib, type S II, and the narrow-neck ones of variants S IVA – S IVC, S IVJ and sub variant Vnukov S IVD₁. Having appeared in the Lower Dniester area, the Late Scythian settlements began importing narrow-neck ware as well, starting with vessels of variant S IVB. From the late 2nd till mid-3rd centuries AD the Lower Dniester area received goods in Bosporan amphorae. While the transport ware of types Zeest 72, 73, 75 are found everywhere, the red clay narrow-neck amphorae, united by author of the dissertation into a separate type, are known in Tyras and Mologa II, and the vessels of type Krapivina 27 – only in Tyras. Having been revived, Tyras imported wine in the transport ware of types Zeest 72, late Heracleian amphorae of variant S IVF, Sinopean type Kassab Tezgör C Snp I. Products of non-localized Pontic centers – amphorae of types Samoylova 5 (II) and 6 (II), also came to this city.

The study found that in the Roman era the Lower Dniester area was integrated into a system of Black Sea trade connections, and played an important

role in it. Contacts were also maintained with cities located in the Adriatic, Eastern Mediterranean, Aegean. An analysis of transport amphorae findings and historical events that took place in the region during the 1st – 4th centuries AD allowed to distinguish three periods in development of trade and economic relations in the Lower Dniester area: 1) turn of the 1st century AD – late 1st century AD; 2) the early 2nd – mid-3rd centuries AD; 3) the last quarter of 3rd – second half of 4th centuries AD.

The most important economic center of Lower Dniester area was Tyras, located at the intersection of trade routes connecting it with Lower Dniester barbaric tribes, Northern Black Sea ancient cities and Roman provincial settlements. Already at the turn of the 1st century AD this city established trade relations with Heraclea Pontica, and as a result Tyras have begun to receive wine that imitated Rhodes and Cos production, as well as a drink made in own recipe. In the first half of the 1st century AD an Italian wine was imported in a small scale. During this century trade and economic relations have been maintained with the Eastern Mediterranean and Aegean production centers that exported olive oil and wine. At this time trade contacts, although being of direct, immediate nature, are characterized as sporadic. In the last third of the 1st century AD, after inclusion of Tyras in the sphere of influence of the Roman Empire, their intensity increased. At the end of this century, with an advent of new population in the Lower Dniester area, mostly the people of Late Scythian archeological culture, an amount of Heracleian wine import increased significantly, indicated by the materials of Mologa II settlement. Tyras acted as an intermediary in these trading operations.

At the beginning of the 2nd century AD the Roman administration implemented a series of measures that helped to stabilize military and political situation in Lower Dniester area and economic growth of Tyras in the 2nd – first half of the 3rd centuries AD. During this period, the major item of amphorae import to the city was Heracleian wine. The commodity circulation between Tyras and Heraclea Pontica peaked in the second half of the 2nd – first half of the 3rd centuries AD. Trade relations with the Bosphorus were also established, from its territory the

salsamentum (salted fish) and, to a lesser extent, wine were imported. Wine and probably olive oil were imported in a limited number from non-localized Pontic centers. In the 2nd – second half of the 3rd century AD the directions of trade connections with the Eastern Mediterranean and Aegean production centers were expanded. Fine wines and olive oil were imported from there. These connections were mostly immediate. However, the products from Dalmatian, Italian, Chios and some western Asian Minor centers have come from the Lower Danube provinces as a result of mediatorial trade operations.

The range of supplies of the Roman military personnel stationed in Tyras in the second half of the 3rd century AD did not differ much from the goods available for purchase by the civilian population of the city. They received Heracleian and Aegean wines, and Eastern Mediterranean olive oil. However, one should associate the finds of Eastern Mediterranean wine transport ware of types Samoylova 1 (I), Opaït VIII, and probably the Adriatic amphorae for olive oil of variant Dressel 6B, with the Roman military presence.

With the appearance of new barbaric sites in the early 2nd century AD (Nikonion and Vesele III settlements), the value of Tyras as a center of intermediary trade between the ancient cities and late Scythian tribes increased. As a result of intensive commodity exchange, agricultural products were imported to Tyras, and the goods in transport ware went in the reverse direction. The import of Mologa II, Vesele III and Nikonion settlements was less diverse than those of Tyras. Cheap Heracleian and Bosporan wines, salted fish made in Bosphorus were in high demand. Aegean wine and Mediterranean olive oil rarely reached the barbaric tribes.

Sustainable and intensive trade and economic relations between the Lower Danube settlements broke in the mid-3rd century AD with the destruction of Tyras and cessation of life in Nikonion and unfortified settlements during the «Scythian» or «Gothic» wars.

In the last quarter of the 3rd – second half of the 4th centuries AD, Tyras, having been revived, continued to be an important center of intermediary trade

between the ancient cities and barbaric tribes. Thus, the goods in the amphorae re-exported by Tyras have reached the Chernyakhiv settlements located in the Middle Dniester area. However, one can observe a considerable narrowing of the width and a decrease in the intensity of trade connections with the exporting centers.

Tyras revived trade contacts with the Bosphorus where the wine was imported from. But Heraclea Pontica continued to be the main supplier of this product. In the mid – third quarter of the 4th century AD Tyras also imported Sinopean wine and products from undefined Pontic centers. Apparently the Aegean wines have come from the Lower Danube area as a result of mediatorial trade transactions.

Keywords: amphorae, Roman period, trade connections, Lower Dniester area, Black Sea area, typology, chronology.

Список публікацій здобувача:

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Масюта Д.А. Новая разновидность боспорских амфор римского времени / Д.А. Масюта // Емінак. – 2018. – № 1 (21). – Т. 3. – С. 29–34.
2. Масюта Д.О. Про один рідкісний тип амфор римського часу з Тіри / Д.О. Масюта // Археологія. – 2018. – № 3. – С. 94–101.
3. Масюта Д.А. Амфоры типа 27 по классификации В.В. Крапивиной из Тиры / Д.А. Масюта // Емінак. – 2019. – № 1 (25). – С. 138–148.
4. Масюта Д.О. Амфори типу Samulodunum 184 з Тіри / Д.О. Масюта // Записки Історичного факультету. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019. – Вип. 30. – С. 36–49.
5. Масюта Д.А. Псевдородосские амфоры из Тиры (II – первая половина III вв. н.э.) / Д.А. Масюта // Revista Arheologică. – 2019. – Vol. XV (2) – P. 81–91.

Статті у інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

6. Масюта Д.А. Амфоры городища Алма-Кермен / Д.А. Масюта // ОДИССОС: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2009. – С. 27–29.

7. Масюта Д.А. Красноглиняные амфоры II – III вв. н.э. городища Алма-Кермен / Д.А. Масюта // Дні науки історичного факультету: матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 2009. – Вип. II, ч. 4. – С. 30–31.

8. Масюта Д.А. Амфора типа Dressel 43 (Crètoise 4) из Тире / Д.А. Масюта // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, Chișinău, 31 mai – 2 iunie 2016. – Chișinău, 2016. – P. 60–61.

9. Масюта Д.А. Об одной группе дипинти на амфорах типа 75 по И.Б. Зеест / Д.А. Масюта // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, Chișinău, 30–31 mai 2017. – Chișinău, 2017. – P. 57.

10. Масюта Д.А. К вопросу об импорте рыбопродуктов в Тире во II–III вв. н.э. / Д.А. Масюта // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, Chișinău, 30–31 mai 2018. – Chișinău, 2018. – P. 89–90.

11. Масюта Д.А. Амфоры тип 27 по В.В. Крапивиной из Тире / Д.А. Масюта // FORUM OLBICUM II: пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4–6 травня 2018 р. – Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2018. – С. 86–87.

12. Масюта Д.А. К вопросу об импорте критского вина в Причерноморье (I–II вв. н.э.) / Д.А. Масюта // Pontica et Caucasia II. Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea (Warsaw 14–17.05.2019). – Warsaw, 2019. – P. 34–35.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ АМФОРНОЇ ТАРИ РИМСЬКОГО ЧАСУ	7
1.1. Історія дослідження амфор римського часу	7
1.1.1. Кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.	7
1.1.2. Друга половина 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.	8
1.1.3. 70–80-ті рр. ХХ ст.	11
1.1.4. 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.	21
1.2. Сучасний стан дослідження амфорного імпорту населення Нижнього Подністров'я в римську епоху.....	36
РОЗДІЛ 2. АМФОРНА ТАРА ВИРОБНИЦТВА АДРІАТИКИ, СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я ТА ЕГЕЇДИ.....	40
2.1. Амфори виробничих центрів Адріатики	40
2.1.1. Амфори типу Dressel 6	40
2.1.2. Амфори типу Forlimporoli	47
2.2. Амфори виробничих центрів Східного Середземномор'я та Егеїди	52
2.2.1. Амфори типу Camulodunum 184.....	52
2.2.2. Амфори типу Dressel 43 (AC4)	58
2.2.3. Амфори типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою	64
2.2.4. Амфори типу VIII за А. Опайцем	69
2.2.5. Коричневоглиняні вузькогорлі амфори	73
2.2.6. Амфори типу MRA 3 Benghazi	77
2.2.7. Амфори типу Dressel 24	82
2.2.8. Амфори типу 80 за І.Б. Зеєст	87
2.2.9. Амфори типу Kapitän II.....	92
2.2.10. Амфори типу Robinson M 273.....	99
РОЗДІЛ 3. АМФОРНА ТАРА ПОНТІЙСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА.....	103
3.1. Амфори виробництва Гераклеї Понтійської.....	103

3.1.1. Амфори типу С I за С.Ю. Внуковим	103
3.1.2. Амфори типу С II за С.Ю. Внуковим	108
3.1.3. Амфори варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим	112
3.1.4. Амфори варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим.....	116
3.1.5. Амфори варіанту С IVJ за С.Ю. Внуковим.....	121
3.1.6. Амфори варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим.....	123
3.1.7. Амфори варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим	128
3.1.8. Амфори варіанту С IVF за С.Ю. Внуковим	132
3.2. Амфори північнопонтійських виробничих пунктів	136
3.2.1. Амфори типу 72 за І.Б. Зеєст	136
3.2.2. Амфори типу 73 за І.Б. Зеєст	141
3.2.3. Амфори типу 75 за І.Б. Зеєст	145
3.2.4. Амфори типу 27 за В.В. Крапівіною	151
3.2.5. Червоноглиняні вузькогорлі амфори.....	155
3.3. Амфори нелокалізованих причорноморських центрів.....	159
3.3.1. Амфори типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою	159
3.3.2. Амфори типу 6 (II) за Т.Л. Самойловою	161
РОЗДІЛ 4. ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У НИЖНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І (I–IV СТ. Н.Е.)	164
4.1. Рубіж н.е. – кінець I ст. н.е.	164
4.2. Початок II ст. н.е. – середина III ст. н.е.	168
4.3. Остання чверть III ст. н.е. – друга половина IV ст. н.е.	179
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	190
АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ	235
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	240
ДОДАТКИ	241
Додаток А. Ілюстрації.....	242
Додаток Б. Таблиці.....	300

ВСТУП

Актуальність дослідження. Амфорна тара є однією з найбільш поширених категорій археологічного матеріалу на античних та варварських пам'ятках Причорномор'я. Фрагменти амфор в великій кількості зустрічаються при дослідженні Тіри, городища Ніконій та пізньоскіфських поселень Нижнього Подністров'я. Завдяки своїй масовості, вони мають першочергове значення для побудови хронологічних схем та реконструкції торговельних контактів. Разом з тим, амфори римського часу з Нижнього Подністров'я дуже рідко ставали об'єктом спеціальних досліджень, а більшість рідкісних для Причорномор'я різновидів досі не було введено до наукового обігу.

Тому назріла необхідність підготовки комплексного, узагальнюючого дослідження тарних посудин з Нижнього Подністров'я, яке дозволить розкрити питання, пов'язані з торговельно-економічними відносинами всередині регіону, а також визначити напрямки, характер та інтенсивність торговельних зв'язків з центрами-експортерами товарів у амфорах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукових тем кафедри археології та етнології України: «Дослідження давньої історії Північно-Західного Причорномор'я: міждисциплінарний підхід» 2012–2016 рр. (номер державної реєстрації 0112U005265); «Реконструкція культурно-історичних процесів у палеогеографічному просторі Північно-Західного Причорномор'я (25 тис. р. до н.е. – IV ст. н.е.)» 2017–2021 рр. (номер державної реєстрації 0117U003186).

Метою дослідження є реконструкція торговельних зв'язків населення Нижнього Подністров'я з античними центрами за матеріалами амфорної тари.

Мета роботи зумовлює такі **завдання**:

- здійснити аналіз вивчення амфорної тари римського часу та визначити сучасний стан дослідження амфорного імпорту населення Нижнього Подністров'я;

- виявити основні різновиди амфорної тари, що ввозились до Нижнього Подністров'я, уточнити їх типологію та хронологію, визначити центри виробництва та основний вміст цих посудин;

- окресливши ареал розповсюдження амфорної тари, встановити шляхи надходження товарів у амфорах до Нижнього Подністров'я;

- ґрунтуючись на матеріалах амфорної тари, реконструювати торговельно-економічні зв'язки населення Нижнього Подністров'я з античними центрами та всередині регіону.

Об'єкт дослідження – амфорна тара та її фрагменти, які були знайдені на археологічних пам'ятках Нижнього Подністров'я.

Предмет дослідження – торговельні зв'язки населення Нижнього Подністров'я з античними центрами Північного Причорномор'я та містами Римської імперії.

Методологічну основу дисертації складають традиційні для археологічної науки методи: порівняльний, типологічний (використовувались при ідентифікації амфорної тари та виділенні її нових різновидів), кореляційний та синхроністичний (застосовувались для визначення часу побутування амфор). Метод математичної статистики дозволив здійснити кількісне оцінювання амфорного імпорту та визначити динаміку торговельних зв'язків.

Хронологічні межі дослідження охоплюють римський період історії Нижнього Подністров'я (I–IV ст. н.е.).

Географічні межі визначається територією, що безпосередньо прилягає до західного та східного берегів нижньої течії Дністра.

Джерельну базу дослідження складають знахідки амфорної тари (43 цілих та археологічно цілих екземпляра і приблизно 11 000 уламків профільних частин), виявлені під час планомірних археологічних розкопок

Тіри (другої половини XX – початку XXI ст.), поселення та могильника Молога II (70-х рр. XX – початку XXI ст.) та невеликих за обсягом робіт на поселенні Веселе III (1990 р.). Матеріали, що були покладені в основу дисертації, зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України, Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї, Наукових фондах Інституту археології НАН України. Крім того, в роботі використана опублікована керамічна тара з городища Ніконій. Під час дослідження в якості аналогій залучались знахідки амфор з синхронних археологічних пам'яток Південно-Західного Криму та Румунської Добруджі. Для кількісного оцінювання амфорного імпорту використовувались матеріали розкопок Тіри в 1999–2005, 2008–2015 рр. (9960 фрагментів профільних частин).

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів для підготовки узагальнюючих робіт, присвячених реконструкції торговельних зв'язків в причорноморському регіоні та дослідженню економіки античного світу. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для ідентифікації амфорної тари римського часу та при побудові хронологічних схем археологічних пам'яток Причорномор'я.

Наукова новизна. Робота є першим узагальнюючим дослідженням амфорного імпорту та спробою реконструкції торговельних зв'язків населення Нижнього Подністров'я в I–IV ст. н.е. Здійснено детальний історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, присвяченої вивченню амфорної тари римського часу. Вперше виділені нові різновиди керамічної тари, розроблена типологія, хронологія, визначено їх вміст, а також намічені регіони виробництва цих посудин. Ідентифіковано та введено до наукового обігу амфори, знахідки яких раніше не були відомі у Нижньому Подністров'ї. Уточнено особливості морфології та час побутування амфор вже відомих типів та варіантів, значно розширено ареал їх розповсюдження. Вперше було розроблено періодизацію торговельно-економічних відносин в Нижньому Подністров'ї у римську епоху. Були визначені напрямки, характер

та інтенсивність торговельних контактів населення цього регіону з центрами-експортерами товарів у амфорах. Здійснена спроба співвіднесення знахідок окремих різновидів амфornoї тари з перебуванням у Тірі військових підрозділів Римської імперії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були виголошені у вигляді доповідей та повідомлень на засіданнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, відділу античної археології ІА НАНУ, наукових всеукраїнських та міжнародних конференціях в Україні: м. Одеса (2009 р.), м. Київ (2009), м. Миколаїв (2018 р.), Молдові: м. Кишинів (2016, 2017, 2018 рр.), Польщі: м. Варшава (2019 р.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 12 наукових робіт, 4 з яких – у фахових виданнях України, 1 – у закордонному, ще 7 – у інших наукових виданнях і матеріалах конференцій.

Обсяг та структура роботи. Відповідно до сформульованих завдань, структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків (189 стор.). Додатки до дисертації розділено на два блоки: малюнки (58 стор.), таблиці (25 стор.). Список використаної літератури складається із 436 позицій. Загальний обсяг дисертації складає 325 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ АМФОРНОЇ ТАРИ РИМСЬКОГО ЧАСУ

1.1. Історія дослідження амфор римського часу

1.1.1. Кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.

Амфорна тара римської епохи привернула увагу археологів вже у другій половині XIX ст. [Бёттгер, Шелов, 1998, с. 18; Ильяшенко, 2013, с. 9–12]. Проте спочатку зацікавлення у дослідників викликали не самі посудини, а написи на латині, нанесені фарбою на їх поверхню (*tituli picti*). Ці позначки, разом із іншими важливими епіграфічними джерелами увійшли до кількох томів корпусу латинських написів (*Corpus Inscriptionum Latinarum*). Першу типологію амфорної тари було розроблено лише у 1899 р. німецьким вченим Г. Дресселем [Dressel, 1899, pl. II]. Вона являє собою не повноцінну класифікацію, а типологічний нарис, складений з метою проілюструвати збірку написів на амфорах, знайдених на території Риму – у *Monte Testaccio* та *Castra Praetoria*. В ньому вказано основні різновиди керамічної тари, на яких були зафіксовані *tituli picti*. Через десять років аналогічну роботу, але з амфорами, виявленими під час археологічних розкопок Помпеїв, підготував А. Мау [Maу, 1909, pl. II–III]. Проте найбільш поширеною стала саме типологічна схема, запропонована Г. Дресселем. Вона відіграла дуже важливу роль в подальшому дослідженні керамічної тари римської епохи. Більшість вчених першої половини XX ст. при розробці класифікацій амфор перших століть нашої ери спирались на схему Г. Дресселя, уточнювали та розширювали її, доповнюючи новими типами. Навіть зараз, на початку XXI ст., для ідентифікації багатьох різновидів середземноморської тари, дослідники використовують вдосконалену типологію Г. Дресселя.

Початок XX ст. в дослідженні керамічної тари можна охарактеризувати як період накопичення археологічних матеріалів. Хоча мають місце нечисленні публікації з систематизацією амфорних знахідок, серед яких слід відзначити працю Ф. Оелманна [Oelmann, 1914]. Німецький дослідник, перед самим

початком Першої світової війни, підготував власну, без урахування розробок попередників, типологію кухонних, столових та тарних посудин, що походили з розкопок римського форту Нідербібер в Північній Германії.

Серед наукових праць, опублікованих у міжвоєнний період, на особливу увагу заслуговує довідник з галло-римської археології, підготовлений А. Гринье. Автор велику увагу приділив амфорній тарі, вперше відзначивши важливість цього археологічного джерела для вивчення давньої торгівлі [Grenier, 1934, p. 601–642].

1.1.2. Друга половина 40-х – 60-ті рр. XX ст.

Після вимушеної перерви, викликані Другою світовою війною, настає новий етап в дослідженні амфор, який припадає на другу половину 40-х – 60-ті рр. XX ст. Для цього періоду характерне різке зростання зацікавлення до масового археологічного матеріалу римського часу, викликане усвідомленням, що амфорна тара являє собою надійний хронологічний індикатор, а також є важливим джерелом для реконструкції торговельних зв'язків античного світу. Процес систематизації амфор відбувався у двох напрямках: розвитку та вдосконалення типологічної схеми Г. Дресселя та розробки самостійних, не пов'язаних з нею класифікацій.

Першим шляхом пішли П.Е. Пеліше, Н. Ламбоглія та Ф. Зеві. У 1946 р. П.Е. Пеліше [Pelichet, 1946], під час вивчення амфорних матеріалів з Ньйона (Швейцарія), додав кілька нових типів до таблиці Г. Дресселя та більш детально дослідив вже відомі форми, виділивши їх хронологічні варіанти. В свою чергу Н. Ламбоглія [Lamboglia, 1955], спираючись на типологічну схему Г. Дресселя, розробив класифікацію амфорної тари епохи пізньої республіки. Ф. Зеві [Zevi, 1966] здійснив повну ревізію типології Г. Дресселя, переглянувши морфологію, походження, хронологію амфор. Велику увагу італійський археолог приділив визначенню вмісту тари.

Натомість, П. Балдаччі [Baldacci, 1967–1968] розробив власну класифікацію римських амфор, що надходили до Північної Італії. Оригінальну систематизацію кераміки римського часу, виявленої під час археологічних

розкопок Афінської агори, запропонував американський дослідник Г.С. Робінсон [Robinson, 1959]. В його монографії велика увага приділялась і амфорній тарі. Вченого в першу чергу цікавив її датуючий потенціал, хоча він також наводить дані з форми виробів та кольору їх глини. У 1967 р., з виходом статті Б. Бьоттгера про керамічний посуд IV–VI ст. н.е., була розпочата робота над систематизацією амфорної тари з римської фортеці Ятрус в Болгарії [Böttger, 1967].

В цей період була підготовлена фундаментальна робота радянської дослідниці І.Б. Зеєст [Зеєст, 1960] з класифікації амфорної тари, виявленої під час розкопок археологічних пам'яток Боспору. За шириною хронологічних рамок (VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.) та глибиною, масштабністю дослідження ця праця є унікальною для причорноморського регіону і дотепер не має аналогів. І.Б. Зеєст виділила нові різновиди амфор, вказала особливості морфології, визначила час побутування та локалізувала їх ймовірні місця виробництва (в тому числі на території Причорномор'я). Для посудин деяких типів були вказані особливості техніки виготовлення та навіть наведені дані петрографічних аналізів керамічного тіста. Монографія І.Б. Зеєст стала підґрунтям для подальшого дослідження понтійських амфор римського часу.

Вивчення римських амфор південнопонтійського виробництва було продовжено І.С. Каменецьким [Каменецкий, 1963], який розробляв питання їх морфології та хронології. У своїй роботі вчений використовував метод математичної статистики, що дозволило більш детально проаналізувати обсяг їх надходження до Нижньо-Гнилівського городища на Дону.

Перша спроба систематизації амфорної тари, виявленої на пам'ятках черняхівської культури, була здійснена М.Б. Щукіним. Використовуючи широке коло аналогій, в тому числі з середземноморського регіону, дослідник розробив типологію та хронологію таких амфор [Щукин, 1968].

В основі класифікацій середземноморської амфорної тари, що були складені в 50–60-ті рр., лежала форма виробів. Керамічному тісту, з якого вони були виготовлені, переважно приділялась невелика увага. В кращому випадку

дослідники відзначали його візуальні характеристики (колір, щільність, помітні неозброєним оком домішки). Інтенсивне використання природничо-наукових методів при вивченні керамічної тари Середземномор'я римського часу розпочалось вже у наступному десятиріччі.

Разом з тим, необхідно відзначити, що вперше до дослідження амфор з Північного Причорномор'я дані петрографічних аналізів були залучені ще у 1960 р. З публікації додатку до монографії І.Б. Зеєст, складеного О.Ю. Круг [Круг, 1960] розпочинається вивчення мінерального складу керамічного тіста причорноморських амфор. Дослідниця здійснила аналіз формувальної маси спочатку боспорських [Круг, Четвериков, 1961], а згодом південнопонтійських [Круг, Бажанов, 1967] тарних посудин.

У повоєнні роки продовжувались дослідження з амфорної епіграфіки. У 1965 р. вийшла з друку монографія М.Х. Каландера [Callender, 1965], в якій була здійснена спроба всебічного вивчення тари римського часу, знайденої у Західній Європі. Вона містила дані з морфології, хронології, вмісту амфор. В ній також наводилась інформація про нанесені на їх поверхню *tituli picti*. Проте найважливішою частиною праці був каталог клейм. І якщо положення класифікації амфор, запропонованої М.Х. Каландером, зазнали численної критики у сучасників, то його інтерпретація та аналіз відтисків штампів стали вагомим внеском для розвитку керамічної епіграфіки.

Починаючи з 50-х років з'являються дослідження з реконструкції торговельних зв'язків, об'єктом яких стають не керамічні клейма, а масовий археологічний матеріал. В цьому контексті слід відзначити статтю І.Б. Зеєст [Зеєст, 1954], в якій дослідниця, проаналізувавши уламки амфорної тари, намітила основні напрямки торговельних контактів Неаполя Скіфського.

Після Другої світової війни, у зв'язку з розвитком підводної археології, з'являється новий об'єкт досліджень – залишки корабельних катастроф, основним вантажем яких була амфорна тара. Перші наукові роботи з цього напрямку стосувались Західного Середземномор'я. У 1950 р. була надрукована монографія Н. Ламбоглія [Lamboglia, 1950], до якої увійшли керамічні знахідки,

виявлені в ході підводних археологічних робіт поблизу Albintimilium на північно-західному узбережжі Італії. Шість років потому Ф. Бенуа [Venoit, 1956] ввів до наукового обігу амфори римського часу, підняті з морського дна під час розкопок затонулих суден біля узбережжя Провансу. Широкий огляд досліджень залишків корабельних катастроф вздовж узбережжя Південної Франції та Корсики, підготовлений А. Чернія [Tchernia, 1969], містив важливу інформацію про тарну кераміку.

Велике значення мало відкриття комплексів з виробництва керамічної тари. Це дозволило археологам значно розширити уявлення про технологію виготовлення амфор та достеменно пов'язати походження їх певних різновидів з конкретними виробничими пунктами. Залишки гончарних печей, що використовувались для обпалу амфор, дослідженні у Лівії [Goodchild, 1951] і Іспанії – неподалік від Кадісу [Jiménez Cisneros, 1958] та біля Картеї [Sotomayor, 1969].

1.1.3. 70–80-ті рр. XX ст.

Новий етап в дослідженні амфор римського часу припав на 70–80-ті рр. XX ст. В цей час вивчення тарного посуду стає справді масовим явищем, а застосування природничо-наукових методів вивело його на якісно новий рівень. До того ж кардинально змінюється методика камеральної обробки масового археологічного матеріалу. Так, широко використовується кількісне оцінювання, перші спроби здійснення якого при дослідженні тарного посуду, зафіксовані у 60-ті рр. XX ст. Це дало можливість більш складного, глибокого аналізу.

Знаковою подією стала організація трьох конгресів, які відбулись у 1971, 1974 та 1986 рр. за ініціативи Французької школи в Римі. На цих заходах, в яких взяли участь провідні спеціалісти з проблематики амфорної тари римського часу, були задані основні вектори для подальших досліджень.

На цьому етапі дослідження тарних посудин відбуваються у наступних напрямках: розробка класифікацій, вирішення питань хронології, локалізація центрів виробництва, вивчення торговельних зв'язків та економіки Римської імперії. Інтенсифікація археологічних розкопок сприяла появі великої кількості

нових різновидів тари та збільшення вибірки посудин вже відомих типів. Стає зрозумілим, що типологія Г. Дресселя, навіть розширена та вдосконалена, не може вмістити всі відомі амфори римського часу. Рішення було знайдено в розробці нових, самостійних типологій амфорної тари з урахуванням доробків попередників. Як і раніше, в основу класифікацій амфорної тари була покладена морфологія, проте керамічному тісту приділяється значно більше уваги. Такі типології об'єднували амфори окремих центрів, римських провінцій чи навіть цілих регіонів. Об'єктом вивчення стає амфорна тара, виявлена під час розкопок археологічних пам'яток Європи, Близького Сходу та Африки. Проте, найчастіше привертають увагу дослідників амфори з Західного Середземномор'я.

Перша класифікація римських амфор з Іспанії була підготовлена М. Белтраном Льорисом у 1970 р. [Beltrán Lloris, 1970]. Дослідник, використовуючи вже існуючі типологічні розробки та виділивши нові різновиди, систематизував керамічну тару з провінцій Тарраконська Іспанія, Лузитанія, Бетика як власного виробництва, так і завезену з різних частин Римської імперії. Він вказав імовірні регіони походження та вміст для більшості типів амфор. Взаємозв'язок між початком власного виготовлення тарного посуду та збільшенням темпів економічного росту в Бетиці, зокрема товарного виробництва оливкової олії, детально дослідив М. Понсіч [Ponsich, 1974]. Типологія амфорної тари пізньоримського часу з Каталонії (Північно-Східна Іспанія) була опублікована С. Дж. Кеєм у 1984 р. [Keay, 1984]. Праця містить інформацію про морфологію амфор, склад їх керамічного тіста, походження, хронологію та товари, що в них містились. Крім того велика увага була приділена питанням технології виробництва амфор та економіки західних провінцій Римської імперії.

Продовжуються і навіть розширюються дослідження на території Апеннінського півострова. У 1974 р. К. Панелла розробила типологію керамічної тари з Остії – одного з найбільших портів в Римській імперії [Panella, 1973]. Окремі статті дослідниці присвятила амфорам, що надходили у

це місто з східносередземноморських центрів [Panella, 1986] та з виробничих пунктів, розташованих на території Італії [Panella, 1989]. Слід відзначити, що в 70–80-ті рр. проблемі італійського виробництва амфорної тари приділялась особлива увага. Над систематизацією амфор, що виготовлялись в Північній Італії, працював Т. Альдіні. У своїх статтях він розглядав питання, пов'язані з їх морфологією та хронологією [Aldini, 1978; 1989]. Продукцію гончарних майстерень, розташованих вздовж адриатичного узбережжя Італії досліджували М.Т. Сіпріано та М.-Б. Карре [Cipriano, Carre, 1989].

Серед наукових праць, присвячених вивченню амфорної тари, виявленої в ході археологічних досліджень на території Франції, на особливу увагу заслуговує монографія Ж. Сірандо [Sirandea, 1988]. Для ідентифікації амфор, знайдених в Анже, автор, спираючись на вже існуючі типологічні схеми, використовує найбільш поширені визначення. Роботу відрізняє надзвичайно скрупульозний підхід до дослідження. Вона містить ретельний опис знахідок, максимальні відомості про їх археологічний контекст та кількісні характеристики. Автор наводить інформацію про час побутування та походження амфор, їх вміст та епіграфічні дані. Вагомий внесок в вивчення керамічної тари Західного Середземномор'я зробила Ф. Лаубенхаймер. У 1985 р. було опубліковано її монографію, присвячену виробництву амфор у Нарбонській Галлії [Laubenheimer, 1985]. В основу роботи покладено результати досліджень як залишків керамічних майстерень, так і їх продукції. Виробництво амфорної тари вона розглядає у тісному взаємозв'язку з економічним розвитком цієї провінції Римської імперії. Велику увагу дослідниця приділяє питанням хронології та морфології, особливо виникненню та розвитку форми. Праця також містить інформацію про клейма та *tituli picti*, нанесені на галльські амфори. Аналіз амфорного імпорту, що надходив у I ст. до н.е. – I ст. н.е. зі Східного Середземномор'я до Ліону здійснили А. Десбат та М. Пікон [Desbat, Picon, 1986]. Завдяки використанню природничо-наукових методів вченим вдалось визначили його специфіку.

Надходженням у пізньоантичний час продуктів в амфорах до Британії цікавились Р. Томбер та Д.Ф. Вільямс [Tomber, Williams, 1986]. Ретельний аналіз форми посудин та складу їх керамічного тіста дозволив дослідникам визначити центри, з яких ввозились товари до цієї, найбільш північної частини римського світу.

Амфорну тару з Верхньої та Нижньої Паннонії досліджував М.Х. Келемен. У серії статей угорський вчений запропонував власну типологію амфор, що ввозились в ці провінції з Адриатичного узбережжя, Піренейського півострова, Східного Середземномор'я та Північного Причорномор'я [Kelemen, 1987; 1988; 1990; 1993].

Керамічна тара з пам'яток Східного Середземномор'я також досліджувалась в цей період, хоч і не так інтенсивно, як посудини з західної частини регіону. Вивченням амфорної тари, що походить з території Ізраїля, займався А. Земер, результати дослідження якого були опубліковані у 1977 р. [Zemer, 1977]. Систематизація керамічного посуду (в тому числі амфор) пізньоримського часу з Кесарії здійснена Дж. Райлі у 1974 р. [Riley, 1975]. Дослідник склав типологію спираючись як на морфологію виробів, так і на особливості складу їх керамічного тіста (з використанням петрографічних аналізів). У 1983 р. опублікована стаття Дж. Хейса [Hayes, 1983], в якій він систематизував кераміку першої половини II – першої половини III ст. н.е., знайдену під час археологічних розкопок вілли Діонісія на Кноссі (Крит). Вчений вперше висунув припущення про місцеве виготовлення амфор у римську епоху. Подальші дослідження з локалізації на цьому острові виробництва амфорної тари здійснювали С. Маркулакі, Ж.-І. Емперор та А. Марангу [Markoulaki. etc., 1989]. Вчені виділили основні типи критських амфор, вказали особливості їх морфології, окреслили ареал розповсюдження, визначили час побутування та товари, для транспортування яких вони використовувались.

Саме в цей період вперше була систематизована амфорна тара римського часу з археологічних пам'яток Північної Африки. У 1979 р. опубліковано

працю Дж. Райлі з класифікації керамічних посудин, які походять з Береніки (Киренаїки) [Riley, 1979]. Вчений розділив амфори на чотири хронологічні групи (від елліністичної до пізньоримської епохи) та підібрав їм дуже широке коло аналогій. Дослідженню амфорної тари пізньоримського часу присвячений розділ монографії М.Г. Фулфорда та Д.П.С. Пікока про керамічні посудини, що були виявлені під час розкопок у Карфагені [Fulford, Peacock, 1984]. Була розроблена типологія та хронологія тари, а також, на підставі петрографічних аналізів, виділена група амфор північно-африканського виробництва.

У 70-ті рр. з'являються перші класифікації керамічної тари з археологічних пам'яток Нижнього Подунав'я та Західного Причорномор'я. Питаннями типології та хронології амфор пізньоримського–ранньовізантійського часу займався Г. Кузманов. Його перша класифікація, опублікована у 1973 р. [Кузманов, 1973], охоплювала посудини IV–VI ст. н.е., що походили з розкопок у Нижньому Подунав'ї та на колишній території Фракії. Вона не містила типологічних кореляцій і була повністю переглянута дослідником в 1985 р. у його монографії [Кузманов, 1985]. До того ж автор розширив хронологічні та територіальні рамки роботи – в ній були проаналізовані амфори IV–VII ст. н.е. з теренів Фракії та Дакії. Продовжувалась робота з систематизації керамічного комплексу римської фортеці Ятрус у Фракії. Б. Бьоттгер склав типологію тарних посудин, яка була опублікована у 1982 р. [Böttger, 1982]. Важливий внесок у вивчення керамічної тари цього регіону зробив К. Скорпан, систематизувавши у своїх статтях амфори IV–VII ст. н.е. [Scorpan, 1977; 1978]. До його класифікації увійшли знахідки з археологічних пам'яток Нижнього Подунав'я, Балкан та Західного Причорномор'я. Румунський дослідник торкався питань походження, хронології та морфології. Хоча основну увагу він приділяв посудинам пізньоримського – ранньовізантійського часу, його також цікавив розвиток форми амфор, починаючи з перших століть нашої ери. Класифікація амфорної тари з археологічних пам'яток римського часу на території Добруджі була підготовлена А. Радулеску [Rădulescu, 1976]. Надалі в цьому напрямку

працював А. Опайц. У 1980 р. було опубліковано його статтю, котра містила типологію амфор з Добруджі [Opaiț, 1980]. До неї увійшли посудини I–VII ст. н.е., які вчений пов'язав з виробництвом понтійських та середземноморських керамічних майстерень.

Надзвичайно важливе значення для реконструкції торговельно-економічних відносин має локалізація центрів, що виготовляли амфорну тару. В цьому напрямі в 70-80-ті рр. були досягнуті великі успіхи. Значною мірою цьому сприяли дослідження печей для обпалу амфор та звалищ керамічних браків. Нові комплекси були відкриті в Іспанії (Кадез [Beltrán Lloris, 1977] та Каталонії [Pascual Guasch, 1977; Remesal Rodriguez, 1978; 1983]), Франції (Прованс [Tchernia, Villa, 1977; Bertucchi, 1982], Лангедок [Laubenheimer, 1987] та Крузій [Peacock, Williams, 1991]) і Італії (Кампанія [Arthur, 1983], Емілія-Романія [Aldini, 1978; Maioli, Stoppioni, 1989], Латина [Hesnard, 1977; Hesnard, Lemoine, 1981]).

Окремої уваги заслуговує стаття Ж.-І. Емперора та М. Пікона [Empereur, Picon, 1989], в якій була здійснена спроба визначення місцезнаходжень центрів-експортерів керамічної тари у Східному Середземномор'ї. Об'єктом їх дослідження стали амфори 11 типів, що відносяться до різних епох (від ранньоримського до пізньоантичного часу). Автори локалізували імовірні виробничі пункти на Західному і Південному узбережжі Малої Азії, на островах Егейського моря, на Близькому сході та у Північній Африці.

Дуже плідним виявилось використання природно-наукових методів, спрямованих на визначення місць походження глин, з яких виготовляли амфорну тару. В цьому напрямку активно працював Д.П.С. Пікок, який за допомогою петрографічних аналізів формувальної маси досліджував амфори, що надходили до Британії в римську епоху. Спираючись на їх результати, вчений локалізував декілька виробничих пунктів у Східному Середземномор'ї [Peacock, 1977] та визначив продукцію керамічних майстерень Бетики [Peacock, 1974]. Хімічні аналізи керамічного тіста також використовувались для визначення походження амфорної тари, хоч і не так інтенсивно, як

петрографічні. Наприклад, з їх допомогою вивчалась тара південно-гальського виробництва [Widemann etc., 1978; Fontes, 1981]. Крім того, в цей період успішно застосовували рідинну розподільну хроматографію (фізико-хімічний метод) для визначення продуктів, що знаходились в тарі [Formenti etc., 1978; Passi etc., 1981; Rothschild-Boros, 1981].

70-80-ті рр. характеризуються справжнім сплеском підводних археологічних досліджень. Окрім збільшення інтенсивності значно розширюється їх географія. В ці десятиріччя до наукового обігу були введені амфори римської епохи з суден, затонулих поблизу узбережжя Південної Франції [Liou, 1973; Joncheray, 1973; 1974; Carrazé, 1975; Charlin etc., 1979; Santamaria, 1984], Іспанії [Foerster, 1980], Сицилії [Kapitän, 1972], егейського узбережжя Туреччини [Bass, 1975]. Матеріали корабельних катастроф стали дуже цінним джерелом при реконструкції торговельних операцій та визначення маршрутів надходження товарів в римській імперії [Colls etc., 1975; Paterson, 1982]. Вони також надали змогу прослідити співвідношення між амфорами різних типів та уточнити їх хронологію. Над цим працював Ж.-П. Жоншерей [Joncheray, 1970; 1976], який розробив класифікацію керамічної тари, знайденої під час підводних археологічних досліджень вздовж південного узбережжя Франції. Роботу у цьому напрямку продовжив В. Шолтейс. Німецький вчений, ґрунтуючись на величезній вибірці цілих екземплярів, склав каталог-визначник амфор VI ст. до н.е. – V ст. н.е., піднятих з західної частини Середземного моря [Schultheis, 1982].

На цьому етапі дослідження амфорної тари значний внесок у розвиток епіграфіки зробив Е. Родригес Алмейда. В серії своїх статей [Rodriguez Almeida, 1972; 1980; 1982-1983; 1983] іспанський вчений здійснив перегляд положень роботи Г. Дресселя, проаналізувавши *tituli picti* (написи на латині) на керамічній тарі з Monte Testaccio. Маркування грецькими літерами (*dipinti*), нанесені на амфори, що були виявлені в Танаїсі, вивчали радянський археолог Д.Б. Шелов [Шелов, 1978б; 1989] та німецький – Б. Бьоттгер [Бёттгер, 1981]. При чому роботи над *tituli picti* та *dipinti* відбувалась автономно, без

співставлення результатів. Вивчення амфорних клейм також мало місце. Ретельний аналіз відтисків штампів на римських амфорах, виготовлених в Бетиці, міститься у статтях Х. Ремесала Родригеса [Remesal Rodriguez, 1978; 1982]. Інтерпретацією клейм та *tituli picti* на амфорах, піднятих під час підводних археологічних досліджень біля південного узбережжя Франції, займався Б. Ліу, який опублікував результати як самостійних [Liou, 1987] так і спільних досліджень у співавторстві з Г. Амаром [Amar, Liou, 1984] та Р. Маричалом [Liou, Marichal, 1978].

В цей період здійснювались дослідження, метою яких була реконструкція торговельно-економічних зв'язків в межах усього римського світу на матеріалах амфornoї тари. У 1986 р. опубліковано та перевидано у 1991 р. фундаментальну працю Д.П.С. Пікока та Д.І. Вільямса «Амфори та римська економіка» [Peacock, Williams, 1991]. В ній були узагальнені результати найважливіших досліджень керамічної тари з різних регіонів Римської імперії. Монографія містить цінну інформацію з технології, організації виробництва амфор та виготовлення продуктів, що в них містились, і дані з організації торгівлі в межах Римської держави. Також було складено детальний перелік пунктів залишків виробництва амфornoї тари, відкритих на території колишньої імперії. Вчені запропонували універсальну класифікацію амфор, підготовлену з урахуванням досягнень попередніх дослідників. В її основу була покладена форма посудин та структура керамічного тіста, з якого вони були виготовлені. Д.П.С. Пікок та Д.Ф. Вільямс вказали особливості морфології, навели результати петрографічних аналізів, визначили час побутування та ареал розповсюдження кожного з різновидів тари. До того ж, в більшості випадків, визначили ймовірні місця виробництва та вміст амфор.

Узагальнюючий характер має монографія, М. Сціаллано та П. Сібелли, що вийшла з друку у 1991 р. [Sciallano, Sibella, 1991]. В роботі представлені основні різновиди амфор, які отримали поширення в середземноморському регіоні у VIII ст. до н.е. – VII ст. н.е. Наведені дані про їх походження і хронологію, а також вказані товари, для транспортування яких вони

використовувались. Крім того, автори приділяють увагу особливостям виробництва та перевезення амфор різних типів, окреслюють ареал розповсюдження кожного з розглянутих різновидів тари.

Вивченням амфornoї тари та торговельними зв'язками Північного та Східного Причорномор'я займались радянські археологи. Нажаль, через політичні обставини, вони змушені були працювати в фактичній ізоляції, майже не маючи змоги використання у своїй роботі наукових розробок західних колег. В результаті чого вивчення понтійської тари відбувалось обособлено, а сама інтенсивність досліджень була значно меншою. До того ж, амфори римського часу не так часто привертала увагу вчених, як посудини класичного та елліністичного періодів.

У 70–80 рр. в СРСР було опубліковано доволі невелику кількість спеціальних робіт з досліджуваної проблематики. Переважно вони були присвячені розробці питань морфології та хронології окремих різновидів керамічної тари. В них найбільш часто аналізувались світлоглиняні вузькогорлі амфори, які вже до того потрапляли в поле зору вчених [Зеест, 1960; Каменецкий, 1963]. Так, Д.В. Деопік у співавторстві, спочатку з А.В. Карапетьянцем [Деопик, Карапетьянц, 1970], а згодом з О.Ю. Круг [Деопик, Круг, 1972], прослідив еволюцію форми таких посудин. Його дослідження є першою спробою використання статистико-комбінаторної методики для систематизації амфornoї тари. Втім, найбільшого поширення серед археологів як в СРСР, так і в Західній Європі отримала типологія світлоглиняних вузькогорлих амфор, яку запропонував Д.Б. Шелов [Шелов, 1978a; Šelov, 1986]. Він розвинув ідеї І.С. Каменецького, Д.В. Деопіка, А.В. Карапетьянца та О.Ю. Круг, розширивши їх типологічний ряд. Навіть на початок ХХ ст. типологія Д.Б. Шелова дуже часто використовується під час ідентифікації світлоглиняних амфор. Уточнення та доповнення класифікаційної схеми Д.В. Деопіка та А.В. Карапетьянца здійснив С.Ю. Внуков, який виділив декілька типів широкогорлих світлоглиняних амфор [Внуков, 1988].

Продовжувалось вивчення коричневоглиняної тари, яку вперше виділила на попередньому етапі І.Б. Зеєст. Цьому різновиду було присвячено статті Б.Ю. Міхліна [Михлин, 1974] та Р.В. Путуридзе [Путуридзе, 1977], в яких дослідники запропонували власні систематизації таких посудин та висловили різні версії походження. Перший висловив думку, що вони походили з південного та східного узбережжя Чорного моря, а другий наголошував на їх виготовленні виключно у Східному Причорномор'ї – в Колхіді.

Спеціальні праці, присвячені вивченню амфорної тари римського часу з певних археологічних пам'яток, в цей період дуже рідко виходять з друку. Спроба систематизації амфор римського часу з Ольвії була здійснена Н.О. Лейпунською, котра досліджувала різні категорії керамічного посуду VI ст. до н.е. – IV ст. н.е., виявленого в затопленій частині міста [Лейпунская, 1984].

Окрему групу складають узагальнюючі роботи про античні міста та пізньоскіфські городища Північного Причорномор'я, котрі містять дані про торговельні зв'язки та амфорну тару. Так, Д.Б. Шелов [Шелов, 1972], в контексті вивчення Танаїсу перших століть нашої ери, розглядає амфорний імпорту, що надходив до міста. Типологія амфор з Козирського городища була опублікована у монографії А.В. Буракова [Бураков, 1976, с. 64–78; табл. I–IV]. Т.М. Висотська присвятила оглядові розділи амфорам в своїх монографіях, спочатку про пізньоскіфські пам'ятки Південно-Західного Криму, а згодом про Неаполь Скіфський [Высотская, 1972; 1979, с. 139–141]. Натомість, перша спроба дати узагальнюючу характеристику керамічній тарі, що була знайдена на пізньоскіфських пам'ятках Північно-Західного, Центрального та Південно-Західного Криму, була зроблена О.Д. Дашевською [Дашевская, 1991, с. 19–20; табл. 28–31].

Монографія В.В. Кропоткіна, в якій були зібрані свідчення щодо знахідок римських імпортованих виробів на теренах Східної Європи, також містить інформацію про амфорну тару I ст. до н.е. – V ст. н.е. [Кропоткин, 1970, с. 9–14]. На особливу увагу заслуговують таблиці з переліком амфорних клейм.

1.1.4. 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.

На початку 90-тих рр. XX ст., після розпаду СРСР, розпочинається новий етап у дослідженні амфорної тари з причорноморських пам'яток римського часу. У вчених колишніх радянських республік з'явилась можливість доступу до наукових праць, присвячених амфорам Середземномор'я та економіці Римської імперії. В сферу інтересів західноєвропейських археологів, в свою чергу, стали потрапляти тарні посудини з понтійського регіону. Наприкінці XX – на початку XXI ст. відбувається справжній прорив в вивченні амфор та торговельних зв'язків Причорномор'я. Було систематизовано керамічну тару з причорноморських пам'яток, відокремлено посудини понтійського виробництва та визначено центри, що їх виготовляли.

Важливе значення мали міжнародний колоквиум «Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire», проведений у 1996 р. у Стамбулі, та три конгреси PATABS (Production and Trade of Amphorae in the Black Sea), які відбувались у 2006, 2008 та 2009 рр. На цих заходах розглядались питання типології, хронології, організації виробництва причорноморських амфор та локалізації виробничих пунктів, а також торговельно-економічні взаємовідносини у понтійському регіоні. Проведення таких конгресів зумовлювалось значним підвищенням інтенсивності наукових досліджень, об'єктом яких була амфорна тара з Причорномор'я.

В цей період було опубліковано велику кількість наукових праць, в яких розглядаються окремі типи, або цілі групи тарного посуду, що мають причорноморське походження. Так, новий виток було дано вивченню світлоглиняних амфор. С.Ю. Внуков в своїх статтях виділив нові різновиди цієї тари, визначив особливості їх морфології та час побутування [Внуков, 1999; 2016]. Питань хронології таких посудин торкався також А.А. Труфанов [Труфанов, 2005–2009, с. 129, 131]. Світлоглиняні амфори пізньоантичного часу детально розглядались в статтях О.В. Сазанова [Сазанов, 1993; 2011] та В.В. Кропотова [Кропотов, 1998]. Нещодавно час виробництва та побутування деяких різновидів таких посудин було уточнено С.В. Діденко [Діденко, 2014;

2015a]. Центр виробництва світлоглиняних амфор С.Ю. Внуков локалізував у Гераклеї Понтійській. Його припущення, яке ґрунтувалось на результатах петрографічних аналізів [Внуков, 1993б; 2006, с. 43, 48–56; Vnukov, 1995], було підтверджене відкриттям поблизу цього міста залишків керамічної майстерні, що випускала такі амфори [Arsen'eva etc., 1997].

Використання природничо-наукових методів дозволило С.Ю. Внукову пов'язати велику групу амфорної тари римського часу з виробництвом ще одного південно-понтійського центру – Синопи [Внуков, 1994; Vnukov 1995]. Науковець запропонував типологію цих посудин і визначив їх хронологію [Внуков, 1993а; 2017; Vnukov, 2010b]. Дослідженням синопської продукції, що виготовлялась у другій половині II–VI ст. н.е. займалась Д. Кассаб Тезгьор. Вона розробила оригінальну типологію амфорної тари, основою для якої стали матеріали керамічної майстерні Демірджи в районі Синопи [Kassab Tezgör, 1999; 2010a; 2010b; 2011]. Також дослідниця приділила велику увагу торговельним зв'язкам цього міста. Її статті, підготовленні у співавторстві, були присвячені синопському амфорному експорту до Сиро-Палестинського регіону [Kassab Tezgör, Touma, 2001] та до Східного-Причорномор'я [Kassab Tezgör etc., 2007]. Питання хронології амфор типу Делакеу – найбільш поширеного різновиду сінопської тари пізньоантичного часу, піднімались у статтях О.В. Шарова [Шаров, 2005], А.В. Смокотіної [Смокотина, 2011], Б.В. Магомедова [Магомедов, 2011].

Значні успіхи були досягнуті і у вивченні коричневоглиняних амфор. Так, Г.Р. Цецхладзе прослідив еволюцію форми таких посудин, визначив етапи морфологічних змін та відніс їх до продукції одного виробничого центру – Колхіди [Цецхладзе, 1992; Tsetskhladze, Vnukov, 1992]. Надалі в цьому напрямку працював С.Ю. Внуков [Внуков, 2012; Vnukov, 2010a; 2011]. Він вдосконалив типологічну схему Г.Р. Цецхладзе та, спираючись на результати петрографічних аналізів [Внуков, 1994; Vnukov, 1995], підтримав ідею, яку відстоював ще Р.В. Путурідзе [Путурідзе, 1977], про їх виробництво у Колхиді. Відносно нещодавно, під час археологічних розкопок римської фортеці Апсара

у Аджарії (територія сучасної Грузії), було відкрито піч для обпалу коричневоглиняних амфор [Внуков, 2006, с. 83, 269]. Вивченню еволюції форми колхидської амфорної тари з IV ст. до н.е. по III ст. н.е. присвятив свою статтю Г. Гамкрелідзе [Gamkrelidze, 2009]. Необхідно відзначити, що якщо С.В. Внуков вважає всі коричневоглиняні амфори варіантами одного тривало існуючого типу, то грузинський дослідник відносить такі посудини до різних типів, проте виготовлених в одному регіоні.

Окрему групу складають дослідження, метою яких було визначення походження морфологічно близьких різновидів тарного посуду, виготовлених у різних центрах понтійського регіону. Їх результати знайшли відображення у статтях С.Ю. Внукова [Внуков, 2000; Vnukov, 2004] та А. Опайца [Opaic, 2010a; 2010b].

Що стосується боспорських амфор, то їх вивченню було приділено значно менше уваги. Основні положення роботи І.Б. Зеєст [Зеєст, 1960], які відносяться до тари, виготовленої на території Боспору, майже не зазнали перегляду і залишаються практично незмінними через 60 років після виходу у світ монографії. Дослідження велись у напрямку уточнення та доповнення окремих положень цієї праці. Так, О.В. Сазанов здійснив ревізію хронології амфор типу 72 за І.Б. Зеєст [Сазанов, 2012], а автор дисертації доповнив типологічний ряд боспорської тари новим різновидом [Масюта, 2018a]. Важливе значення мало відкриття залишків виробництва амфорної тари на території Пантікапею, матеріали яких було опубліковано в статті О.Л. Єрмоліна та М.Ф. Федосєєва [Yermolin, Fedoseev, 2013].

На особливу увагу заслуговує стаття А. Опайца, яку він присвятив визначенню вмісту причорноморських амфор II–III ст. н.е. [Opaic, 2007a]. Вчений, виходячи з особливостей морфології посудин, зробив припущення про те, що більшість тари боспорського виробництва призначалась для перевезення та зберігання солоної риби (*salsamentum*).

В ході систематичного та планомірного дослідження археологічних пам'яток Північного та Північно-Західного Причорномор'я науковці все

частіше приділяють увагу амфорній тарі. Їй присвячені як окремі розділи монографій, так і спеціальні праці. В значній мірі це стосується античних міст та їх хори – Ольвії [Крапивина, 1993, с. 94–100; рис. 29–31; Kravivina, 2010a; 2010b; 2010c], Херсонесу [Ковалевская, 1998б; Кленина, 2004, с. 19–38; рис. 3–8; Klenina, 2005; 2010; 2015], Пантікапею [Голофаст, 2010], Тірітаки [Smokotina, 2016], Горгіппії [Алексеева, 2008], Танаїсу [Арсеньева, Науменко, 1992; 1994; Арсенъева etc., 2008; Науменко, 2006; 2012; Naumenko, 2013; Naumienko, Paszyńska, 2001; Paszyńska, Naumienko, 2004], а також пунктів дислокації римських військових підрозділів за їх межами – у Балаклаві [Кленина, 2000; Ковалевская, 2000], на городищах Картал біля с. Орловка [Бруяко etc., 2011] та Алма-Кермен у Південно-Західному Криму [Масюта, 2009а; 2009б].

Разом з тим, амфори з варварських пам'яток Криму також привертали увагу вчених. Так, було введено до наукового обігу тарні посудини з городищ Кара-Тобе [Внуков, 2013а] та Чайка [Внуков, 1984], поселення у Барабанівській балці [Храпунов, 2016, с. 17–22; рис. 60–83; Храпунов etc., 2007, с. 7–12; рис. 12–19; Храпунов etc., 2009, с. 12–20; рис. 24–50], Мангупського городища [Иванова, 2011; 2013; Яшная, 2015; 2016; Ivanova, 2012], могильника «Совхоз № 10» [Стржелецкий etc., 2005, с. 55–76; табл. I–X]. Амфорна тара використовувалась для визначення динаміки надходження вина до пізньоскіфського населення Північно-Західного Криму [Внуков, 2013б]. Також досліджувався амфорний імпорт поселень, що належать до черняхівської культури [Диденко, 2013; 2015б; 2016; 2017а; 2017б; Дідик, 2011; Магомедов, 2006; 2011; Magomedov, 2010; Magomedov, Didenko, 2012].

Крім того, на матеріалах північно-причорноморських археологічних пам'яток були здійснені спроби систематизації амфорної тари, виготовленої у Середземномор'ї [Уженцев, Юрочкин, 1998]. Відзначимо також, що аналіз знахідок з Північного Причорномор'я дозволив виділити нові різновиди середземноморських тарних посудин [Уженцев, 2001а], а також уточнити морфологію і хронологію амфор вже відомих типів [Масюта, 2019в].

Важливі результати отриманні і у вивченні *dipinti*, нанесених на понтійські амфори. У 1998 р. було опубліковано зведений каталог позначок на амфорній тарі з Танаїсу, підготовлений Д.Б. Шеловим та Б. Бьоттгером [Бьоттгер, Шелов, 1998]. Навіть більш ніж через 20 років після публікації, ця праця залишається найбільш повною збіркою інформації про данну категорію археологічного матеріалу. Подальші дослідження *dipinti* на понтійських амфорах пов'язані з іменем С.М. Ільяшенко [Ильяшенко, 1996; 2006; 2013; Pyashenko, 1998]. Спираючись на методичні розробки, що використовуються в роботі з *tituli picti* на середземноморській тарі, він здійснив перегляд основних положень праць Д.Б. Шелова та Б. Бьоттгера, опублікованих у 70–90-х рр.

У Східному Причорномор'ї, окрім вивчення тарних посудин місцевого виробництва, здійснювались систематизація амфорних комплексів археологічних пам'яток римського часу [Khalvashi, 2010] та аналіз окремих груп керамічного імпорту [Inaišvili, Khalvashi, 2010].

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. став переламним і у дослідженні амфорної тари Західного Причорномор'я. Грунтуючись на археологічних матеріалах з Нижнього Подунав'я, П. Дичек запропонував типологію амфор, що надходили до цього регіону у I–III ст. н.е. [Dyczek, 2001]. Його монографія містить інформацію про їх морфологію, метричні параметри, хронологію, ареал розповсюдження. В роботі наведена детальна характеристика кольору та складу керамічного тіста (з урахуванням хімічних аналізів) кожного з різновидів тари. Крім того, автор здійснив спроби визначення вмісту та локалізації ймовірних місць виробництва досліджуваних амфор. Класифікацію керамічного посуду з території, що у IV–VI ст. н.е. входила до складу провінції Скіфія, опублікував у 2004 р. А. Опайц. Значну увагу вчений приділив амфорній тарі [Opaiț, 2004b, p. 6–43]. Під час систематизації він спирався на попередні типологічні розробки і використовував найбільш поширену в науковій літературі номенклатуру, надаючи типам нові назви лише в окремих випадках. Власну типологію амфор, що надходили до міст та поселень Нижнього Подунав'я у I–VII ст. н.е., розробив Д. Парасків [Paraschiv, 2006]. В своїй роботі науковець переважно

спирався на знахідки з археологічних пам'яток Румунської Добруджі. Він визначив склад амфорного імпорту римського часу та прослідив зміни, що відбулись в ньому у ранньовізантійський період.

В останні десятиріччя вийшла з друку велика кількість робіт, метою яких була публікація та систематизація амфорної тари римського часу з окремих археологічних пам'яток Західного Причорномор'я і, особливо, Нижнього Подунав'я. Об'єктом досліджень стали амфори, виявлені у Каллатисі [Oraïț, Ionescu, 2016], Хальмірісі [Topoleanu, 2000; p. 128–176; pl. 330–347], (Л)Ібіді [Oraïț, Paraschiv, 2012; Paraschiv, 2014], Істрії [Bădescu, 2013], Томах [Băjenaru, Paraschiv, 2007-2008; Băjenaru, 2013], Новах [Dyczek, 2007; Kowal, 2009; Biernacki, Klenina, 2010]. Також приділялась увага аналізу окремих груп амфорної тари, що ввозились до Західного Причорномор'я у пізньоримський та пізньоантичний періоди. Так, А. Опайц вивчав амфорний імпорт з Північної Африки та Іспанії [Oraïț, 1997–1998], а Д. Парасків – з Гераклеї Понтійської [Paraschiv, 2013]. Дуже цікавим є спільне дослідження цих вчених, метою якого було вивчення динаміки імпорту товарів у амфорах (оливкової олії, вина та рибопродуктів) до Нижньої Мезії у I–III ст. н.е. [Oraïț, Paraschiv, 2013]. Питання продовольчого забезпечення римських військових підрозділів, які дислокувались у Нижньому Подунав'ї та в Криму, були підняті у статтях О.Ю. Кленіної. Основним матеріалом для її дослідження стали знахідки амфор з Нов, Херсонесу та Балаклави [Klenina, 2005; Кленина, 2014].

Надзвичайно важливим внеском у вивчення амфорної тари та торговельних зв'язків Причорномор'я стало комплексне дослідження С.Ю. Внукова, опубліковане у двох частинах [Внуков, 2003; 2006]. В першій книзі, присвяченій морфології понтійських амфор I ст. до н.е. – II ст. н.е. [Внуков, 2003], закріплені та розвинуті основні положення, які вже висловлювались С.Ю. Внуковим у його статтях. Була розроблена класифікація амфор, простежені походження та еволюція форми цих посудин. В другій частині він детально досліджував петрографію керамічної тари понтійського виробництва, розробив її відносну та абсолютну хронологію. Науковець

вивчаючи економічну та політичну ситуацію в окремих частинах Причорномор'я, визначив умови для організації торгівлі. Грунтуючись на матеріалах амфornoї тари, вчений здійснив спробу реконструкції напрямків та інтенсивності торговельних зв'язків в понтійському регіоні в середині I ст. до н.е. – середині III ст. н.е. За своїм значенням і обсягом виконаної роботи дослідження С.Ю. Внукова, є фундаментальним.

До узагальнюючих можна віднести роботу А.П. Абрамова, присвячену амфорам, що набули поширення у Північному Причорномор'ї в VII ст. до н.е.– IV ст. н.е. [Абрамов, 1993]. Вона являє собою довідник, який було складено з метою визначення типу посудини за формою фрагментів їх профільних частин. Однак, положення класифікації А.П. Абрамова зазнали численних нарікань у археологів. Це ж стосується і його визначення хронології амфор ранньоримського часу. Узагальнюючий характер має стаття К. Абаді-Рейнал [Abadie-Reynal, 1999], в якій дослідниця зробила огляд основних типів амфор, що використовувались в римську та ранньовізантійську епохи для транспортування товарів у причорноморському регіоні. Вона розділила амфорну тару на імпорتنу (західну, східну і невизначеного походження) та місцевого виробництва (понтійську).

Що стосується Західного Середземномор'я, то на початок 90-х рр. були розроблені класифікації основних різновидів амфornoї тари, що використовувались в цьому регіоні для перевезення продуктів за часів Римської імперії. Крім того, вченим вдалось локалізувати деякі з центрів-виробників амфор. Наприкінці XX – в перші десятиріччя XXI ст., як і у випадку з причорноморським регіоном, збільшується інтенсивність вивчення амфornoї тари з теренів колишніх західних провінцій Римської імперії. Більшість вчених у своїх роботах починають відходити від простого типологічного аналізу. Для таких досліджень характерні широке використання статистико-математичних та залучення природничо-наукових методів. Слід відзначити, що якщо петрографічні та хімічні аналізи здійснювались не так часто [Borgard etc., 2003; Bezeczky, 2008; 2010; 2013; Lindhagen, 2009; Nagy, Szakmány, 2015], в

основному, через відсутність належних умов для їх здійснення та брак спеціалістів, то метод математичної статистики фактично став обов'язковим під час дослідження амфорної тари. Кількісне оцінювання сприяло більш точному визначенню амфорного імпорту окремих пам'яток та реконструкції торговельних зв'язків всередині Римської імперії та за її межами.

У 1990 р. вийшла з друку нова монографія М. Белтрана Льориса [Beltrán Lloris, 1990], присвячена систематизації різних категорій керамічних посудин, що походили з території колишніх римських провінцій Іспанії. Вчений не вніс кардинальних змін в типологію амфорної тари, яку розробив за 20 років до того, проте навів важливі свідчення про ареал розповсюдження окремих різновидів. Надалі дослідження амфор іспанськими археологами були спрямовані на уточнення хронології і морфології тари, виготовленої на території римських провінцій Іспанії [Carreras Monfort, 2003; Sealey, 2003; Berni Millet, 2015], а також на реконструкцію торговельних зв'язків з античними центрами Середземномор'я [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015] та населеними пунктами Германії [Remesal Rodriguez, 1997; Carreras, Berni, 2014b], Британії [Carreras Monfort, Williams, 2003].

Слід відзначити, що як і раніше, в Іспанії велику увагу приділяють розвитку керамічної епіграфіки. Численні роботи представлені, переважно публікаціями амфорних клейм, що були виявлені під час археологічних досліджень на території Піренейського півострова [Berni Millet, 2010; Berni Millet, Carreras Monfort, 2013; Carreras, Berni, 2014a]. Було продовжено дослідження відтисків штампів на амфорах з Бетики, розпочате ще Х. Ремесалом Родригесом [Remesal Rodriguez, 1978; 1982]. Так, детальному аналізу бетийських клейм присвячена монографія П. Берні Міллета [Berni Millet, 2008]. Цікаві результати дало дослідження відтисків печаток *mercatores* на амфорних стоперах у поєднанні з *tituli picti* [Berni Millet, Gorostidi, 2013]. Внаслідок чого було пролито світло на важливі питання організації торгівлі оливковою олією в Бетиці та контролю за нею.

Дослідженням амфорної тари, виготовленої в римській провінції Лузітанія (територія сучасної Португалії), займався Ф. Майет [Mayet, 2001]. Його цікавили питання морфології та хронології таких амфор, а також визначення місцезнаходження комплексів з їх виробництва. Надалі над цією проблематикою працював А.П. Соутер [Souter, 2012]. Він приділив увагу уточненню часу побутування лузітанських амфор, визначенню їх вмісту та ареалу розповсюдження, локалізації виробничих комплексів та організації торгівлі.

Найбільш важливі дослідження керамічної тари з археологічних пам'яток Франції стосуються, в першу чергу, уточнення типології та хронології амфор місцевого виробництва [Desbat, 2003; Laubenheimer, 2003]. Також, на окрему увагу заслуговує каталог-визначник, складений під редакцією М. Пі [Py, 1993]. До нього увійшли різні категорії керамічного посуду VII ст. до н.е. – VII ст. н.е. (в тому числі амфорна тара), що набули поширення на території Південної Франції. Велика увага приділена амфорам, котрі були розподілені в залежності від регіону походження та за хронологією. В праці наведені морфологічні характеристики, опис керамічного тіста, вказані хронологічні рамки для кожного з різновидів керамічної тари. Аналіз амфорної тари, що надходила до Південно-Східної Галлії, міститься в монографії Ж. Боду [Baudoux, 1996]. Автор виділила продукцію галльських майстерень, а також амфорний імпорт з Східного та Західного Середземномор'я. Динаміка надходження товарів, що містились в керамічній тарі, визначалась окремо для кожного типу археологічних пам'яток. Це дозволило простежити відмінності у постачанні продуктами військових та цивільних населених пунктів.

Дослідження керамічної тари в Італії в останні десятиріччя переважно відбуваються у двох напрямках. Перший – всебічне вивчення амфор епохи пізньої республіки та принципату, що були виготовлені на території Апеннінського півострова та на східному узбережжі Адріатичного моря. В цьому напрямку активно працюють М.Т. Сіпріано, С. Сіпріано, М.-Б. Карре, С. Песавенто Мацціолі, П. Монсійор, Т. Альдіні та ін. Італійські вчені

визначили час, розкрили причини та передумови появи власного виробництва амфорної тари [Carre, Pesavento Mattioli, 2003; Carre etc., 2014]. Розглядалися питання морфології, хронології та визначення вмісту таких посудин [Aldini, 1996; 1999; Carre, Pesavento Mattioli, 2003; Carre M etc., 2009; Cipriano, 20016; Cipriano, Mazzocchin, 2018; Van Neer etc., 2010]. Завдяки комплексному дослідженню амфорної тари з урахуванням даних епіграфіки та петрографічних аналізів, вдалось успішно реконструювати організацію виробництва та пов'язати випуск окремих різновидів амфор з певними історичними областями та навіть з конкретними особистостями [Carre etc., 2014; Cipriano, Mazzocchin, 2018]. Необхідно відзначити, що дослідженню амфорного виробництва в Східній Адриатиці також присвячені статті А. Старак [Starac, 1997], Ф. Тассокса [Tassaux, 2001], А. Ліндхагена [Lindhagen, 2009], Т. Жерал [Žerjal, 2011]. Другим, не менш важливим напрямком, є ретельна реконструкція торговельно-економічних зв'язків Італії з іншими провінціями Римської імперії. Дослідженням цієї проблематики займаються Р. Ауріємма та Е. Куїрі. В їх статтях, що були опубліковані як самостійно, так і у співавторстві [Aurietma etc., 2015; Aurietma, Quiri, 2006; Quiri, 2015; Quiri, Spagnolo Garzoli, 2015], детально проаналізовано амфорний імпорту окремих міст, а також цілих історичних регіонів Італії. Значна увага в цих працях приділяється виявленню його специфіки та визначенню шляхів, якими він ввозився. Реконструкції за матеріалами амфорної тари торговельних контактів населених пунктів Північно-Східної Італії з Бетикою присвячена монографія І. Модрзевської-П'янетті [Modrzewska, 1995]. Дуже цікава інформація щодо динаміки надходження товарів у амфорах до столиці Римської держави за часів правління різних імператорів міститься в монографії Г. Різзо [Rizzo, 2004].

Наприкінці ХХ ст. вперше розпочалися підводні археологічні роботи в Адриатичному морі. В їх ході було досліджено залишки затонулих човнів та корабельних вантажів, що склались переважно з амфорної тари. Результати цих досліджень були узагальнені в монографії М. Джуришича [Jurišić, 2000]. Автор приділив велику увагу як амфорам, так і продуктам, для

транспортування яких вони використовувались. М. Джуришич здійснив спробу визначення характеру, напрямків та інтенсивності торговельних зв'язків в Східній Адриатиці, а також реконструкції морських маршрутів, за якими ввозилась амфорна тара з товарами із Східного та Західного Середземномор'я.

Огляд виробництва амфornoї тари римського часу в Західному Середземномор'ї міститься в роботі К. Панелла [Panella, 2001]. В ній наведено інформацію як про виробничі комплекси, так і про самі амфори, котрі виготовляли на території європейських та африканських провінцій Римської імперії.

Дослідженням амфор з римських міст Аугст і Кайзераугст (сучасна Швейцарія) займалась С. Мартін-Кілхер. Вона підготувала трьохтомну працю, в якій було ретельно, з використанням методів природничих та точних наук, проаналізовано керамічну тару, виявлену при розкопках цих археологічних пам'яток [Martin-Kilcher, 1987; 1994a; 1994b]. Серед численного наукового набутку швейцарської дослідниці на особливу увагу заслуговує стаття, присвячена дослідженню амфорного імпорту, що ввозився до північно-західних провінцій Римської імперії з території Іберійського півострова [Martin-Kilcher, 2003]. С. Мартін-Кілхер внесла вагомі корективи у типологію та запропонувала власну хронологію амфор, котрі використовувались для перевезення рибних соусів.

Надходження амфornoї тари до римських військових таборів у Північно-Західній Європі вивчав Дж. Ван ден Берг [Van den Berg, 2012]. Він виділив екзотичні різновиди посудин, що були виготовлені на західному та східному узбережжі Адриатичного моря, Криті, Родосі чи Родоській переї та у Сиро-Палестинському регіоні.

Революційний характер мають дослідження амфор з Германії, результати яких були опубліковані у двох томах монографії У. Ехміг [Ehmig, 2003]. Незважаючи на те, що кістяк роботи складають тарні посудини, знайдені під час археологічних розкопок в районі Майнцу, робота охоплює території Середнього та Нижнього Рейну. Статистичний аналіз широкої вибірки

фрагментів керамічної тари дозволив дослідниці кардинально переглянути висновки Х. Ремесала Родригеса [Remesal Rodriguez, 1997], щодо організації торгівлі у Германії, які ґрунтувались на аналізі амфорних клейм. Завдяки використанню методів природничих наук було достеменно встановлено вміст тари. Автор визначила динаміку надходження оливкової олії, вина та рибного соусу до досліджуваної території. До того ж, групу посудин, що раніше традиційно відносили до продукції Бетики, вдалось, ґрунтуючись на результатах аналізів глин, пов'язати з місцевим виробництвом. Монографія У. Ехміг є яскравим позитивним прикладом відходу від звичайного типологічного аналізу та демонструє необхідність відмови від застарілої класифікації амфornoї тари лише за формою.

Слід зазначити, що єдиної типології амфор, котрі походять з археологічних пам'яток Великобританії, так і не було складено. Найбільш поширені типи охарактеризовані в монографії П.А. Тайерса [Tyers, 1996], присвяченій огляду різних категорій керамічного посуду з Британії римського часу. В ній наведена інформація щодо морфології, обсягу, складу та кольору керамічного тіста, хронології, вмісту, походження та розповсюдження амфор, а також їх номенклатури. Імпорт товарів у амфорах до Британії в епоху республіки та принципату розглядається у статті А.П. Фітцпатрика [Fitzpatrick, 2003a]. Науковець визначив основні категорії продуктів та регіони, з яких вони ввозились. Також він простежив зміни в асортименті товарів, що відбувались з плином часу. А.П. Фітцпатрик приділив амфорній тарі першочергове значення при дослідженні продовольчого забезпечення римських військових підрозділів [Fitzpatrick, 2003b]. Проаналізувавши амфорні знахідки, він прийшов до висновків, що вино для солдат, котрі дислокувались на території Шотландії, ввозилось переважно з Галлії. Вивченню критського амфорного імпорту в Британії присвячена стаття Д.Ф. Вільямса [Williams, 2003]. Підхід, який вибрав англійський вчений у цьому дослідженні, можна назвати зразковим. Він проаналізував британські знахідки амфор, виготовлених на о. Крит, а також приділив увагу і морфологічно близьким посудинам. Крім того, в своїй роботі

Д.Ф. Вільямс широко використовував дані петрографічних аналізів, епіграфіки та письмових джерел. Детальний аналіз екзотичного різновиду керамічної тари, що надходив до Британії з Близького Сходу, міститься у статті Д.Т. Хауеллса [Howells, 2003]. На думку вченого, такі амфори були призначені для перевезення в'ялених фруктів і можуть бути індикатором соціальної диференціації населення римської Британії. Дослідженням місцевого виробництва амфорної тари займався Р.П. Сімондс [Symonds, 2003]. Він виділив групу керамічних виробів, виготовлених на території Британії та визначив, що ці посудини імітували форму найбільш поширених у західних римських провінціях різновидів амфор галльського, іспанського та італійського походження.

Як вже було зазначено вище, наприкінці 80-х – початку 90-х рр. М.Х. Келемен склав типологію керамічної тари, виявленої під час археологічних розкопок на території Паннонії [Kelemen, 1987; 1988; 1990; 1993]. Надалі дослідження переважно здійснювались у напрямку публікації та систематизації амфор з окремих пам'яток: Емони [Bezeczky, 1994], Віндобони [Bezeczky, 2005], Карнунту [Bezeczky, 1997], Саварії [Nagy, 2014]. Також вивчався рух товарів з Східного Середземномор'я та Причорномор'я, що перевозились у амфорах, вздовж гіра Pannonica [Hárshegyi, 2008].

Класифікація керамічної тари римського часу з Верхнього Подунав'я була підготовлена та опублікована Л. Беляц у 1996 р. [Bjelajac, 1996]. Завдяки цій праці у науковців вперше з'явилась можливість скласти уявлення про амфорний імпорт, що надходив до міст Верхньої Мезії. Разом з тим, вона ґрунтувалась на застарілому методологічному підході. В основі цієї роботи лежала морфологія виробів, склад керамічного тіста не враховувався (вказувався лише його колір). В наслідок чого, частина амфор була інтерпретована не вірно.

Загальну типологію тарних посудин, що надходили до римської провінції Дакія, склав А. Ардец [Ardeç, 2006]. Вчений запропонував оригінальний підхід, розділивши амфори не за часом побутування, а за регіонами їх виробництва, які

він навіть намагався звузити до меж провінцій. Незважаючи на певні неточності, ця типологія приймається румунськими археологами майже без нарікань. Останнім часом вийшли з друку спеціальні публікації амфорної тари з пунктів дислокації римських військових підрозділів в Дакії: Тібіському [Balaci, 2008], Чорою-Ноу [Bondoc, 2014], Слевені [Bondoc, 2016]. А ретельний аналіз знахідок амфор типу Karitän II дозволив пов'язати надходження цього різновиду тари до Дакії з продовольчим забезпеченням солдат Римської імперії [Negru etc., 2003].

В останні десятиріччя значно зріс інтерес до східносередземноморських амфор, котрим традиційно приділялось менше уваги, ніж тарі з Західного Середземномор'я. Довгий час для ідентифікації тари з цього регіону еталонною залишалась класифікація керамічних посудин з Афінської агори, опублікована Г.С. Робінсоном ще у 1959 р. [Robinson, 1959]. У 2014 р. А. Опайц здійснив перегляд деяких положень цієї роботи [Opaïț, 2014a; 2014b]. Вони стосувались уточнення датування та типології окремих різновидів амфор, визначення їх вмісту та місць виробництва. Також науковець звернув увагу на знахідки понтійських амфор, що були виявлені під час розкопок в Афінах [Opaïț, 2014d]. Проаналізувавши їх він прийшов до висновку, що у пізньоримський час на афінські ринки надходило вино з Синопи, Гераклеї та Херсонесу. Торговельні зв'язки Аргосу у I ст. до н.е. – II ст. н.е. за матеріалами керамічного імпорту, в тому числі й амфорної тари, досліджувала К. Абаді-Рейнал [Abadie-Reynal, 2005].

В цей період були виділені нові типи амфор, котрі виготовляли у Лептимінусі (Північна Африка) в перші століття нашої ери і використовувались для перевезення рибних соусів [Opaïț, 2000]. Також вийшли з друку статті, в яких розглядаються питання морфології, хронології, локалізації місця виробництва вже відомих різновидів тарної кераміки. Наприклад, спеціальні праці присвячені амфорам типу Dressel 24 [Bertrand, 1995; Opaïț, 2007b; Opaïț, Tsaravopoulos, 2011], типу Richborough 527 [Borgard etc., 2003].

Продовжуються вивчення критської керамічної тари. У 1996 р. опубліковано монографію А. Марангу-Лера [Marangou-Lerat, 1996], що стала підсумком багаторічних досліджень французькими археологами амфорного виробництва на о. Крит. Автор склала типологію та розробила хронологію тари, яку виготовляли на острові в елліністичну та римську епохи. Завдяки співставленню епіграфічних даних та письмових джерел, А. Марангу-Лера визначила, що критські амфори були призначені для транспортування вина.

Серед праць, що нещодавно вийшли з друку, на особливу увагу заслуговує монографія Т. Бежецького, в якій систематизовано амфори римського часу з Ефесу [Bezeczky, 2013]. Вона містить інформацію про їх форму, хронологію, вміст, походження, розповсюдження. В разі наявності, вказуються написи та клейма на тарі. Також детально охарактеризовано склад керамічного тіста посудин, в тому числі наведені дані петрографічних аналізів. Завдяки останнім вдалось локалізувати місця виробництва для кількох типів амфор в районі Ефесу.

Наприкінці ХХ ст. стало зрозумілим, що детальна реконструкція торговельно-економічних відносин неможлива без точного уявлення про товари, які транспортувались в амфорній тарі. Питань визначення вмісту тари вже торкались вчені у 70-80-рр. Ці дослідження переважно ґрунтувались на розшифровці *tituli picti*. Однак, такі написи зберігаються дуже рідко і на поверхні більшості екземплярів вони відсутні. В останні десятиріччя науковці помітили залежність вмісту тари від її форми. Більш точні результати приносять використання епіграфічних свідчень у поєднанні з урахуванням особливостей морфології посудин та, за можливістю, залишків самих продуктів всередині посудин. Новітні дослідження з цієї проблематики були опубліковані А. Мартином [Martín, 2005], А. Опайцем [Oraiç, 2007a; 2010c], С. Песавенто Мацціолі [Pesavento Mattioli, 2008], М.-Б. Карре, С. Песавенто Мацціолі та К. Белотті [Carre etc., 2009], В. Ван Неєром, А. Ервінком та П. Монсійором [Van Neer etc., 2010].

В цей період були відкриті нові комплекси з виробництва амфорної тари в Східному Середземномор'ї (Крит) [Empereur etc., 1991; 1992], на Апеннінському півострові (Фермо, Потенца-Пічена, Порто-Реканаті та Читта-Сант'Анджело, Сала-Баганца [Carre etc., 2014], Східній Адриатиці (Цриквениця [Lipovac Vrkljan, 2011] і Фажан [Cirgiano, 2016, p. 154] у Хорватії) та навіть на узбережжі Атлантичного океану (Пеніше у Португалії) [Cardoso etc., 2017]. На особливу увагу заслуговують дослідження великого виробничого комплексу у Лороні, розташованому на Істрійському півострові (адриатичне узбережжя Хорватії). В результаті тривалих робіт було повністю відкрито римську *figlinae*. Це дозволило скласти уявлення про організацію робочого простору та виробничого процесу в римських майстернях, що спеціалізувались на виготовленні амфорної тари [Marchiori, D'Inca, 2011; Rouse, 2011].

1.2. Сучасний стан дослідження амфорного імпорту населення Нижнього Подністров'я в римську епоху

Амфорний імпорт населених пунктів Нижнього Подністров'я в римський час досліджений не однаково, що, передусім, зумовлено різним ступенем вивчення археологічних пам'яток. Найчастіше об'єктом дослідження ставали амфори, виявлені в Тірі. Археологічні розкопки цього античного центру було розпочато ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [Самойлова, 2013, с. 450], проте керамічна тара тривалий час не привертала належної уваги вчених. Перші роботи з досліджуваної проблематики побачили світ у другій половині ХХ ст. Проте спочатку було опубліковано статтю, присвячену не самим амфорам, а відтискам штампів на їх поверхні. О.М. Штаерман у 1951 р. ввела до наукового обігу більше ніж 500 керамічних клейм, що, вочевидь, походять з Тіри. Окрім клейм елліністичного періоду в статті було ретельно досліджено і відтиски на амфорах римської епохи [Штаерман, 1951, с. 40, 42–49; рис. 6].

Безпосередньо на амфорну тару Тіри, вперше звернула увагу А.І. Фурманська, яка виділила кілька різновидів амфор римського часу, визначила їх хронологію, вказала особливості морфології, візуально помітні

відмінності у складі та кольорі керамічного тіста [Фурманська, 1957, с. 89; табл. II]. Перша і, поки що, єдина праця з класифікації амфорної тари римського часу з Тіри була підготовлена Т.Л. Самойловою у 1978 р. [Самойлова, 1978]. Дослідниця виділила 16 типів амфор, які віднесла до двох хронологічних груп: I – перша половина III ст. н.е. та друга половина III–IV ст. н.е. Т.Л. Самойлова визначила час побутування, вказала особливості морфології та візуальні характеристики керамічного тіста кожного з типів тари. Крім того, в статті наведено аналогії серед посудин з синхронних пам'яток понтійського та середземноморського регіонів. Незважаючи на те, що питання походження та хронології амфор, підняті Т.Л. Самойловою, потребують перегляду, а з інтенсифікацією археологічних розкопок з'явилась можливість значно розширити склад керамічного комплексу Тіри, окремі положення статті залишаються актуальними і дотепер. Н.О. Сон, у своїй монографії про Тіру римського часу, вказує, що до керамічного комплексу міста входять амфори ще трьох типів, які не увійшли до класифікації Т.Л. Самойлової. Проте дослідниця не наводить ілюстративні дані та опис форми цих різновидів тари [Сон, 1993, с. 61, 62].

У другому десятиріччі XXI ст. опубліковано низку праць, що уточнюють та доповнюють класифікацію Т.Л. Самойлової. Наприклад, ряд статей та тез доповідей дисертанта було присвячено всебічному вивченню окремих різновидів амфорної тари, що походять з Тіри: типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою [Масюта, 2019в], типу 27 за В.В. Крапівіною [Масюта, 2018г; 2019а], типу Dressel 43 [Масюта, 2016; 2019б], типу VIII за А. Опайцем [Масюта, 2018б], типу Samulodunum 184 [Масюта, 2019г]. В цих працях розглядаються питання, пов'язані з морфологією, хронологією, походженням та ареалом розповсюдження амфор. Також здійснені спроби визначення товарів, що містились в досліджуваній тарі, та реконструкції шляхів їх надходження до Тіри. Було зроблено припущення про те, що поява в Тірі деяких екзотичних різновидів амфор (типів VIII за А. Опайцем та 1 (I) за Т.Л. Самойловою) пов'язана з забезпеченням вином військових підрозділів Римської імперії, які

перебували у місті в II – першій половині III ст. н.е. В останні роки здійснені перші кроки у напрямку дослідження динаміки та специфіки імпорту Тірою продукції у керамічній тарі. Так, дисертантом було визначено особливості надходження рибопродуктів до цього античного міста [Масюта, 2018в].

Для реконструкції торговельних зв'язків Тіри велике значення мають публікації археологічних комплексів та матеріалів розкопок, що містять дані про амфори. Нажаль, таких праць небагато. Це роботи А.І. Фурманської [Фурманська, 1962, с. 130–135; рис. 9, 3, 12, 4, 13, 1, 2], І.Б. Клеймана [Клейман, 1971, с. 233, 236, рис. 7], Н.М. Кравченко [Кравченко, 1972, с. 182, 183], О.К. Савельєва [Савельєв, 2017, с. 120; рис. 1, 1], Г.С. Богуславського у співавторстві з Д.О. Масютою та П.В. Остапенко [Богуславський *et al.*, 2018, с. 172].

Окремо слід звернути увагу на публікацію Н.М. Кравченко та В.М. Корпусовою матеріалів «післяготського будинку» – яскравого комплексу IV ст. н.е., в якій велика увага приділяється амфорам [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 22–31; рис. 2–5]. Ця праця стала основоположною для подальших детальних розробок питань морфології та хронології окремих типів амфор пізньоримського часу [Абрамов, 1993, с. 52; рис. 66, 7.32–7.34; Сазанов, 2012]. Відзначимо, що деякі екземпляри, знайдені в Тіри, долучались в якості аналогій при відокремленні нових різновидів керамічної тари [Зеест, 1960, с. 113, 115; табл. XXXI, 75*u*; Абрамов, 1993, с. 52; рис. 66, 7.30, 7.31; Масюта, 2018а, с. 31; рис. 1, 1].

Амфорний імпорт осілого варварського населення, що оточувало Тіру у перші століття нашої ери, досліджено менш детально. Єдина стаття, в якій розглядаються торговельні контакти поселень Нижнього Подністров'я, була опублікована О.Є. Малюкевичем у 1991 р. [Малюкевич, 1991]. Автор, аналізуючи червонолаковий та скляний посуд, монети, амфорну тару, спробував прослідити напрямки та динаміку торговельних зв'язків. Значну увагу в цій праці приділено саме останній з перелічених категорій археологічного матеріалу [Малюкевич, 1991, с. 72–77; рис. 2, 1–22, 3, 1–24, 4,

16, 17]. Певна інформація стосовно амфорної тари міститься в аналітичній статті О.В. Гудкової та М.М. Фокеєва про поселення та могильник Молога II [Гудкова, Фокеєв, 1982, с. 88], а також в узагальнюючій праці О.Є. Малюкевича та О.В. Гудкової з пізньоскіфської культури Нижнього Подністров'я [Малюкевич, Гудкова, 2013, рис. 162].

Амфорній тарі з городища, розташованого в римський період на території античного міста Ніконій, присвячено розділ колективної монографії І.В. Бруяко, О.М. Дзиговського, Н.М. Секерської [Бруяко *etc.*, 2008, с. 29–34; рис. 9, 10, 11, 1–4]. В праці вказані морфологічні характеристики, час побутування та ймовірні місця виробництва 9 різновидів амфор, що надходили до городища у II–III ст. н.е. Також, найбільш поширені типи керамічної тари згадується в оглядовій праці Н.М. Секерської про Ніконій [Секерская, 2013, с. 511].

Важливим напрямком для визначення вмісту амфор та організації торгівлі є вивчення написів фарбою на амфорах (*dipinti* та *tituli picti*). Проте, такі позначки на тарі з Нижнього Подністров'я майже не привертала увагу археологів. Єдине дослідження з цієї проблематики стосується лише окремої групи *dipinti*, екземпляр якої було виявлено у Тірі [Масюта, 2017].

Таким чином, амфорна тара римського часу, виявлена під час розкопок Тіри, Ніконія та поселення Молога II, дуже рідко привертала увагу дослідників. Разом з тим, як вже зазначалось вище, цю категорію археологічного матеріалу успішно використовували при вивченні торговельно-економічних контактів між окремими центрами Середземномор'я та Причорномор'я і навіть для реконструкції торговельних маршрутів, що з'єднували цілі регіони.

РОЗДІЛ 2

АМФОРНА ТАРА ВИРОБНИЦТВА АДРІАТИКИ, СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я ТА ЕГЕЇДИ

2.1. Амфори виробничих центрів Адріатики

2.1.1. Амфори типу Dressel 6

Ці посудини увійшли до першої типології амфорної тари римського часу, що була складена Г. Дресселем наприкінці XIX ст. [Dressel, 1899, pl. II, 6]. Згодом, Е. Буччі, спираючись на відмінності у формі, запропонував поділити амфори типу Dressel 6 на два варіанти, котрі позначаються літерами А та В [Buchi, 1973, p. 547–553; fig. 5, 6]. Відзначимо, що вперше на морфологічну неоднорідність таких посудин звернув увагу П. Балдаччі, якій відніс їх до типу III за власною класифікацією [Baldacci, 1966–1967, p. 49]. Досліджуваний різновид тари також відповідає типам: 63 за І.Б. Зеест [Зеест, 1960, с. 109; табл. XXVII, 63], ERA (Early Roman Amphora) 5 Benghazi за Дж. Райлі [Riley, 1979, p. 151–157; fig 74, 123, 75, 124–131], 4–6 за М. Келемен [Kelemen, 1987, p. 5–31; fig. 1–3], I за Л. Белаяц [Bjelajac, 1996, с. 13–19; sl. I, II], 6 за П. Дичеком [Dyczek, 2001, p. 82–89; fig. 40], 30 за Т. Бежецьким [Bezeczky, 2013, p. 120–123]. Проте, в археологічній літературі для ідентифікації таких посудин найчастіше використовують класичне визначення Г. Дресселя з поділом на варіанти, запропонованим Е. Буччі.

Варіант Dressel 6A. Для цих амфор притаманний масивний витягнутий сплющено-овальний вінець та високе, циліндричне горло, яке розширюється у верхній частині. Округлі у перетині ручки одним кінцем кріпляться під вінцем, іншим – до плечей посудини. Останні відокремлені від тулуба різким перегином («ребром»). Тулуб товстостінний, грушовидної форми. Ніжка дуже висока, конічна (рис. 2, 2, 3) [Buchi, 1973, fig. 5; Van den Berg, 2012, p. 226, fig.10]. Висота керамічних виробів сягає 95–96 см, діаметр вінця складає 16–17 см, при максимальному діаметрі тулуба 34–35 см.

Такі посудини морфологічно дуже близькі до амфор типу Lamboglia 2, що значно ускладнює їх ідентифікацію. Амфори типу Lamboglia 2 відрізняються більш широким горлом, овальними ручками та формою вінця. Останній також масивний, як у посудин варіанту Dressel 6A, проте має нависаючий край та трикутний або квадратний перетин профілю (рис. 2, 1) [Buchi, 1973, fig. 4; Riley, 1979, p. 152]. Д.П.С. Пікок та Дж.Ф. Вільямс розглядають амфори типів Lamboglia 2 та Dressel 6 обох варіантів в якості різних форм одного класу тарної кераміки (клас 8, форми А–С) [Peacock, Williams, 1991, p. 99–101; fig. 34]. Посудини типів Lamboglia 2 та Dressel 6A майже тотожні за візуальними характеристиками керамічного тіста, що дозволяє зробити припущення про їх виробництво в одному й тому ж місці [Riley, 1979, p. 152; Bezeczky, 2013, p. 120]. Вони сформовані з щільної, добре відмученої глини, що містить невелику кількість домішок слюди, вапняку та темно-червоних часток окису заліза [Bezeczky, 2013, p. 113, 123]. Черепок має темно-жовтий, кремово-жовтий [Riley, 1979, p. 152; Peacock, Williams, 1991, p. 100] або жовтуватого-сірий колір [Bezeczky, 2013, p. 123], як у знахідки з Тіри (рис. 2, 4) [Савельєв, 2017, с. 120; рис. 1, 1].

Випуск амфор типу Lamboglia 2 передував виробництву досліджуваного різновиду керамічної тари. Їх виготовляли у пізньореспубліканський час (з кінця II ст. до н.е. по кінець I ст. до н.е.) [Bezeczky, 2013, p. 115] в численних керамічних майстернях, які були локалізовані на території Італії. Вони розташовувались вздовж узбережжя Адріатичного моря, від Аквілеї на півночі до Бриндізі на півдні [Bezeczky, 2013, p. 116; Carre etc., 2014, p. 419–422; fig. 1].

Ще донедавна загально визнаною була думка про виготовлення амфор варіанту Dressel 6A на території Істрійського півострова в Адріатиці [Buchi, 1973, p. 547; Riley, 1979, p. 153, 154; Peacock, Williams, 1991, p. 99]. А. Ліндхаден, спираючись на результати петрографічних аналізів зробив припущення стосовно виробництва досліджуваного різновиду тари, а також амфор типу Lamboglia 2, у Нароні (Далмація) [Lindhagen, 2009, p. 83–108]. Проте ця ідея поки що не підтверджується надійними археологічними даними

[Carre etc., 2014, p. 426, 427]. Останні свідчать про те, що випуск таких посудин був організований не на східному, а на західному узбережжі Адріатичного моря. Сліди виробництва амфор варіанту Dressel 6A зафіксовано у Фермо, Потенца-Пічена, Порто-Реканаті та Читта-Сант'Анджело. Залишки обпалювальної печі відкрито також на півночі Італії, в Сала-Баганца [Carre etc., 2014, p. 422, 423; fig. 1]. Цікаво, що в деяких виробничих пунктах (Фермо, Потенца-Пічена, Порто-Реканаті) виготовляли спочатку амфори типу Lamboglia 2, а згодом – варіанту Dressel 6A. Хоча археологічні свідчення поки що відсутні, завдяки комплексним дослідженням з ономастики та епіграфіки вдалось встановити, що Аквілея також була виробником досліджуваного різновиду керамічної тари [Carre etc., 2014, p. 424].

Раніше вважалось, що випуск амфор варіанту Dressel 6A тривав з початку по кінець I ст. н.е. [Riley, 1979, p. 154–156; Peacock, Williams, 1991, p. 100]. Ретельне вивчення керамічних клейм дозволило уточнити час їх виробництва. Було встановлено, що досліджувані посудини виготовляли з останньої треті I ст. до н.е. [Bezeczky, 2013, p. 120] по 78/80 р. н.е. [Cipriano, Mazzocchin, 2018, p. 261, 265, 269]. Клейма ставили на вінця, горла і зрідка – на верхні частини амфор варіанту Dressel 6A [Bezeczky, 2013, p. 121]. Клеймування не було регулярним – штампами позначалась лише частина посудин з усієї партії. Переважно кожне клеймо містить скорочене ім'я оффіцинатора (officinator) – особи, відповідальної за організацію та контроль виробничого процесу в майстерні (figlina) [Peacock, Williams, 1991, p. 10]. Оффіцинатором міг бути як раб або вільновідпущеник власника майстерні (dominus), так і вільна, не пов'язана з ним людина [Cooley, 2012, p. 187]. Імена власників також знайшли відображення в керамічній епіграфіці. Серед них, видатні громадяни та політичні діячі епохи принципату. Наприклад, клеймо T. N. V. – це аббревіатура імені T. Helvius Basila, який володів figlina в Пічено та був батьком легата Тіберія та Клавдія [Cipriano, Mazzocchin, 2018, p. 262].

Один з фрагментів амфор, що походять з Тіри, також містить клеймо. Уламок вінця було виявлено серед домішок матеріалів римського часу в

культурному шарі, який датується III – II ст. до н.е. [Самойлова *etc.*, 2011, с. 6, 108]. На ньому частково збереглось клеймо C. SAPI..AV (A–V надані в лігатурі) (рис. 2, 4) [Савельев, 2017, рис. 1, 1]. Відновити цей напис не вдається, проте виходячи з особливостей оформлення клейма, можна приблизно встановити час виготовлення цього екземпляру. Так, розміщення на вінці, прямокутна рамка та великі, рельєфні літери характерні для штампів, якими клеймувались амфори варіанту Dressel 6A у період від епохи Августа до середини правління Клавдія (до 45/50 р. н.е.) [Cipriano, Mazzocchin, 2018, р. 261–265]. Вірогідно, в цей проміжок часу і була доставлена до Тіри тара з італійським вином.

Результати аналізів речовин з внутрішньої поверхні амфор варіанту Dressel 6A вказують на те, що основним вмістом цих посудин було саме вино. Це підтверджують і написи фарбою (*tituli picti*) на таких амфорах. В них згадується вино, а також напій на його основі – мультсум (*mulsum*) [Bezeczky, 1998, р. 230]. До того ж, області, в яких було локалізовано виробництво амфор досліджуваного типу, відомі виготовленням вишуканих, сортових вин [Bjelajac, 1996, с. 14; Cipriano, Mazzocchin, 2018, р. 262]. Цей різновид тари використовували для транспортування й інших товарів. Так, у Зальцбурзі знайдено амфору варіанту Dressel 6A, в якій, судячи з *tituli picti*, зберігався рибний соус [Bezeczky 2013, р. 122]. Можливо, про гарум йдеться у написах, нанесених на поверхню такої тари з Мілану, Верони та Навари [Carre *etc.*, 2009, р. 216]. Всередині ще однієї посудини з Зальцбургу виявлено залишки сардини європейської [Dyczek, 2001, р. 88]. Кістки риби також містила аналогічна амфора, що походить з Верони [Carre *etc.*, 2009, р. 216]. Проте, наведені приклади були радше виключенням, ніж правилом і, скоріш за все, є наслідком вторинного використання амфорної тари [Carre *etc.*, 2009, р. 220]. Товарне виробництво рибних соусів на території Північної Італії та вздовж східного узбережжя Апеннінського півострова писемними та археологічними джерелами не засвідчується [Van Neer *etc.*, 2010, р. 166].

Найбільше розповсюдження амфори варіанту Dressel 6A отримали в Італії. Вино в такій тарі ввозилось і до інших провінцій: Далмації, Нижньої та

Верхньої Паннонії, Норику, Реції, Верхньої та Нижньої Германії, Тарраконської Іспанії, Лугдунської Галлії, Ахаї, Іудеї, Криту і Кіренаїці, Африки [Riley, 1979, fig. 18; Van den Berg, 2012, fig. 10]. Воно користувалося значно меншою популярністю за межами римської держави, хоча його окремі партії надходили до дуже віддалених територій, наприклад, Індії [Bezeczky, 2013, p. 122]. Ці посудини у причорноморському регіоні надзвичайно рідкісні. Окрім Тіри, де їх знахідки одиничні (табл. 1–3, 17), нечисленні уламки таких амфор виявлені на Боспорі [Зеест, 1960, с. 109; табл. XXVII, 63a].

Варіант Dressel 6B. Амфори, що відносяться до варіанту Dressel 6B, відрізняються воронкоподібною формою вінця (хоча характер нахилу вінця може змінюватись в залежності від часу виробництва, він завжди має вигляд «воронки»), більш вузьким горлом, що поступово розширюється донизу, яйцевидною формою тулуба та невисокою, циліндричною ніжкою. До того ж тулуб має більш плавні обриси, а «ребро» у місці переходу плечей посудини у корпус відсутнє. Засіб кріплення ручок такий самий, як і у амфор варіанту Dressel 6A, але вони можуть бути як овальними, так і круглими у перетині (рис. 3, 1–3) [Buchi, 1973, fig. 6; Van den Berg, 2012, fig. 8]. Висота амфор варіанту Dressel 6B коливається від 75 до 95 см. Діаметр вінця дорівнює 13–16 см, а максимальний діаметр тулубу – 25–40 см [Vjelajac, 1996, с. 19; sl. I, 18; Bezeczky, 2005, p. 48; Ardeț, 2006, p. 309].

Амфори варіанту Dressel 6B виготовлені з щільного, добре відмученого керамічного тіста. До його складу входять домішки вапняку, кварцу, слюди та залозисті включення [Ardeț, 2006, p. 309]. Його колір у різних екземплярів може відрізнитись і бути червоно-помаранчевого [Vjelajac, 1996, с. 13], червоного чи світло-коричневого [Ardeț, 2006, p. 309] відтінків. Поверхня посудин часто вкрита ангобом. Фрагмент з Тіри мав помаранчевий колір черепка у зламі та був вкритий жовтим ангобом.

Прототипом для досліджуваного різновиду керамічної тари послужили «Адріатичні яйцевидні» амфори («Adriatic ovoid» amphorae) для оливкової олії [Bezeczky, 1998, p. 233, 235; Carre, Pesavento Mattioli, 2003, p. 459, 460; tav. I]. Їх

виготовляли з кінця II ст. до н.е. до середини другого десятиріччя I ст. н.е. в керамічних майстернях, що розташовувались поблизу Бриндізі та в Центральній Італії [Bezeczky, 2013, p. 110–112].

Основним місцем виробництвом амфор варіанту Dressel 6B вважається Істрійський півострів у Північно-Східній Адріатиці [Vjelajac, 1996, с. 14; Matijašić, 1993, p. 248]. Залишки керамічної майстерні, яка належала родині Laecanis, було відкрито біля Пули – у Фажані [Cirriano, 2016, p. 154]. Імовірно, виробничі комплекси розташовувались також поблизу від Каподістрії та у Loron villa (поруч з суч. м. Пореч) [Bezeczky, 2005, p. 50]. Їх випуск розпочався наприкінці I ст. до н.е. [Bezeczky, 1998, p. 235] та тривав майже до середини II ст. н.е. [Dyczek, 2001, p. 87; Van den Berg 2012, p. 222]. Деякі дослідники подовжують час побутування досліджуваного різновиду керамічної тари на початок III ст. н.е. [Carre, Pesavento Mattioli, 2003, p. 460; tav. II]. Вірогідно, амфори варіанту Dressel 6B також виготовляли у Північній та Центральній Італії [Carre, Pesavento Mattioli, 2003, p. 461, 462; tav. I; Carre etc., 2014, p. 425]. Проте випуск таких посудин не був таким тривалим, як істрійських. Амфори, котрі, імовірно, належать до італійського виробництва, можуть бути датовані кінцем республіканської епохи – 70 р. н.е. [Carre, Pesavento Mattioli, 2003, p. 460–462; tav. I].

Більшість дослідників сходяться на думці, що у амфорах варіанту Dressel 6B транспортували оливкову олію. На це вказують епіграфічні данні. Так, з Магдаленсберга походять два екземпляри з *tituli picti*, в яких йдеться про істрійську олію [Bezeczky, 1998, p. 236]. В римську епоху Істрія була традиційним виробником і експортером цього продукту [Matijašić, 1993, p. 248; Vjelajac, 1996, с. 14]. Оливкову олію ще з республіканських часів виготовляли на Апеннінському півострові [Carre, Pesavento Mattioli, 2003, p. 459, 460], де, як вже зазначалось вище, також випускали такі посудини. Разом з тим, як і в випадку з винними амфорами варіанту Dressel 6A, досліджуваний різновид тари могли вторинно використовувати для перевезення рибних соусів, таких як *liquamen* та *lymphatum* [Carre etc., 2009, p. 217, 218; Van Neer etc., 2010, p. 166].

Оливкова олія, що містилась у амфорах варіанту Dressel 6В користувалась найбільшою популярністю на півночі Італії, особливо в населених пунктах, розташованих в долині р. По [Van den Berg, 2012, p. 222; fig. 8]. Цей продукт в великій кількості надходив також до Реції, Норику, та Паннонії [Tassaux, 2001, p. 517], а окремі партії досягали Пеннінських Альп [Van den Berg, 2012, fig. 8]. Проте, в другій половині I ст. н.е., ймовірно, через конкуренцію з боку бетийської оливкової олії, попит на товари в амфорах варіанту Dressel 6В йде на спад [Van den Berg, 2012, p. 222]. В останній чверті I ст. н.е. товарне виробництво оливкової олії в Італії зупиняється, внаслідок чого керамічні майстерні, які розташовувались на території Апенинського півострова, припиняють своє функціонування. Що стосується Істрії, то масовий випуск цього продукту тут продовжується, проте в пошуках ринків збуту для своєї продукції виробники були змушені переорієнтуватися на дунайські провінції. З останньої чверті I – початку II ст. н.е. починається доставка амфор варіанту Dressel 6В до Верхньої та Нижньої Мезії [Vjelajac, 1996, c. 15; Dyczek, 2001, p. 88], а з початку II ст. н.е. – до Паннонії та Дакії [Ardeț, 2006, p. 309]. Слід відзначити, що в Східному Середземномор'ї та у римських провінціях на захід від Пеннінських Альп амфори варіанту Dressel 6В поширення не отримали [Van den Berg, 2012, fig. 8]. Нечисленні знахідки таких посудин в Верхній та Нижній Германіях пов'язують з переміщенням римських військових підрозділів з Подунав'я [Van den Berg, 2012, p. 222].

Інколи на вінця таких посудин наносились клейма, дослідження яких дозволяє визначити імена власників керамічних майстерень або оффіциаторів, які на них працювали [Bezeczky, 1998, p. 235; Dyczek, 2001, p. 84; Bezeczky, 2005, p. 49]. З другої половини I ст. н.е. цей різновид тари почали позначати імператорськими штампами [Dyczek, 2001, p. 86]. Вони містять імена багатьох правителів від Флавія до Адріана [Kelemen, 1987, p. 16]. Вірогідно, такі позначки слід розглядати в якості свідчення переходу цих виробничих комплексів у імператорську власність [Bezeczky, 2005, p. 51].

На вінці амфори варіанту Dressel 6B, знайденому в Тірі, також відтиснуте клеймо (рис. 3, 4). У подвійній прямокутній рамці розміщено напис OFFOCLO. Остання літера, здається, стилізована під лист плющу (*hedera*). На думку О. Брукнер, OFFOCLO є скороченням від OFF(icina) OC(tavianus) LO(nginus) [Brukner, 1990, p. 206]. Проте, літери OFF можуть вказувати як на майстерню (*officina*), так і на посаду її управителя (*officator*). Аналогічне клеймо виявлено у Карнунтумі (Паннонія). Т. Бежецький помилково відніс його до амфори типу *Bónis XXXI/5* [Bezeczky, 2005, p. 63]. Знахідки амфор варіанту Dressel 6B з відтисками OFFOCLO походять переважно саме з Паннонії: ще два екземпляри знайдені у Сірмії та один – в Тевтобурдії [Kelemen, 1987, p. 11, 42, 44]. Вони відомі і в інших дунайських провінціях Римської імперії. Так, по одному клейму було виявлено у Верхній Мезії (Трансдіерна) [Vjelajac, 1996, с. 19; sl. I, 16] та Дакії (*Alpus Flumen*) [Ardeț, 2006, p. 216, 310; fig. 88; pl. II, 29]. Слід відзначити, що *Alpus Flumen* знаходиться у Південно-Західній частині Дакії, поруч з Верхньою Мезією. Знахідки таких клейм зафіксовані також в Барбарікумі. Штамп з написом OFFOCLO відтиснутий на вінцях амфор варіанту Dressel 6B з Банатська-Паланка – поселення яке розташовувалось в Сарматії, майже на самому кордоні римської держави (поблизу з Паннонією) [Brukner, 1990, p. 202, 206].

Таким чином, на даний момент до наукового обігу введено 8 екземплярів клейм OFFOCLO, проте жоден з них не вдасться вузько датувати. В цьому відношенні знахідка з Тіри не є виключенням. Вона походить з перевідкладеного нашарування [Росохацкий etc., 1998, с.38; рис.26, 1]. Виявлення такого клейма в *Alpus Flumen* вказує на те, що виробництво амфор варіанту Dressel 6B з відтисками OFFOCLO мало місце вже після організації провінції Дакії, тобто не раніше II ст. н.е.

2.1.2. Амфори типу *Forlimpopoli*

Цей різновид керамічної тари названо за місцем, де були відкриті залишки керамічних майстерень – сучасне м. Форлімпополі у північно-східній частині Італії, на Адріатичному узбережжі [Aldini, 1978, p. 236–245; Aldini,

1981, p. 43]. Такі посудини інколи відносять до класу 42 за Д.П.С. Пікоком та Дж.Ф. Вільямсом [Peacock, Williams, 1991, p. 180, 181; fig. 99] та до типів: Mid Roman Amphora 13 (MRA 13) Benghazi за Дж. Райлі [Riley, 1979, p. 197; fig. 85, 256], 7 за Дж. Хейсом [Hayes, 1983, p. 145; fig. 21, A33–A35] та 5 за П. Дичеком [Dyczek, 2001, p. 78–80; fig. 36]. Відзначимо, що Л. Белаяц об'єднала у тип III досліджувані амфори, а також тару невстановлених центрів, що відрізняються оформленням вінців та мають ніжку в вигляді чітко виділеного кільцевого піддону з максимальним розширенням у підшви [Bjelajac, 1996, с. 22–25; sl. IV]. Детальна класифікація амфор типу Forlimpopoli була розроблена Т. Альдіні. Грунтуючись на відмінностях в оформленні вінців, горл та ніжок, він розділив тип спочатку на чотири варіанти (A–D) (рис. 4, 1–4) [Aldini, 1978, p. 238; fig. 2], а згодом виділив ще один варіант E [Aldini, 1999, p. 24; fig. 31].

До Причорномор'я надходили лише амфори варіанту D. Горло таких посудин вузьке, пряме, майже циліндричне, з невеликим розширенням в нижній частині. Вінець валікоподібний. Ручки овальні або сплющено-овальні в перетині, з зовнішнього боку профільовані двома–трьома повздовжніми врізами. Одним кінцем вони кріпляться до горла, трохи нижче вінця, іншим – до середньої частини плечиків посудини. В місці вигину вони часто підняті до рівня вінця. Відзначимо, що ці амфори відрізняє специфічне оформлення місця кріплення ручок. Між верхніми приліпами утворено наліп (валик), що опоясує горло та з'єднує їх між собою. Яйцевидної форми тулуб переходить у полу ніжку з сильно ввігнутою підшвою. Місце переходу, як правило, виділене врізною лінією. Відзначимо, що тулуб може бути як гладким, так і реберчастим (рис. 4, 4–6) [Aldini, 1978, p. 238; fig. 2; 1999; fig. 31; Sciallano, Sibella, 1991, p. 38]. Діаметр вінця амфор типу Forlimpopoli варіюється в інтервалі від 5 до 10 см, максимальний діаметр тулубу – від 24 до 40 см, діаметр ніжки – від 6 до 13 см. Обсяг цих посудин не перевищує 17,5 л [Dyczek, 2001, p. 79].

Керамічне тісто амфор щільне, має жовтий, рожево-бежевий, рожево-коричневий [Naumienko, Paczyńska, 2004, p. 309], кремово-сірий [Peacock, Williams, 1991, p. 181], помаранчевий чи червоний [Hayes, 1983, p. 145] колір.

До його складу входять візуально помітні домішки піску, вапняку [Peacock, Williams, 1991, p. 181]. Формувальна маса частини екземплярів містить також дрібні включення слюди [Арсеньєва, Науменко, 1994, с. 131].

Як вже зазначалось вище, виготовлення таких амфор було організовано в північно-східній частині Італії. Залишки виробництва відкриті на території античного міста Форум Пополі (сучасний Форлімпополі) [Aldini 1978, p. 236–245; fig. 2; pl. 89–91] та на південь від нього – в сучасній провінції Ріміні [Maioli, Stoppioni, 1989, p. 574].

Більшість дослідників вважає, що амфори типу Forlimpopoli були призначені для транспортування вина [Panella, 1989, p. 154–156; Sciallano, Sibella, 1991, p. 38; Jurišić, 2000, p. 20; Dyczek, 2001, p. 80; Naumienko, Raczynska, 2004, p. 310; Bezeczky, 2005, p. 48]. Відзначимо, що результати аналізів залишків речовин, вказують на те, що в таких посудинах могли міститись вино та гарум [Cacciaguerra, 1990, p. 13, 14; Cacciaguerra, 1991, p. 33, 34]. Проте, товарне виробництво рибних соусів на території Північної та Північно-Східної Італії не здійснювалось [Van Neer, Ervynck, Monsieur, 2010, p. 166]. До того ж, деякі екземпляри посудин типу Forlimpopoli мають сліди смоли на внутрішньому боці стінок, що є характерною ознакою амфор, призначених для транспортування вина [Carre, 1985, p. 229]. Отже, амфори досліджуваного типу були виключно винною тарою, яка могла вторинно використовуватись у побуті для зберігання гаруму та інших продуктів.

Відзначимо, що хронологія амфор типу Forlimpopoli доволі детально розроблена Т. Альдіні. Вчений відзначає, що виробництво досліджуваного різновиду тари тривало з середини I по середину III ст. н.е., при чому амфори варіантів А та В він датує серединою I – початком II ст. н.е., посудини варіантів С і Е – II ст. н.е., а вироби варіанту D – кінцем II – серединою III ст. н.е. [Aldini, 1999, p. 23; fig. 31]. К. Панелла відносить час виробництва амфор типу Forlimpopoli до останньої чверті I – третьої чверті III ст. н.е. [Panella, 1989, p. 153]. М. Сціаллано та П. Сібелла вважають, що вони побутували наприкінці I – III ст. н.е. [Sciallano, Sibella, 1991, p. 38]. П. Дичек також визначає, що такі

посудини виходять з вжитку у III ст. н.е. [Duszczek, 2001, p. 80]. Дж. Райлі, а також Д.П.С. Пікок та Дж.Ф. Вільямс датують подібні амфори III – кінцем IV ст. н.е. [Riley, 1979, p. 197; Peacock, Williams, 1991, p. 180]. Проте це датування ґрунтується на матеріалах з Остії, що походять не з закритих комплексів, а з культурних нашарувань. Таким чином, верхній хронологічний рубіж побутування такої тари можна обмежити III ст. н.е.

Амфори типу Forlimpopoli найбільш поширені в Адриатиці, особливо в її північній та північно-західній частині [Carre, 1985, p. 228–231; fig. 5; Aldini, 1999, fig. 31]. Знахідки таких амфор виявлені і південніше, на західному узбережжі Адриатичного моря – в Альтіно (Центральна Італія) [Cacciaguerra, 1990, p. 12, 13; Cacciaguerra 1991, p. 21–36]. Посудини типу Forlimpopoli знайдені при дослідженні залишків корабельних катастроф, одна з яких сталася біля Бриндізі (південь Апеннінського півострова), а інші сім – в Західній Адриатиці, біля узбережжя Далмації [Jurišić, 2000, p. 21; m., 29]. Найбільша кількість таких амфор зафіксована в ході вивчення залишків судна, що затонуло поблизу о. Іловик [Jurišić, 2000, p. 21; fig. 10, 2, 3]. Подібні амфори виявлені і на середземноморському узбережжі Італії – в Помпеях [Hayes, 1983, p. 145] та Остії [Panella, 1989, p. 146–156; Aldini, 1999, fig. 29]. Амфори типу Forlimpopoli входили до складу вантажів трьох суден, які затонули на північ від останньої [Jurišić, 2000, p. 21; m. 29].

Вино, що містилось у цій тарі, надходило і до інших провінцій Римської імперії: Ахайа (Афіни) [Robinson, 1959, p. 69; pl. 15, *K114*], Корсика і Сардинія (Порто Торрес) [Naumienko, Paczyńska, 2004, p. 311], Мавританія Цезарійська (Тіпаза), Африка (Ель-Джем) [Panella 1989, p. 150], Крит і Кіренаїка (Кносс [Hayes, 1983, p. 145; fig. 21, *A33–A35*], Береніка [Riley, 1979, p. 197; fig. 85, 256], Лептіс-Магна [Panella 1989, p. 150]). Окремі його партії досягали навіть Нубії, на що вказують знахідки амфор типу Forlimpopoli у Фарасі та Мерое [Naumienko, Paczyńska, 2004, p. 311]. Ввозились такі посудини і до дунайських провінцій Римської імперії. Вони виявлені в Паннонії (Аквінкум, Віндобона, Карнунтум, Поетовіо) [Bezeczky, 2005, p. 47, 48; fig. 7], Верхній Мезії

(Виминаций) [Vjelajac, 1996, с. 24, 25; sl. VI, 27, 30], Дакії (Ромула) [Dyczek, 2001, р. 80], Нижній Мезії (Істрія) [Suceveanu, 1982, р. 104; pl. 10]. Подібні амфори знайдені при дослідженні залишків корабельної катастрофи на Дунаї, поблизу с. Батін (Болгарія) [Dyczek, 2001, р. 80; fig. 39]. Відзначимо, що посудина з Троєзмісу [Oraïț, 1980, р. 304; pl. VIII, 1, XIV, 1], яку деякі вчені відносять до досліджуваного різновиду тари [Dyczek, 2001, р. 80; Naumienko, Paszyńska, 2004, р. 311], є його імітацією. Її відрізняє оформлення ніжки у вигляді вузького і високого кільцевого піддону.

В Північному Причорномор'ї амфори типу Forlimporoli виявлені поки що лише в Танаїсі. В результаті археологічних досліджень цього античного міста була отримана доволі чисельна вибірка. Вона складається з посудин, що походять з комплексів загибелі міста в середині III ст. н.е. (рис. 4, 5, 6) [Брашинский, 1984, табл. LXXIV, 6; Арсеньева, Науменко, 1992, с. 147, 148; рис. 24, 1; Арсеньева, Науменко, 1994, с. 70, рис. 13, 1; Naumienko, Paszyńska, 2004, р. 311, 315; fig. 5; Науменко, 2012, с. 72; рис. 13, 9]. З Нижнього Подністров'я походить лише одна знахідка амфори, що відповідає типу Forlimporoli. Вона була виявлена у Тірі та являє собою верхню частину посудини (рис. 4, 7), виготовленої з щільного, добре відмученого керамічного тіста жовто-червоного кольору. У його складі візуально помітні домішки вапняку та бліскітки. Подібний екземпляр походить з Класе в Равенні. Такі амфори Т. Альдіні відносить до варіанту D та датує кінцем II – серединою III ст. н.е. (рис. 4, 8) [Aldini, 1999, р. 23; fig. 5, 31].

Відзначимо, що в Тірі у заповненні приміщення, яке можна віднести до цього ж часу [Богуславський *et al.*, 2018, с. 172] була знайдена амфора, за формою схожа на тару типу Forlimporoli, проте її відрізняє ніжка у вигляді дуже високого і вузького кільцевого піддону (рис. 5, 1). Її глина має червоний колір та містить домішки піску, вапняку. Аналогічне за візуальними характеристиками тісто мають дві ніжки, оформлені у вигляді дуже вузького рудиментарного піддону (4,2–4,5 см) (рис. 5, 7, 8) та знайдені у перевідкладеному нашаруванні.

Серед керамічних матеріалів, виявлених у Тірі, відомі дві верхні частини амфор, які морфологічно близькі до досліджуваного різновиду тари, однак їх відрізняє реберчасте горло і відігнутий вінець (рис. 5, 4, 5) [Фурманська, 1957, табл. II, 6]. Вони виготовлені з керамічного тіста червоного кольору, яке містить велику кількість піску. Вірогідно, перелічені екземпляри слід віднести до імітацій італійської продукції. Подібна за формою амфора походить з пізньосарматського могильника Чауш в Подунав'ї (рис. 5, 2), де датується кінцем III – початком IV ст. н.е. [Симоненко, 2011, с. 147, 148; рис. 88, 5, 89]. Знахідки морфологічно близьких посудин відомі в Танаїсі (рис. 5, 6)¹ на черняхівському поселенні Комарів у Середньому Подністров'ї (рис. 5, 9, 10), де їх відносять до типу Forlimporoli, та серед матеріалів могильників культури карпатських курганів: Камінна у Верхньому Подністров'ї та Бранешти-Немцишор (рис. 5, 3) в басейні р. Серет [Диденко, 2016, с. 242, 244; рис. 1, 2, 4; 3, 1–4]. Вірогідно, тарні посудини, що імітували форму амфор типу Forlimporoli надходили до Середнього та Верхнього Подністров'я у III – початку в IV ст. н.е. в результаті торговельних операцій при посередництві Тіри. До останньої вони, в свою чергу, вони могли ввозитись з Подунав'я.

2.2. Амфори виробничих центрів Східного Середземномор'я та Егеїди

2.2.1. Амфори типу Camulodunum 184

Це один з найбільш відомих різновидів керамічної тари ранньоримського часу в Середземномор'ї. У Нижньому Подністров'ї вони виявлені лише в Тірі.

Вперше цей різновид амфornoї тари було виділено К. Хоуксом та М. Халлом у середині XX ст. під час дослідження керамічних посудин з міста Камулодун в Римській Британії [Dyczek, 2001, р. 131]. Такі амфори неодноразово входили до більш пізніх класифікацій керамічної тари римського часу. Так, їх було віднесено до класу 9 за Д. Пікоком та Д. Вільямсом [Reasock, Williams, 1991, р. 102–104; fig. 37], типам 17 за П. Дичеком [Dyczek, 2001,

¹ Інформація надана Б. Бьоттгером.

р. 131–136; fig. 66] та 1 за Т. Бежецьким [Bezeczky, 2013, р. 35–50]. Слід відзначити, що деякі дослідники в своїх класифікаціях об'єднують такі посудини з амфорами типу Dressel 43 (AC4), розглядаючи їх як один різновид тари. Наприклад, М. Калландер відніс їх до форми 7 [Callender, 1965, р. 16, 17; fig. 1, 5, 43], Дж. Райлі – до типу Early Roman Amphora 3 [Riley, 1979, р. 147–149; fig. 73, 107–111, 74, 112–117], а М.Х. Келемен – до типу 2 [Kelemen, 1988, р. 123–129].

Амфори типу Camulodunum 184 справили великий вплив на подальший розвиток виробництва керамічної тари, ставши прототипом для кількох різновидів амфор [Зеест, 1960, с. 111; табл. XXIX, 676; Самойлова, 1978, с. 255; рис. 1, 1; Hayes, 1983, р. 151; fig. 24, A66; Bjelajac, 1996, с. 39; sl. XI, 48; Ladstätter, 2010, р. 190, 258; taf. 103, A-K712, 130, A-K712], в тому числі і типу Dressel 43 (AC4) [Marangou-Lerat, 1996, р. 84; Williams, 2003, р. 26].

Знахідки амфор типу Camulodunum 184 в Тірі представлені лише нечисленними уламками профільних частин, проте велика кількість цілих екземплярів аналогічних посудин в керамічних комплексах середземноморських пам'яток дозволяє скласти уявлення про форму досліджуваного різновиду тари. Для таких амфор притаманні високе, пряме, широке горло з валикоподібним вінцем, витягнутий тулуб яйцеподібної форми, що завершується конічною ніжкою. Круглі в перетині ручки різко зігнуті під гострим кутом, а місце їх вигину оформлене у вигляді «шипа». Одним кінцем вони кріпляться до горла, трохи нижче вінця, іншим – до пологих плечей амфори (рис. 6, 2–4) [Panella, 1986, fig. 6; Peacock, Williams, 1991, р. 102; fig. 37; Martin-Kilcher, 1994, taf. 123, 2368; Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, fig. 8, 1, 2]. Загальна висота посудин варіюється в інтервалі 80–112 см, діаметр вінця дорівнює 13,5–14 см, а максимальний діаметр тулуба становить 30–34 см [Panella, 1986, fig. 6; Martin-Kilcher, 1994, р. 672; taf. 123, 2368; Dyczek, 2001, р. 133].

Зразком для їх форми послужили амфори варіанту I-F за класифікацією С.Ю. Монахова, що виготовляли на Родосі у другій половині II–I ст. до н.е.

(рис. 6, 1) [Монахов, 2003, с. 120–122; табл. 84, 1–6]. Від свого прототипу досліджувані посудини відрізняються більш витягнутою формою тулубу, «шиповидною» формою ручок, а також місткістю. Якщо обсяг родоської тари пізньоелліністичного часу коливався між 25,24 та 27,23 л [Монахов, 2003, с. 1, с. 214], то амфор типу *Samulodunum* 184 він переважно становить 13,6 л [Tyers, 1996, р. 93; Dyczek, 2001, р. 134], хоча відомий екземпляр, що вміщує лише 8,5 л [Dyczek, 2001, р. 134].

Через таку сильну морфологічну близькість до свого прототипу досліджувані посудини називають родоськими [Bezeczky, 2013, р. 35–50], пізньородоськими [Panella, 1986, р. 40; Auriemma, Quiri, 2006, р. 230; Auriemma, etc., 2015, р. 145], родосько-римськими [Jurišić, 2000: р. 14] або амфорами родоського типу [Peacock, Williams, 1991, р. 102; Tyers, 1996, р. 93; Peacock, 1977, р. 266–270]. Натомість, С.Ю. Внуков відносить їх до псевдородоської тари [Внуков, 2003, с. 197].

Формувальна маса, з якої виготовляли амфори типу *Samulodunum* 184, неоднорідна. Відмінності у кольорі та складі керамічного тіста таких посудин вказують на те, що їх випускали не в одному виробничому пункті, а в декількох. Д. Пікок виділив шість петрографічних груп та пов'язав їх з виробничими центрами егейського регіону. Дві групи, на думку вченого, мають родоське походження [Peacock, 1977, р. 266–269]. Спираючись на результати петрографічних аналізів, Т. Бежецький зробив припущення про випуск таких амфор на Родосі, в невідомих центрах родоської Переї, на Косі та біля Ефесу або у долині р. Меандр [Bezeczky, 2013, р. 41–44]. Частину посудин могли також виготовляти на острові Міконос (або на північно-західному узбережжі Малої Азії) та на Нісіросі [Nagy, Szakmány, 2015, р. 177]. Археологічними даними поки що підтверджується виробництво лише на Родосі, де було відкрито залишки обпалювальної печі з бракованими амфорами типу *Samulodunum* 184 всередині [Bezeczky, 2013, р. 38, 39; fig. 22].

Петрографічні аналізи знахідок досліджуваного різновиду тари з Тіри не здійснювались, проте на підставі візуальних відмінностей керамічного тіста їх можна розділити на п'ять груп:

1. Щільна глина з нерівномірним випалом (червоного кольору зовні, сірого – з середини), містить домішки великих вапнякових часток. Представлена уламком ручки (рис. 6, 5).

2. Щільна глина червоного кольору, містить вапнякові та залістисті включення, пісок. До цієї групи відноситься фрагмент вінця з ручкою (рис. 6, 6).

3. Щільна глина червоного кольору, з домішками вапнякових часток та піску. Ангоб світло-червоний. Група представлена двома фрагментами ручок (рис. 6, 7, 8).

4. Щільна глина рожевого кольору, з домішками піску. Ангоб бежевий. До цієї групи відноситься фрагмент ручки (рис. 6, 9).

5. Щільна глина темно-жовтого кольору, містить рідкі домішки залістистих включень, пісок. Група представлена ручкою (рис. 6, 10).

Судячи зі знахідок уламків аналогічних амфор з Ефесу, котрі досліджувались з використанням природничо-наукових методів, візуальні характеристики групи 1 властиві для продукції Родоса, а груп 2 та 3 – для нелокалізованих центрів родоської Переї [Bezeczky, 2013, р. 41, 45]. Посудини, віднесені до груп 4 та 5, також могли бути виготовлені в Східному Середземномор'ї, можливо, недалеко від Родосу. Виробництво амфор за єдиним морфологічним стандартом означає, що і сам їх вміст мусив мати однакові властивості та міг бути виготовленим за однією технологією.

Як і родоська тара елліністичного періоду, амфори типу *Samulodunum* 184 були призначені для транспортування вина [Peacock, Williams, 1991, р. 103; Sciallano, Sibella, 1991, р. 90; Bezeczky, 2013, р. 36]. В римський час в них переважно перевозився пассум (*passum*) – родзинкове солодке вино, яке виготовляли з підв'яленого винограду. Про це свідчить напис фарбою (*tituli picti*), нанесений на амфору досліджуваного типу з Помпеїв. На

ній читається *PASSUM RHODIVM / P COELI GALLI* [Williams, 2003, p. 28; Bezeczky, 2013, p. 36]. Цей доволі дорогий сорт вина був дуже популярним у Римській імперії через високі смакові якості. Окрім родоського в *tituli picti* згадується також лікійський пассум, тому, на думку П. Дичека, амфори типу *Samulodunum 184* використовувалися для перевезення вина не лише з Родосу, але й з Лікії [Dyczek, 2001: p. 135]. Відомий також критський пассум, про який йдеться в працях античних авторів. Він транспортувався й зберігався у амфорах типу *AC4* [Marangou-Lerat, 1996, p. 84–89; pl. XIX–XXI; Williams, 2003, p. 28; Van den Berg, 2012, p. 218; Bezeczky, 2013, p. 77; Quiri, 2015, p. 167; Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, p. 278, 279]. Цікаво, що між цими посудинами та амфорами типу *Samulodunum 184* чітко просліджуються певні морфологічні схожості.

Слід відзначити, що інколи обидва різновиди амфornoї тари могли використовуватися для перевезення консервованих фруктів. Наприклад, на верхню частину амфори типу *AC4*, знайдену в Лондоні, нанесено *tituli picti*, в якому згадуються плоди горобини садової [Williams, 2003, p. 28, 30]. Під час дослідження залишків корабельної катастрофи *Dramont D* з морського дна піднято кілька амфор типу *Samulodunum 184*, що містили інжир [Peacock, Williams, 1991, p. 103]. Цілком можливо, що ці плоди були законсервовані у пассумі [Van den Berg, 2012, p. 216] або у *sapa* (sapa) – винному напої [Williams, 2003, p. 30].

В елліністичний час Родос був одним з найбільших виробників і експортерів вина в Середземноморському регіоні [Монахов, 2003, с. 8; Матеевич, Самойлова, 2017, с. 27]. Тому не дивно, що і в римську епоху товари, які транспортувались у амфорах «родоського типу» отримали дуже широке розповсюдження. Вони надходили як до столиці, так і до самих віддалених частин Римської імперії. Амфори типу *Samulodunum 184* були виявлені на території провінцій: Азія, Крит і Кіренаїка, Африка, Єгипет, Іудея, Кіпр, Ахайя, Далмація, Верхня та Нижня Мезії, Нижня та Верхня Паннонії, Італія, Норик, Реція, Верхня та Нижня Германії, Бельгіка, Британія, Лугдунська Галлія,

Нарбонська Галлія, Аквітанія, Тарраконська Іспанія, Лузітанія. Такі амфори були частиною корабельних вантажів суден, що затонули біля Балеарських островів, Сардинії, Сицилії, узбережжя Адріатичного та Егейського морів [Dyczek, 2001, p. 134, 135, fig. 69; Van den Berg, 2012, p. 229, fig. 2].

Ареал розповсюдження амфор цього типу вказує на те, що їх виробництво було орієнтовано, в першу чергу, на задоволення попиту у екзотичному вині населення Риму та західних провінцій. Причому, такі посудини знаходять при дослідженні не лише цивільних населених пунктів, а й місць дислокації підрозділів римської армії. Наприклад, вони виявлені в легіонних таборах вздовж Рейну [Van den Berg, 2012, p. 216, 217], в Галлії, Італії, Паннонії [Bezeczky, 2013, p. 40]. А надходження цих амфор до Британії пов'язують з забезпеченням вином римських військ [Peacock, 1977, p. 270].

Знахідки досліджуваного різновиду тари за межами Римської імперії нечисленні. Окремі партії родоського пассуму досягали Північного та Північно-Західного Причорномор'я. На це вказують фрагменти амфор типу *Samulodunum* 184, виявлені в Пантикапеї [Голофаст, 2010, с. 89, рис. 11, 7, 8] та у Тірі. Можливо, до нього належать посудини з Ольвії, віднесені В.В. Крапівіною до типу 8 за її класифікацією [Крапівіна, 1993, с. 95; рис. 29, 16, 17].

Виготовлення амфор типу *Samulodunum* 184 було розпочато після окупації Родосу у 43/42 р. до н.е. та подальшого включення його до складу Римської держави. Скоріш за все, це відбулося за правління Августа, наприкінці I ст. до н.е. [Peacock, Williams, 1991, p. 103]. Найбільш інтенсивно такі посудини виробляли з рубежу I ст. до н.е. – I ст. н.е. по середину II ст. н.е., коли вони були одним з найпоширеніших різновидів східно-середземноморської тари у західній частині Римської імперії [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, p. 272–282; tab. 1]. В цей період, пассум у амфорах типу *Samulodunum* 184 в великому обсязі ввозився до Риму. Проте, за правління Траяна, його критський аналог, який доставлявся у амфорах типу AC4, практично витіснив родоське вино з ринків столиці імперії [Rizzo, 2004, p. 176,

177]. За Антоніна Пія відсоток надходження амфор типу *Camulodunum* 184 знову збільшується [Rizzo, 2004, p. 181, 183], втім, після середини II ст. н.е. такі посудини в Римі не відомі [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, p. 282]. Слід відзначити, що найбільш пізні знахідки цього різновиду тари зафіксовані на території Валенції (Тарраконська Іспанія), де датуються кінцем II ст. н.е. [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, p. 282; fig. 6, 1–3]. Амфори, що були виявлені у Ліоні в археологічних контекстах кінця II – середини III ст. н.е. і які дослідники відносять до типу *Camulodunum* 184 [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, tab. 1] насправді являють собою його імітацію [Auriemma etc., 2015, p. 145]. Знахідки таких посудин відомі також на Криті [Hayes, 1983, p. 151; fig. 24, A66], в Ефесі [Ladstätter, 2010, p. 190, 258; taf. 103, A-K712, 130, A-K712], в Тергесті [Auriemma etc., 2015, fig. 3] та у Вимінації [Bjelajac, 1996, с. 39; sl. XI, 48].

Амфори типу *Camulodunum* 184 потрапляють у причорноморський регіон в період їх найбільш інтенсивного виробництва. В Пантікапеї їх уламки було знайдено у зольнику римського часу, який формувався з I ст. н.е. по другу чверть II ст. н.е. [Голофаст, 2010, с. 91]. Фрагменти аналогічних посудин, виявлені в результаті археологічних досліджень Тіри, переважно походять з перевідкладених нашарувань [Клейман etc., 1976, с. 3, 21; Росохацкий etc., 1996, с. 2, 45, 56; Самойлова etc., 2004, с. 11, 12] або датуються доволі широко – I–III ст. н.е. [Самойлова etc., 2008, с. 95, 201]. Можна припустити, що родоський пассум ввозився сюди приблизно в той самий час, що і на Боспор.

2.2.2. Амфори типу Dressel 43 (AC4)

Цей різновид критських амфор неодноразово привертав увагу дослідників. Вперше він був виділений ще наприкінці XIX ст. Г. Дресселем та віднесений до типу 43 при дослідженні керамічної тари з Monte Testaccio [Dressel, 1899, pl. II, 43]. Ці посудини також відповідають типам: 4–5 за Дж. Хейсом [Hayes, 1983, p. 140–145], 19 за П. Дичеком [Dyczek, 2001, p. 144–149], 10 за Т. Бежецьким [Bezeczky, 2013, p. 76–78]. Проте в археологічній літературі такі амфори найчастіше іменують як Dressel 43. Спеціальна

типологія критських амфор була розроблена А. Марангу-Лера, котра розділила тару римського часу на п'ять типів: АС(*Amphore Crèteoise*)¹ – АС4 та АС6 [Marangou-Lerat, 1995, p. 67–94; fig. 81]. Посудини досліджуваного різновиду вона віднесла до типу АС4.

Амфори цього типу характеризуються вузьким циліндричним, рідше припухлим, горлом з валикоподібним вінцем, витягнутим тулубом, сигароподібної форми, що завершується невеликою конічною ніжкою. Круглі або овальні в перетині ручки дуже вигнуті, одним кінцем кріпляться до горла, трохи нижче вінця, іншим – до плечиків амфори. Місце згину ручки оформлене в вигляді «шипу», загнутого в бік горла, який у висоту сягає рівня вінця, або здійснюється над ним (рис. 7). [Panella, 1983, Fig. 7–8; Markoulaki etc., 1989, fig. 25a]. Діаметр вінця складає 6–8 см, загальна висота амфор дорівнює 60–70 см при максимальному діаметрі тулуба у 20–25 см. Їх обсяг коливається між 12 та 13 л [Marangou-Lerat, 1995, p. 84; pl. XIX], хоча випускались також амфори, котрі вміщували лише 5–6 л [Marangou-Lerat, 1995, p. 89; fig. 78, A143, A144]. А. Марангу-Лера розділила амфори типу АС4 на три варіанти (а, б, с), які дещо відрізняються оформленням вінців, ручок та висотою горла [Marangou-Lerat, 1995, p. 84–89; pl. XIX–XXI].

Прототипом досліджуваного різновиду тари послужили амфори типу *Samulodunum 184* [Marangou-Lerat, 1995, p. 84], котрі, як зазначалось вище, також використовувались для транспортування та зберігання пасуму. Певні морфологічні схожості в оформленні профільних частин посудин обох типів ускладнюють їх ідентифікацію. П. Дичек навіть зробив припущення про родоське походження амфор типу АС4 [Dyczek, 2001, p. 146]. Деякі вчені не розрізняють їх і розглядають як один різновид амфорної тари [Callender, 1965, p. 16, 17; fig. 1, 5, 43; Riley, 1979, p. 147–149; fig. 73, 107–111, 74, 112–117]. Дійсно, ручки амфор типу *Samulodunum 184* в місці зламу також мають вигляд «шипу», проте їх оформлення значно відрізняється. До того ж тулуб цих посудин яйцеподібної форми, а горло циліндричне, більш широке і високе, ніж у тари типу АС4 (рис. 6, 2–4).

Керамічна маса, з якої виготовлені амфори типу АС4, неоднорідна і відрізняється як за кольором, так і за складом. Колір глини різних екземплярів може бути рожевого [Marangou-Lerat, 1995, p. 119], світло-червоного, світло-сірого, жовто-коричневого [Van den Berg, 2012, p. 220; Williams, 2003, p. 28] та червоно-коричневого [Duszczek, 2001, p. 145] кольору. Вона щільна, добре відмучена, часто містить візуально помітні домішки часток слюди [Marangou-Lerat 1995, p. 116–118] або кварцу [Williams, 2003, p. 30]. Поширені також виробни, до складу формувальної маси яких входять включення вапнякових часток [Bezeczky, 2013, p. 77]. Поверхня цього різновиду амфорної тари часто вкрита світлим ангобом. Петрографічні аналізи глини амфор типу АС4, знайдених в Британії, вказують на виготовлення їх в різних керамічних майстернях [Williams, 2003, p. 30].

Ці виробничі комплекси було локалізовано на Криті, геологічна структура якого в різних частинах острова не однакова [Marangou-Lerat, 1995, carte 3], що знайшло відображення в строкатості формувальної маси амфорної тари типу АС4. Вперше припущення про критське походження досліджуваних амфор зробив Дж. Хейс [Hayes, 1983, p. 145]. Воно було підтверджене подальшими археологічними дослідженнями на острові, в результаті яких було відкрито три керамічних майстерні. Амфори варіанту АС4а виготовляли в Іракліоні, розташованому на північному узбережжі Крита, а варіантів АС4b та АС4с – на півдні острова, в Дерматосі і Тсотсоросі відповідно [Marangou-Lerat, 1995, p. 85–87].

Належність цього різновиду керамічної тари до критської продукції підтверджується і епіграфічними даними. На це вказують нанесені на них *tituli picti* – маркування фарбою, виконані латинською мовою. Так, на амфорі, що походить з Помпеїв, читається напис (vinum) CRET(icum) EXC(ellens) [Williams, 2003, p. 28; Bezeczky, 2013, p. 77]. Серед посудин, виявлених при дослідженні залишків корабельної катастрофи в затоці Фос (Фос-сюр-Мер), є екземпляр з *tituli picti*, в якому також згадується критське вино – CRET(icum vinum) [Liou, 1987, p. 91; fig. 20, *F 132*; Marangou-Lerat, 1995, p. 87, 147; fig. 92,

р 90]. Слід відзначити, що написи фарбою дуже часто фіксуються на амфорах досліджуваного типу. Переважно вони виконані на латині, в той час як маркування грецькими літерами доволі рідкісні [Williams, 2003, р. 28]. Можливо, це пов'язано з тим, що вино, яке містилося в цій тарі, призначалося в першу чергу для продажу на ринках столиці Римської імперії та її західних провінцій.

Насьогодні загальноновизнаною є думка, що такі амфори були призначені для транспортування саме цього товару. Одним з найбільш відомих та доволі дорогих сортів вина, що виробляли на території Римської держави у перші століття нашої ери, був критський пассум. Про нього в своїй «Природничій історії» пише Пліній Старший (Pliny NH, XIV, 81) [Bezeczky, 2013, р. 77]. Це солодке вино виготовлялось з сортового сушеного або підв'яленого винограду без додавання морської води [Williams, 2003, р. 28; Quiri, 2015, р. 167], як це практикувалося, наприклад, за коською рецептурою [Внуков, 2006, с. 232]. Критське вино також згадується у працях античних авторів другої половини I – початку II ст. н.е.: Марциала (Martial, XIII, 106) та Ювенала (Juvenal, XIV, 270) [Bezeczky, 2013, р. 77]. Його вживали самотійно, а також використовували в якості основного компоненту для мультсуму (mulsum) – дуже популярного у римлян аперитиву, утвореного шляхом змішування вина та меду [Williams, 2003, р. 28]. Крім того, критські вина цінувалися за лікарські властивості і широко застосовувалися в медицині. Так, Гален Пергамський, відомий лікар II ст. н.е., рекомендував використовувати солодке вино з Криту в фармакології – для виготовлення лікарських засобів [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba A., 2015, р. 278].

Виробництво цього різновиду керамічної тари було розпочато у першій чверті I ст. н.е. [Marangou-Lerat, 1995, р. 87], а його пік припав на другу половину I – першу половину II ст. н.е. В цей час амфори типу AC4 надходили у різні частини імперії. Вони зафіксовані у вузько датованих археологічних контекстах середини I н.е. в Ліоні, Падуї [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, tab. 1] та Колчестері [Williams, 2003, р. 28]. Критські посудини добре

представлені в закритих комплексах Помпеїв [Sciallano, Sibella, 1991, p. 122] та Геркуланума [Williams, 2003, p. 28], що утворились у 79 р. н.е. в наслідок виверження Везувію. Такі амфори датуються кінцем I – серединою II ст. н.е. у Віндобоні [Bezeczky, 2005, p. 40] та Лондоні [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, tab. 1], а в Остії – серединою II ст. н.е. [Bezeczky, 2013, p. 77]. З другої половини II ст. н.е. попит на вино у амфорах типу АС4 зменшується, а наприкінці цього століття їх виготовлення припиняється.

На надзвичайну популярність критського вина у населення Римської імперії вказує ареал розповсюдження амфор типу АС4. Вони були зафіксовані на території римських провінцій: Крит і Кіренаїка, Африка, Єгипет, Кіпр, Азія, Ахайя, Далмація, Нижня та Верхня Паннонії, Реція, Верхня Германія, Бельгіка, Нижня Германія, Британія, Нарбонська Галлія, Тарраконська Іспанія, Лузітанія. Аналогічні посудини виявлені при дослідженні залишків корабельних катастроф біля узбережжя Нарбонської Галлії та Сицилії [Van den Berg, 2012, p. 229, Fig. 4]. Проте найбільш інтенсивно вони надходили до Італії та Риму. Їх відсоток максимальний серед амфornoї тари, що ввозилась з Східного Середземномор'я до столиці римської держави у другій половині I–II ст. н.е. Про це свідчать результати археологічних досліджень керамічних звалищ Віа Нова–Кліво Палантіно, Віа Сакра–Віа Нова [Ciotola, 1989, P. 605] та Монте Тестаччо [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, P. 279].

Вважається, що амфори типу АС4 набули поширення і в Західному Причорномор'ї – на території римської провінції Нижня Мезія [Duszczek, 2001, p. 146]. Однак, до виробництва Криту може належати лише верхня частина амфори, знайдена під час розкопок Трофеума Траяні, де датується II ст. н.е. [Cataniciu, Varnea, 1979, p. 179; fig. 142, 3.1; Marangou-Lerat, 1995, p. 85]. Фрагменти амфornoї тари з Нов [Klenina, 2005, fig. 12, D, E], Троезмісу [Opaït, 1980, p.301; pl. V, 5, XII, 3; Paraschiv, 2006, p. 108–109; pl. 17, 11–15], Том [Paraschiv, 2006, p. 108 pl. 17, 10], котрі дослідники відносять до типу АС4, відрізняються за морфологією і належать до продукції іншого, поки що не локалізованого центру. Датуються такі амфори II – першою половиною III ст.

н.е. і відносяться до типу 1 (I) за класифікацією Т.Л. Самойлової [Самойлова, 1978, с. 255, рис. 1, I].

У Північному Причорномор'ї знахідки критської керамічної тари надзвичайно рідкісні. З Херсонесу Таврійського походить поки що єдиний відомий в регіоні археологічно цілий екземпляр амфори типу АС4 (рис. 7, б). Він був виявлений під час дослідження садиби № 2, котра розташовувалась в кварталі Х «А» Північного району Херсонеського городища [Рыжов, 1990а, с. 14; 1990б, рис. 25, 49, I]. У дворі садиби було відкрито господарчу яму, в заповнені якої, окрім посудини типу АС4, виявлено уламки амфор типів 72 та 75 за І.Б. Зеест, раннього підваріанту С IVD₁ за С.Ю. Внуковим. Також з цього комплексу походить фрагментована амфора з воронкоподібним горлом варіанта II за В.Б. Уженцевим та В.Ю. Юрочкіним [Рыжов, 1990а, рис. 26–28]. Вони дозволяють датувати засип ями кінцем II – першою половиною III ст. н.е.

В ході археологічних розкопок цього античного міста була знайдена ще одна амфора з «шиповидними» ручками. Всупереч думці деяких вчених [Panella, 1983, р. 84; Markoulaki etc., 1989, р. 574] вона до продукції Криту відношення не має. Її відрізняє широке горло, що поступово звужується донизу, яйцеподібна форма тулубу та висока циліндрична ніжка з невеликим розширенням в нижній частині [Зеест, 1960, табл. XXIX, 67б]. Ця амфора, ймовірно, є імітацією керамічної тари типу Samulodunum 184.

З Тіри походять дві знахідки досліджуваного різновиду тари. У 2011 р. при дослідженні ділянки міської вулиці, в переміщеному шарі, серед матеріалів II–III ст. н.е., був виявлений фрагмент горла з ручкою, що належить посудині типу АС4 (рис. 7, I). Керамічне тісто амфори, покритої світлим ангобом, світло-червоне, щільне з великою кількістю візуально помітних вапнякових включень [Масюта, 2016, р. 60, 61]. Співвіднести з конкретними варіантами цю знахідку не вдається. Її відрізняють невеликі пропорції, коротке (заввишки 8 см), майже діжкоподібне, горло. Найбільш близька за морфологічними ознаками посудина походить з Аквілеї, проте контекст цієї знахідки не відомий (рис. 7, 2) [Auriemma etc., 2015, fig. 2]. Схожа амфора виявлена в Колчестері (рис. 7, 5),

при дослідженні комплексу середини III ст. н.е., куди вона потрапила разом з більш раннім археологічним матеріалом [Williams, 2003, p. 29, 31; fig. 1, 10].

Ще один фрагмент амфори типу АС4 був знайдений в Тірі у 2016 р. також в перевідкладеному нашаруванні (рис. 7, 3). Її поверхня вкрита світлим ангобом, а глина має рожево-червоний колір і містить візуально помітні частки вапняку. «Шип» на ручці виконаний досить схематично, в результаті чого він має округлі обриси. Таке оформлення дуже рідкісне і зафіксовано лише у фрагмента амфори варіанту АС4с з майстерні в Тсотсоросі, що функціонувала у II ст. н.е. (рис. 7, 4) [Marangou-Lerat, 1995, p. 87, 119, fig. 76, A 141].

Отже, у Північному Причорномор'ї такі посудини доставляли лише в великі античні центри. Вони не відомі на хорі та на варварських поселеннях, ймовірно, через високу вартість їх вмісту. Тут, як і в Середземномор'ї, критський пассум був напоєм заможної частини населення. Ймовірно, амфори типу АС4 ввозились до Причорномор'я вже перед припиненням їх виробництва наприкінці II ст. н.е.

2.2.3. Амфори типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою

Вперше такі амфори були об'єднані в окремий тип Т.Л. Самойловою при дослідженні керамічної тари Тіри [Самойлова, 1978, с. 255; рис. 1, 1]. Дещо пізніше А. Опайц відніс подібні посудини, виявлені в Добруджі, до типу V за власною класифікацією [Орай, 1980, р. 301; pl. V, 5, XII, 3]. Д. Парасків, при розробці типології амфорної тари Нижнього Подунав'я, виділив їх у тип 36 [Paraschiv, 2006, p. 81, 82, 108, 109; pl. 17, 10–15].

Поки не знайдено жодної цілої амфори досліджуваного типу. Тому уявлення про форму таких посудин можна скласти лише за їх верхніми і нижніми частинами, а також за екземпляром без ніжки, знайденому в римському кастрюмі Барбоші на території Румунської Молдавії (рис. 9) [Орай, Paraschiv, 2013, fig. 18]. Відсутність цілих зразків робить ці уявлення досить приблизними.

Горло амфор тип 1 (I) за Т.Л. Самойловою високе (12–16 см), пряме, дуже вузьке. Вінець валикоподібний, з сплющеною верхньою частиною. Його діаметр варіюється від 4 до 6 см [Самойлова, 1978, с. 255; рис. 1, 1; Vjelajac, 1996, с. 40; sl. XII, 49,52; Văjearu, 2013, р. 72; pl. 14, 117]. Округлі в перетині ручки часто сплющені з боків, що надає їм в перетині підтрикутні обриси. Одним кінцем вони кріпляться до горла посудини, одразу під вінцем, іншим – до верхньої частини плічок. У процесі формування місце вигину ручок було навмисно загострено, щоб надати йому вигляд «шипу». Причому, зустрічаються як посудини з вертикальними «шипами», так і з загнутими в бік вінця. Тулуб має яйцеподібну форму і, судячи з екземпляру з Барбоші, був реберчастим [Ораїт, Paraschiv, 2013, fig. 18]. Вочевидь, для таких посудин характерні високі циліндричні ніжки з широкою плоскою підшоною, в центральній частині якої є напівкруглий виступ [Văjearu, 2013, pl. 14, 117; 22, 117; Ораїт, Ionescu, 2016, р. 60; pl. III, 13]. Вони виготовлені з ідентичного за кольором та складом керамічного тіста, що й інші уламки досліджуваних амфор. У деяких екземплярів між підшоною і виступом знаходиться потовщення – «поясок» [Paraschiv, 2006, pl. 17,14,15]. Амфора з Барбоші збереглася на висоту 51,6 см, максимальний діаметр її тулубу дорівнює 18 см [Ораїт, Paraschiv, 2013, fig. 18].

У Нижньому Подністров'ї знахідки амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою зафіксовані виключно в Тірі. Вони представлені переважно фрагментами профільних частин – всього відомо 6 ручок та 4 ніжки (рис. 10, 2–11) [Масюта, 2019в]. Крім того, були виявлені дві горловини з ручками (рис. 10, 1), одна з яких опублікована А.І. Фурманською [Фурманська, 1957, с. 89; табл. II, 2]. Верхня частина ще однієї посудини була введена до наукового обігу Т.Л. Самойловою (рис. 9, 4) [Самойлова, 1978, с. 255; рис. 1, 1].

Практично всі фрагменти посудин типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою, виявлені при дослідженні Тіри, виготовлені з щільної, добре відмученої керамічної маси червоного, рідше рожевого кольору, що містить велику кількість дрібних блискіток слюди. Поверхня амфор вкрита ангобом бежево-білого, зеленувато-бежевого або темно-рожевого кольору. Екземпляри, що

походять з Том [Paraschiv, 2006, p. 108; Văjenu, 2013, p. 73; pl. 22, 117] і Троезмісу [Paraschiv, 2006, p. 108, 109], також сформовані з керамічного тіста з високим вмістом домішок слюди, проте колір їх глини був бежево-жовтим, а ангобу – бежево-білим. Зміни в забарвленні черепка могли бути викликані порушеннями в режимі обпалу кераміки, що простежується на прикладі пізньогераклейських амфор, колір керамічного тіста яких, при ідентичності складу, коливається від білого до червоного [Внуков, 2006, с. 54, 55; Внуков, 2013, с. 24; рис. 2, 1–4]. Разом з тим, в керамічній масі кількох уламків з Тіри, крім численних включень слюди, візуально простежуються рідкісні домішки піску і крупних коричневих часток. Колір черепка цих фрагментів бежево-жовтий або рожевий, ангобу – бежево-білий або темно-рожевий. Неідентифіковані темні включення зафіксовані також в глиняному тісті червоно-помаранчевого кольору знахідок з Слевені [Bondoc, 2016, p. 218] та Чорою-Ноу [Bondoc, 2014, p. 105].

Таким чином, ґрунтуючись на візуальних відмінностях у складі формувальної маси, амфори типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою, знайдені в Тірі, слід розділити на дві групи. Це може вказувати на виготовлення досліджуваних посудин не в одному центрі, а в декількох. Відзначимо, що незначні відмінності простежуються і в оформленні профільних частин амфор. Наприклад, на ніжках посудин з другої групи є «поясок» між підшвою і виступом, а вигин ручки у вигляді «шипа» переданий досить схематично шляхом простого сплющення ствола ручки з боків (рис. 10, 9–11). Можливо, до продукції ще одного виробничого пункту відносяться фрагменти, знайдені в Каллатисі. Їх глиня має червоно-жовтий колір і не містить візуально помітних включень [Oraț, Ionescu, 2016, p. 60; pl. III, 12, 13].

Наразі майстерні з виробництва амфор досліджуваного типу не локалізовано, однак наявність в керамічній масі, з якої були сформовані посудини, великої кількості включень слюди, дозволяє зробити припущення про те, що вони могли знаходитись в Східному Середземномор'ї. Так, слюдянисте керамічне тісто характерне для амфорної тари, яку виготовляли на

узбережжі Малої Азії [Quiri, 2015, p. 169]. Разом з тим, в Середземномор'ї знахідки амфор типу I за Т.Л. Самойловою поки що не зафіксовані.

Неодноразово висловлювалась думка про те, що цей різновид керамічної тари є продукцією Криту [Bjelajac, 1996, с. 39; Paraschiv, 2006, p. 81, 82; Kakhidze, 2008, p. 313]. Разом з тим, досліджувані посудини морфологічно відрізняються від амфор з «шипovidними» ручками, виробництво яких здійснювалося на цьому острові з першої половини I ст. н.е. [Marangou-Lerat, 1995, p. 87] до кінця II ст. н.е. [Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015, tab. 1]. Для критських амфор типу AC4 характерні більш широке горло, витягнутий тулуб сигароподібної форми і невелика конічна ніжка. До того ж, у цих посудин дещо інше розташування ручок – оформлений у вигляді «шипа» перегин досягає рівня вінця, або підносяться над ним, тоді як у амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою він, як правило, знаходиться нижче вінця.

А. Опайц та М. Іонеску віднесли досліджувані амфори до групи псевдокритських посудин (Pseudo Cretan type I) [Opaic, Ionescu, 2016, p. 60]. Однак, прототипом форми цього різновиду тари була не розглянута вище критська тара, а амфори типу Samulodunum 184. Вони характеризуються прямим, майже циліндричним горлом з валикоподібним вінцем, подовженим тулубом яйцевидної форми, високою конічною ніжкою. До того ж, оформлення ручок цих посудин практично ідентично амфорам типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою. Як вже зазначалось, амфори типу Samulodunum 184 є продовженням еволюційного ряду родоської керамічної тари елліністичного часу. Їх виготовляли з кінця I ст. до н.е. по кінець II ст. н.е. на Родосі, а також в інших виробничих центрах Східного Середземномор'я. Тому, посудини типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою можна віднести до псевдородоських.

Епіграфічні дані вказують, що основним вмістом амфор типу Samulodunum 184 був пассум – вишукане вино високої якості. Для транспортування цього дорогого сорту вина, виготовленого на Криті, використовували розглянуті вище амфори типу AC4. На фрагментах горл і верхніх частинах тари типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою *tituli picti* або *dipinti* з

інформацією про вміст відсутні. Можливо, сама форма досліджуваних амфор повинна була вказувати покупцеві на те, що в них знаходиться *passum*, виготовлений за родоською рецептурою. Подібний взаємозв'язок між формою тари і її вмістом простежений для псевдокоських амфор типу Dressel 2–4 [Внуков, 2000, с. 54, 55; 2006, с. 232]. На думку С.Ю. Внукова, форма таких посудин мала вказувати саме на сорт товару, а не на його походження [Внуков, 2003, с. 196].

Ареал поширення амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою охоплює переважно римські провінції Подунав'я. Їх знахідки зафіксовані в Паннонії (Аквінкум) [Kelemen, 1993, p. 59, fig. 4, 21], Верхній Мезії (Виминацій, Понтес) (рис. 9, б) [Vjelajac, 1996, с. 40; sl. XII, 49, 51]. На території Дакії вони виявлені у Дробеті, Сармизегетузі, Ромулі [Ardeț 2006, p. 124; pl. 15, 201–203], Чорою-Ноу [Bondoc, 2014, p. 105; fig. 7], Слевені [Bondoc, 2016, p. 218; pl. VII, 6, 7]. В Нижній Мезії такі амфори знайдені у (Л)Ібіді [Opaïț, Ionescu, 2016, p. 60], Томах (рис. 9, 2) [Paraschiv, 2006, p. 108; pl. 17, 10; Văjenaru, 2013, p. 72–74; pl. 14, 117; 22, 117], Троезмісі (рис. 9, 5) [Opaïț, 1980, p. 301; pl. V, 5, XII, 3; Paraschiv, 2006, p. 108, 109; pl. 17, 11–15], Новах (рис. 9, 7) [Klenina, 2005, fig. 12, D, E], Каллатисі [Opaïț, Ionescu, 2016, p. 60; pl. III, 12, 13]. Практично ціла посудина походить з кастрому Барбоші, розташованого у злиття річок Дунай та Серет (рис. 9, 1) [Văjenaru, 2013, p. 73; Opaïț, Paraschiv, 2013, fig. 18].

Такі амфори виявлені і в Східному Причорномор'ї. Наприклад, кілька виразних фрагментів знайдені при дослідженні римської фортеці Апсара в Колхіді (рис. 9, 3) [Kakhidze, 2008, p. 313; fig. 14, 3; Khalvashi, 2010, p. 33; pl. 17, 2b]. Сам факт знахідок таких посудин в Апсарі заслуговує на особливу увагу, оскільки цей опорний пункт римських військ в кінці II – першій половині III ст. н.е. сам був виробником і експортером амфор для вина (тип Kx IC₂ за С.Ю. Внуковим), про що свідчать залишки гончарної майстерні та обпалювальної печі, відкриті на території цієї пам'ятки [Внуков, 2006, с. 83, 269].

Більшість профільних частин амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою, виявлених в Тирі, походять з перевідкладених нашарувань. Стратифіковані

знахідки представлені фрагментами, які можна датувати II–III ст. н.е., а також уламком горла з ручками, знайденим при дослідженні археологічного комплексу II–IV ст. н.е. [Масюта, 2019в, с.]. Фрагмент горла з Троєзмісу, морфологічно дуже близький до тіраського екземпляру, А. Опайц відніс до II–III ст. н.е. [Ораїт, 1980, р. 301]. Відзначимо, що одна з найбільш ранніх знахідок досліджуваного різновиду керамічної тари походить з каструму в Чорою-Ноу, де датується початком II ст. н.е. [Bondoc, 2014, р. 165]. До цього ж сторіччя відносяться верхня частина амфори, виявлена у Виминації [Vjelajac, 1996, с. 40], і фрагменти з Апсари [Khalvashi, 2010, р. 33]. Виготовляли такі посудини і в першій половині III ст. н.е., що підтверджується знахідкою з Барбоші [Văjearu, 2013, р. 72]. Надійно датовані комплекси другої половини III ст. н.е., які б містили подібну тару, не відомі. Отже, час побутування амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою можна обмежити II – першою половиною III ст. н.е.

Родоське вино користувалось особливою популярністю у військовослужбовців Римської імперії [Peacock, 1977, р. 270; Bezeczky, 2013, 40], тому не дивно, що переважна більшість фрагментів псевдородоських амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою була виявлена при дослідженні пунктів дислокації римських військ. Ймовірно, надходження до Тіри таких амфор також можна пов'язати з римською військовою присутністю. На території міста у II – першій половині III ст. н.е. розташовувалась вексилляція, укомплектована з римських солдат, переведених з Нижньої Мезії [Сон 1993, с. 31; Зубарь, Сон 1999, с. 119, 122; Samoïlova, 2007, р. 458]. Втім, цілком можливо, що якусь частину вина, виготовленого за родоською рецептурою, могло закуповувати і заможна частина цивільного населення міста.

2.2.4. Амфори типу VIII за А. Опайцем

Цей різновид амфорної тари було виділено відносно нещодавно на матеріалах Нижнього Подунав'я [Ораїт, 2004а, р. 299]. Раніше такі посудини помилково ототожнювали з західносередземноморськими амфорами типу 15 за М. Келемен [Vjelajac, 1996, с. 31]. У Північному Причорномор'ї вони надзвичайно рідкісні. Так, в цій частині понтійського регіону відома лише одна

амфора, виявлена при дослідженні могильника «Совхоз № 10» у Південно-Західному Криму (рис. 11, 7). При публікації її було віднесено до типу XIV класифікації, спеціально розробленої для керамічної тари некрополя [Стржелецкий etc., 2005, с. 72].

Амфори типу VIII за А. Опайцем поділяються на два варіанти, що відрізняються як за морфологією, так і за часом побутування. Перший (ранній) варіант представлений переважно уламками та фрагментованими посудинами. Уявлення про їх форму можна скласти лише за згаданим вище єдиним цілим екземпляром з могильника «Совхоз № 10». Його знайдено в могилі II – першої половини III ст. н.е., де він був вторинне використаний у якості поховальної урни [Ораїт, 2004 а, р. 299; fig. 13; Ораїт, 2004 b, р. 14–15; Стржелецкий etc., 2005, с. 72; табл. VIII, 3].

Для амфор раннього варіанту характерний воронкоподібний вінець з підрізаним верхнім краєм та незначною підрізкою зовні, вузьке високе горло, що поступово розширюється донизу і плавно переходить у витягнутий, веретеноподібний реберчастий тулуб та висока ніжка, циліндричної форми. В верхній частині останньої, в місці, де вона переходить у тулуб, рельєфно виділений «поясок». Подошва трохи ширша за саму ніжку, пласка, з невеликим округлим виступом у центрі. Довгі, овальні у перетині ручки одним кінцем кріпляться до вінця, іншим – до нижньої частини горла. Висота таких посудин складає 86 см, максимальний діаметр варіюється між 21 см та 28 см [Ораїт, 2004 а, р. 299], діаметр вінця – між 13,5 та 15,3 см, діаметр подошви ніжки становить 4–5 см [Bjelajac, 1996, sl. VII, 38, 41; Стржелецкий etc., 2005, табл. VIII, 3]. Їх обсяг коливається від 14,9 до 17,862 л [Ораїт, 2004 b, р. 15].

Амфори другого (пізнього) варіанту типу VIII за А. Опайцем характеризуються коротким циліндричним горлом з складнопрофільованим вінцем, петлеподібними ручками, значно меншими розмірами тулуба та ніжкою без «пояска» з широкою подошвою (рис. 11, 8) [Ораїт, 2004 а, р. 299; fig. 14].

В Нижньому Подністров'ї амфори досліджуваного типу виявлені лише в Тірі і представлені виключно посудинами раннього варіанту. Відзначимо, що за

формою ніжки, при абсолютній морфологічній відмінності інших профільних частин, вони дуже близькі до амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою. Останні відрізняються лише відсутністю «пояска» в верхній частині. Крім того, на перший погляд, тара обох типів близька і за складом керамічного тіста. Посудини типу VIII за А. Опайцем виготовлені з щільної, добре відмученої керамічної маси бежево-червоного кольору, з візуально помітними рідкими домішками слюди. Їх поверхня вкрита ангобом світло-бежевого кольору. До складу керамічного тіста амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою також входять домішки слюди, проте їх кількість значно більша, до того ж, формувальна маса деяких екземплярів містить пісок та не ідентифіковані частки коричневого кольору. Черепок цих посудин у зламі червоний, рожевий чи бежево-жовтий, а ангоб – бежево-білий або темно-рожевий.

Центр виробництва амфор типу VIII за А. Опайцем залишається нелокалізованим. Проте, виходячи з візуально помітних особливостей складу керамічного тіста, можна припустити, що їх виготовляли в Середземномор'ї, можливо в його східній частині. Хоча знахідки досліджуваних амфор в цьому регіоні поки що не зафіксовані, відомо, що формувальна маса керамічної тари, виготовленої на узбережжі Малої Азії, часто містить включення слюди [Quirí, 2015, p. 169].

Морфологічні ознаки (високе горло, веретеноподібний, витягнутий тулуб) та покриття ангобом опосередковано вказують на те, що ці посудини були призначені для транспортування рідини. Мало імовірно, що таким товаром була оливкова олія. Судячи з форми амфор типів Dressel 20 та Dressel 24, керамічна тара, в котрій в римську епоху перевозилась оливкова олія, характеризується округлим, майже сферичним [Peacock, Williams 1991, p. 136; fig. 67] або яйцеподібним тулубом [Opaiț, 2007, p. 628–629; fig. 1, 3a, 3b, 2, 4]. На думку А. Опайца, в досліджуваній амфорній тарі могло перевозитись вино [Opaiț, 2004 b, p. 15].

Амфори раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем датуються здебільшого II–III ст. н.е., хоча посудину, що походить з Егісусу, відносять до

кінця I ст. до н.е. – початку I ст. н.е. [Ораїт, 2004 а, р. 299]. Більшість паспортизованих уламків, знайдених в Тірі, представлена ніжками (рис. 11, 4–6) і може бути датована II–III ст. н.е. [Масюта, 2018б, с. 96]. При дослідженні приміщення XIII–XIV ст., серед домішок матеріалів перших століть н.е., виявлений фрагмент вінця з прикріпленою до нього овальною у перетині ручкою (рис. 11, 1) [Росохацкий etc., 1997, с. 51; Самойлова etc., 2002, с. 180, 183]. Оформлення цього вінця характерне для раннього різновиду амфор типу VIII за А. Опайцем, проте має свої особливості: його зовнішня поверхня та верхній край оброблені з нахилом всередину, останній також профільований неглибоким жолобком. Аналогічна за формою вінця верхня частина амфори була знайдена в Виминації (рис. 11, 2), де датується першою половиною II ст. н.е. [Vjelajac, 1996, с. 31; sl. VII, 38]. Вірогідно, саме до цього часу і відноситься фрагмент, знайдений у Тірі.

У IV ст. н.е. починається виготовлення амфор пізнього варіанту, які побутували до кінця IV – початку V ст. н.е. [Ораїт, 2004 б, р. 15] та набули поширення здебільшого в Західному Причорномор'ї, хоча зустрічаються і в північній частині регіону [Ораїт, 2004 а, р. 299; fig. 14]. В Нижньому Подністров'ї, як вже зазначалось, посудини пізнього різновиду не відомі.

Судячи з опублікованих матеріалів, ареал розповсюдження амфор раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем невеликий і переважно припадає на Подунав'я. Фрагментовані посудини знайдені у Нижній Мезії: в Егісусі [Ораїт, 1980, pl. IV, 1; Ораїт, 2004 б, р. 14], Новах [Biernacki, Klenina 2010, р. 984–985; fig. 4, 9], Троезмісі [Ораїт, 1980, р. 306; pl. VIII, 4], Вишині [Ораїт, 2004 б, р. 14]. Ще дві верхні частини амфор походять з Верхньої Мезії, де були виявлені у Трансдієрні та Виминації (рис. 11, 2, 3) [Vjelajac, 1996, р. 31; sl. VII, 38, 41]. Привертає увагу той факт, що практично всі знахідки ранніх амфор типу VIII за А. Опайцем були здійснені при дослідженні римських військових таборів або міст, де у II–III ст. н.е. дислокувались військовослужбовці Римської імперії. На перший погляд, виключення становить вже згадувана ціла посудина з могильника «Совхоз № 10». Проте ця археологічна пам'ятка розташована

неподалік від Херсонесу, звідки амфора і могла потрапити до населення, що залишило некрополь. В цьому місті, а також в його окрузі, з початку II ст. н.е. [Сарновски 2000, с. 210], або з рубежу 40-х – 50-х рр. цього століття [Зубарь, 2000, с. 255] перебував римський військовий контингент, виведений з Нижньої Мезії. Це спостереження може стосуватися і Тіри, де на території цитаделі з початку II по середину III ст. н.е. розміщувався гарнізон, що складався з військовослужбовців Римської імперії, також переведених з тієї ж провінції [Сон, 1993, с. 31; Зубарь, Сон, 1999, с. 119, 122; Samoylova, 2007, р. 458].

Отже, можна припустити, що амфори раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем виготовляли впродовж II–III ст. н.е. у одному з східно-середземноморських виробничих центрів, випуск продукції якого, в основному, був орієнтований на забезпечення вином римських військових контингентів, котрі базувались у провінціях Верхня та Нижня Мезія. При чому надходили вони переважно на територію останньої. Вони майже не зустрічаються за межами обох Мезій і практично не відомі на цивільних пам'ятках. Такий розподіл знахідок навряд є випадковим – їх поширення на схід, вірогідно, пов'язане з просуванням військових підрозділів Римської імперії.

2.2.5. Коричневоглиняні вузькогорлі амфори

Цей дуже рідкісний різновид амфорної тари раніше був відомий у фрагментах і не привертав уваги дослідників. Під час археологічних досліджень Тіри, окрім уламків профільних частин, було виявлено археологічно цілу амфору, а також верхню половину та горло ще двох посудин (рис. 12, 1, 4, 13, 1). Подібна фрагментована амфора походить з Танаїсу (рис. 12, 3). Ці знахідки дозволяють, хоч і досить приблизно, скласти уявлення про їх форму. На підставі спільних морфологічних ознак, а також візуальних властивостей глини, досліджувані амфори можуть бути об'єднані в один тип, котрий поділяється на два варіанти, що відрізняються за пропорціями, а також оформленням вінців і горла.

Варіант «а». Для цих амфор характерне дуже вузьке горло, що поступово розширюється до низу. Вінець валикоподібний, з випуклою

зовнішньою поверхнею та чіткою глибокою підрізкою внизу. Ручки петлевидні, овальні в перетині, профільовані трьома, рідше двома неглибокими поздовжніми врізами. Одним кінцем вони кріпляться до горла, на 1,3 см нижче вінця, іншим – до нижньої частини плечей. Корпус яйцевидної форми, плавно переходить у ніжку, оформлену у вигляді широкого, високого кільцевого піддону (рис. 12, 1, 2). Діаметр вінця складає 5,4–6,5 см. Максимальний діаметр корпусу коливається між 27,4 та 28,4 см, діаметр дна дорівнює 9,5 см. Висота горла складає 22–22,7 см, загальна висота єдиної цілої амфори сягає 56 см. Її обсяг, розрахований за кресленням, становить близько 9,4 л².

Поверхня посудин вкрита ангобом світло-коричневого відтінку. Вони виготовлені з досить крихкої керамічної маси коричневого або червоно-коричневого кольору, що містить візуально помітні включення великих фракцій слюди, домішки залізистих часток, кварцу та піску. Такий склад керамічної маси не властивий для понтійських амфор римського часу. Не викликає сумнівів, що їх виробничий пункт знаходився за межами причорноморського регіону. Можна припустити, що виробництво цього різновиду тари було організовано у Східному Середземномор'ї. Так, слюдяниста формувальна маса характерна для посудин, виготовлених на західному узбережжі Малої Азії [Quirig 2015, p. 169]. Разом з тим, слід відзначити, що знахідки досліджуваного різновиду амфорної тари, в цьому регіоні не відомі. Поки що, вони зустрічаються виключно у Північно-Західному та Північному Причорномор'ї.

В Тірі зафіксовано лише один екземпляр, котрий з впевненістю можна віднести до цього варіанту. Це згадана вище археологічно ціла амфора, що була виявлена при дослідженні перевідкладеного культурного нашарування з матеріалами I–XV ст. (рис. 12, 1) [Сон etc., 1990, с. 20]. Під час досліджень цього античного міста у 2016 р. в змішаному шарі було знайдено два фрагменти ручок амфор, профільованих трьома поздовжніми врізами (рис. 13, 5, 6). За формою та візуальними характеристиками керамічного тіста вони відповідають

² Розрахунок місткості амфори здійснювався за формулою Герона для «піфойда», модифікованої С.Ю. Монаховим [Монахов, 1989, с. 83, 86,87].

досліджуваному типу, проте можуть належати посудинам як варіантів «а» так і «b».

Аналогічна за формою фрагментована амфора походить з Усть-Альмінського могильника у Південно-Західному Криму (рис. 12, 2). Її уламки знаходились в грабіжницькому шурфі, котрим було частково зруйновано могилу, споруджену в другій половині II – першій половині III ст. н.е. [Пуздровский, Труфанов, 2016, с. 42, 43; рис. 77, 1а–1в]. Уточнити датування таких судин дозволяє фрагмент горла подібної амфори з Танаїсу, який походить з шару одномоментного заповнення вежі 3 [Naumenko, 2005, abb. 18, 10; Арсеньєва, Науменко, 2004, с. 36; табл. 5, 10]. Це напластування містило фрагменти світлоглиняних вузькогорлих амфор типів C IVB та C IVC за С.Ю. Внуковим, що дозволяє датувати засип другою чвертю II ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 197]. Вірогідно, саме до цього часу слід віднести нижній хронологічний рубіж побутування досліджуваного різновиду керамічної тари. Точних даних стосовно зміни коричневоглиняних вузькогорлих амфор варіантів «а» та «b» немає. Можна припустити, що це відбувається наприкінці II – на початку III ст. н.е., коли з'являються посудини пізнього різновиду.

Варіант «b». Від ранніх коричневоглиняних вузькогорлих амфор варіанту «а» вони відрізняються формою горла та вінця, а також більш широкими тулубом та дном. Для посудин варіанту «b» притаманне вузьке циліндричне горло, що різко звужується біля самого вінця, внаслідок чого утворюється своєрідний перехват. Вінець має вигляд високого вертикального валика з сплющеною зовнішньою поверхнею, виділеного чіткою глибокою підрізкою. Овальні в перетині ручки профільовані трьома поздовжніми врізами. Вони кріпляться до горла (на 1–1,3 см нижче вінця) та до середньої частини плечиків. У місці їх кріплення помітна припухлість горла. Тулуб має яйцеподібну форму та завершується ніжкою у вигляді високого та широкого кільцевого піддону (рис. 12, 3, 4). Діаметр вінця таких амфор дорівнює 5,9–6,0 см, реконструйований максимальний діаметр тулубу – 31 см. Діаметр кільцевого піддону складає 11,2 см. Висота горла коливається від 21 до 24 см.

Керамічне тісто досліджуваних посудин майже ідентичне глині вузькогорлих посудин варіанту «а». Його відрізняють лише візуально помітні крупні вапнякові чатки.

Ареал розповсюдження коричневоглиняних вузькогорлих амфор варіанту «b» припадає виключно на Причорномор'я. Вони зафіксовані на археологічних пам'ятках, розташованих вздовж північного та північно-західного узбережжя Чорного моря. Причому, ці посудини в матеріалах варварських поселень та могильників, поки що, не відомі.

Фрагментований екземпляр (рис. 12, 3)³, а також дві горловини (рис. 13, 2, 4) [Шелов, 1972, с. 125] знайдені під час археологічних розкопок в Танаїсі. Ще один уламок горла походить з Ольвії, де був виявлений в результаті дослідження затопленої частини міста [Лейпунская, 1984, рис. 2, 7]. Проте контексти цих знахідок не відомі. Горловина аналогічної амфори знайдена у Німфеї, в заповненні господарчої ями (рис. 13, 3) [Домжальский, Чистов, 2003, с. 13; рис. 23, 1; фото VIII, 5]. Публікатори віднесли цей комплекс до II–III ст. н.е., проте у ньому присутня верхня частина амфори варіанту C IVD за С.Ю. Внуковим [Домжальский, Чистов, 2003, с. 13, 29; рис. 22, 9; фото VIII, 4], котра за формою вінця та пропорціями може бути віднесена до ранніх випусків другої чверті III ст. н.е. [Внуков, 2016, рис. 4, 14, 16]. Уламок горла з ручками подібної посудини було знайдено в Горгіппії, в заповненні будинку [Алексеева, 1997, с. 107; табл. 106, 14, 107, 1]. Серед археологічних матеріалів, виявлених разом з цією знахідкою, зафіксовані фрагменти амфор типів 75 та 80 за І.Б. Зеест, варіантів Кх IC₂, Син IVб та посудини підваріанту C IVD₁ за С.Ю. Внуковим, які дозволяють датувати комплекс рубежем II та III ст. н.е. – серединою III ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 167, 168].

Саме до цього часу можна віднести верхню частину коричневоглиняної вузькогорлої амфори варіанту «b», що походить з Тіри (рис. 12, 4). Вона була виявлена в заповненні приміщення № 1100. Серед виразних археологічних

³ Інформація надана Б. Бьоттгером.

матеріалів, знайдених разом з цією посудиною, відзначимо амфори типів Karitän II та 75 за І.Б. Зеєст, підваріанту C IVD₁ за С.Ю. Внуковим, та посудину морфологічно близьку до типу Forlimporoli [Богуславський *etc.*, 2018, с. 172]. До досліджуваного різновиду керамічної тари слід віднести уламок горла амфори, що походить з цього античного міста (рис. 13, 1). Він знайдений під час розкопок ділянки міської вулиці, яка датується другою чвертю I – серединою III ст. н.е. [Клейман, Росохацкий, 1986, с. 23].

Таким чином, виробництво коричневоглиняних вузькогорлих амфор варіанту «b» розпочалось не раніше рубежу II та III ст. н.е. та тривало до середини III ст. н.е. Більш пізні знахідки таких посудин не відомі.

Морфологічні ознаки коричневоглиняних вузькогорлих амфор обох варіантів вказують на те, що в них могли перевозитись лише рідкі продукти. Ймовірно, цим товаром було вино. Амфорна тара римського часу, призначена для транспортування оливкової олії, має широке горло, більш округлу форму тулубу, а їх ніжка завжди конічна [Peacock, Williams, 1991, p. 135, 136, 141; fig. 34C, 64, 67, 69].

2.2.6. Амфори типу MRA 3 Benghazi

Цей різновид тарних посудин має лише одну ручку, проте його традиційно відносять до амфор. Вперше це зробив Дж. Райлі, який відніс їх до типу MRA (Mid Roman Amphora) 3 Benghazi [Riley, 1979, p. 183–186; fig. 83]. Згодом такі посудини були виділені Л. Белаяц у тип XIII [Bjelajac, 1996, с. 45, 46; sl. XIV], Дж. Хейсом – у тип 49 [Hayes, 1983, p. 158], М.Х. Келемен у тип 22 [Kelemen, 1990, p. 183–185; fig. 8, 30–36], а О.Ю. Кленіною – у тип 11 [Кленина, 2004, с. 31, 32; рис. 7, 67]. Деякі науковці об'єднують ці одноручні амфори у один тип (з поділом на варіанти) із морфологічно близькими, більш пізніми дворучними посудинами – амфорами типу LRA 10 Benghazi. Так Д.П.С. Пікок та Д.І. Вільямс віднесли досліджуваний різновид тари до варіанту b класу 45 [Peacock, Williams, 1991, p. 188–190; fig. 107 b], а П. Дичек – до варіанту a типу 23 [Dyczek, 2001, p. 163–170; fig. 91]. Натомість, К. Скорпан не розділяє одноручні та дворучні амфори і відносить їх до типу V [Scorpan, 1977, p. 272,

273]. Слід відзначити, що інколи такі посудини не розглядають в якості тари, а відносять до столової кераміки. Наприклад, В.В. Крапівіна під час систематизації керамічного посуду з Ольвії виділила їх у тип 2 червоноглиняних глеків [Крапівіна, 1993, с. 104; рис. 64, 4, 5, 65, 10].

До типу MRA 3 Benghazi відносять тонкостінні посудини з коротким, дуже вузьким горлом, яйцевидним або біконічним тулубом, пустотілою ніжкою, що завершується кільцевим піддоном. Петлевидна ручка одним кінцем кріпиться до горла, значно нижче вінця, а іншим – до середньої частини плечика посудини. Вона овальна в перетині, профільована з зовнішнього боку глибоким широким повздовжнім жолобком (рис. 14, 1–5) [Riley, 1979, f. 83; Peacock, Williams, 1991, fig. 107b]. Діаметр вінця таких посудин коливається від 4 до 6 см, максимальний діаметр тулубу від 30 до 59 см, діаметр ніжки від 3 до 4 см [Duczec, 2001, p. 165]. Вміст цих посудин варіюється від 6,5 [Duczec, 2001, p. 165] до 11,25 л [Bezeczky, 2013. p. 65].

Поверхня амфор типу MRA 3 Benghazi часто вкрита бежевим або червоним ангобом. Колір керамічної маси може відрізнитися і бути червоно-коричневого [Peacock, Williams, 1991, p. 189], жовтого [Oraïț, Ionescu, 2016, p. 61], сіро-коричневого та бежевого [Кленина, 2004, с. 31] відтінку. Проте вона завжди добре відмучена і містить велику кількість візуально помітних дуже дрібних домішок слюди та кварцу [Williams, 1982, p. 103, 104; Peacock, Williams, 1991, p. 189, 190; Кленина, 2004, с. 31]. Черепок одноручних амфор, знайдених у Тірі, у зламі має бежевий та жовто-бежевий колір, а їх поверхню вкриває зеленувато-бежевий ангоб.

Хімічні аналізи складу формувальної маси свідчать, що посудини типу MRA 3 Benghazi були виготовлені в одному центрі або в кількох виробничих пунктах, розташованих в одній місцевості [Duczec, 2001, p. 165]. Серед можливих виробничих центрів називали о. Самос [Гайдукевич, 1952, с. 94; Scorpan, 1977, p. 272], Єгипет [Grace, 1961, fig. 67], Сарди [Riley, 1979, p. 184; Сазанов, 1992, с. 105–106; Голофаст, 2007, с. 75–76], район Пергаму [Oraïț, Ionescu, 2016, p. 61]. Петрографічні аналізи вказують на те, що амфори типу

MRA 3 Benghazi виготовляли в західній частині Малої Азії, в районі р. Меандр [Williams, 1982, р. 99; Peacock, Williams, 1991, р. 188, 189]. Нещодавно Т. Бежецький опублікував результати нової серії петрографічних аналізів, завдяки яким вдалося локалізувати один з виробничих пунктів поблизу від Ефесу [Bezeczky, 2013. р. 26–27, 66–68].

Досліджувані посудини морфологічно не однорідні. Грунтуючись на цих відмінностях Т. Бежецький запропонував розділити ці амфори на три типи, котрі поступово змінювали один одного [Bezeczky, 2013. р. 65–71, 162–163]. Їх виготовлення здійснювалось як на території Ефесу, так і в інших, поки що нелокалізованих виробничих центрах.

До типу 6 належать посудини, що відповідають формам F65 та F66 матеріалів Афіньської агори [Robinson, 1959, pl. 2, F65, F66]. Це амфори з яйцевидним, майже округлим тулубом, що завершується ніжкою у вигляді широкого та низького кільцевого піддону. Їх горло вузьке, пряме, майже циліндричне, завершується вінцем у вигляді валика (рис. 14, 1). Загальна висота може сягати 60 см, а обсяг коливатися від 8,8 до 10 л. Відносять таку тару амфори до останньої чверті I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Bezeczky, 2013. р. 65–69].

Типу 7 за Т. Бежецьким відповідають посудини форм J46, J47, M45, M125, M126 Афіньської агори [Robinson, 1959, pl. 11, J46, J47, 20, M45, 23, M125, M126]. Для них характерне коротше горло, що поступово розширюється до низу. Вінець слабовідігнутий, з чіткою підрізкою з зовнішнього краю, або оформлений в вигляді невеликого валика. Тулуб реберчастий, овальної або витягнутої яйцеподібної форми, переходить у пустотілу ніжку, що завершується кільцевим піддоном з максимальною шириною у основи. На внутрішній поверхні останнього є чітка виїмка, в наслідок чого з зовні утворюється конічний виступ (рис. 14, 2, 4, 5). Загальна висота посудин сягає 53,5 см, а обсяг може коливатися у інтервалі від 7,67 до 11,25 л. Датуються такі посудини серединою I – початком III ст. н.е. [Bezeczky, 2013. р. 70–71].

У тип 54 Т. Бежецький об'єднав посудини, що аналогічні формам M240–M242, M255–259, M277, M282 Афіньської агори [Robinson, 1959, pl. 28, M240–

M242, M255–259, 29, M277, M282]. Вони характеризуються підтрикутним у перетині вінцем, дуже вузьким горлом, що поступово розширюється до низу, витягнутим рифленим тулубом біконічної форми, який плавно переходить у високу пустотілу ніжку, котра завершується дуже високим та вузьким кільцевим піддоном у вигляді циліндру (рис. 14, 3). Відносять такі посудини переважно до IV ст. н.е. [Bezeczky, 2013. р. 162, 163], хоча одна з найбільш ранніх знахідок зафіксована у комплексі загибелі Танаїса середини III ст. [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 158; рис. 38, 4]. Саме ці посудини дали початок амфорам типу LRA 10 Benghazi.

На нашу думку, ці різновиди слід розглядати як варіанти одного типу керамічної тари. Тому пропонуємо віднести посудини типів 6, 7, 54 за Т. Бежецьким до варіантів «а», «b», «с» типу MRA 3 Benghazi.

Амфори типу MRA 3 Benghazi представлені на археологічних пам'ятках Нижнього Подністров'я лише нечисленними фрагментами ніжок варіанту «b», знайденими у Тірі (рис. 14, 6–9), де переважно походять з змішаних шарів [Самойлова *etc.*, 1999, с. 16; 2005, с. 52; 2015, с. 13], хоча одну знахідку можна віднести до II–III ст. н.е. [Росохацкий *etc.*, 1996, с. 34, 33, 57].

Цей різновид одноручних амфор дуже поширений у Східному Середземномор'ї та західних римських провінціях. Вони в великій кількості надходили до Ахаї, Єгипту, Кіпру, Азії, Криту і Кіренаїки, Лугдунської Галлії, Нарбонської Галлії [Bezeczky, 2013. р. 70, 71]. Такі посудини дуже часто зустрічаються на середземноморському [Panella, 1986, р. 614, 622; fig. 5] і адріатичному [Quirí, 2015, р. 169; fig. 5, 5, 6] узбережжі Італії. Їх знахідки відомі на території Верхньої Мезії [Bjelajac, 1996, с. 45, 46; sl. XIV], Паннонії [Kelemen, 1990, р. 183–185; fig. 8, 30–36], Дакії [Ardeț, 2006, р. 126–127; pl. XXVI, 204–207] та Нижньої Мезії [Opaïț, Ionescu, 2016, р. 61; pl. III, 16, 17; IV, 18].

Амфори варіанту «а» типу MRA 3 Benghazi, ввозились і до Північного Причорномор'я. Їх знахідки, серед археологічних матеріалів кінця II – першої половини III ст. н.е., зафіксовані у Ольвії [Мелентьева, 1969, с. 25, 26; рис. 3, 1,

2]. Вони виявлені у комплексах другої половини/кінця II – першої половини III ст. н.е. Херсонесу та його округи [Ковалевская, 1998б, с. 94; рис. 3, 1; Кленина, 2004, с. 31, 32; рис. 7, 67; Созник, 2005, с. 242; рис. 3, 5; Klenina E., 2015, р. 6; fig. 7, 5, 6]. Така посудина походить з могильнику «Совхоз № 10», розташованого поблизу цього античного центру. Вона була вторинно використана в якості поховальної урни і датована за монетою 326 р. [Стржелецкий etc., 2005, с. 116, рис. 19,3]. Одноручна амфора знайдена у Неаполі Скіфському при дослідженні споруди, що загинула в ході остаточного руйнування городища [Уженцев, Юрочкин, 2000, с. 270–272; рис. 3, 1; Зайцев, 2003, рис. 126, 3], яке відбулося в першій [Уженцев, Юрочкин, 2000, с. 266; Дорошко, 2016, с. 17, 18] або, як здається більш вірогідним, у другій чверті III ст. н.е. [Колтухов, 1999, с. 98; Зайцев, 2003, с. 21; табл. 2]. Такі амфори виявлені у Горгіпії [Алексеева, 1997, табл. 223, 5] і Танаїсі, в комплексах загибелі цих міст близько середини III ст. н.е. (рис. 14, 4, 5) [Арсеньева, Науменко, 1992, с. 149, 150, 154, 157, 158; рис. 29, 1, 34, 2, 38, 2, 3; Арсенъева, Науменко, 1994, с. 68; рис. 11, 3, 4; Арсенъева etc., 2009, с. 46; рис. 24, 3, 4; Науменко, 2012, с. 72; рис. 13, 8, 10, 15, 22, 24]. Слід відзначити, що в Горгіпії, при дослідженні будинку, зруйнованого в першій половині I ст. н.е., також була виявлена одноручна амфора [Алексеева, 1997, табл. 220, 4]. Проте, за формою ніжки її слід віднести до варіанту «а» типу MRA 3 Benghazi. Одноручні амфори ввозились до Північного Причорномор'я і в більш пізній час, проте такі посудини відносяться до виробів з біконічним тулубом, які відповідають варіанту «с» типу MRA 3 Benghazi. Цілі екземпляри були виявлені під час розкопок Суворовського [Пуздровский etc., 2001, с. 33; рис. 9, 8] та Алмаликського могильників [Иванова, 2013, с. 123; рис. 16] у Південно-Західному Криму.

Таким чином, за аналогією північнопонтійських пам'яток, можна припустити, що час надходження тари типу MRA 3 Benghazi у Нижнє Подністров'я припадає на другу половину II – першу половину III ст. н.е. Вірогідно, вони були призначенні для транспортування вина [Магомедов, 2006,

с. 53; Bezeczky, 2013. р. 66]. Хоча Е. Куїрі вважає, що окрім дорогих сортів вина в таких посудинах могли перевозити й ароматичні масла [Quiri, 2015, р. 169].

2.2.7. Амфори типу Dressel 24

Ці амфори увійшли до перших типологій керамічної тари, підготовлених наприкінці XIX ст. Так, Г. Дрессель відніс їх до типу 24 [Dressel, 1899, pl. II, 24], а А. Мау – до типу XXIX [Maue, 1909, pl. II–III, XXIX]. Такі посудини були включені і до більш пізніх класифікацій амфор римського часу. І.Б. Зеест віднесла їх до типу 90 [Зеест, 1960, с. 117; табл. XXXVII, 90], А. Радулеску – до варіанту «В» типу 3 [Rădulescu, 1976, р. 103; pl. II, 2], Т.Л. Самойлова – до типу 2 (I) [Самойлова, 1978, с. 255, 257; рис. 1, 2–5], Дж. Райлі – до типу Mid Roman Amphora (MRA) 18 Benghazi [Riley, 1979, р. 205–207; fig. 87, 288–293], А. Опайц – до типу III [Opaiț, 1980, р. 296, 298; pl. IV], Дж. Хейс – до типів 15, 18 [Hayes, 1983, р. 147, 149; fig. 22, 446, 449, 450], Д.П.С. Пікок та Д.І. Вільямс – до класу 47 [Peacock, Williams, 1991, р. 213; fig. 130], М.Х. Келемен – до типу 23 [Kelemen, 1993, р. 45–47; fig. 5, 6, 8–10], В.В. Крапивіна – до типу 18 [Крапивина, 1993, с. 96, 97; рис. 29, 30–35], Л. Белаяц – до типу XVI [Bjelajac, 1996, с. 53–59; sl. XVII], П. Дичек – до варіанту «а» типу 25 [Dyczek, 2001, р. 173–194; fig. 97, a], О.Ю. Кленіна – до типу 7 [Кленина, 2004, с. 27, 28; рис. 4, 20–22], Д. Парасків – до типу 2 [Paraschiv, 2006, р. 17–18; pl. 1, 2–4], Т. Бежецький – до типу 8 [Bezeczky, 2013, р. 72–75]. Такі посудини відповідають типу I за класифікацією амфорної тари з могильнику «Совхоз № 10» [Стржелецький *et al.*, 2005, с. 55, 66; табл. I, II].

Відмінною рисою цих амфор є воронкоподібне оформлення вінця. Горло посудин усічено-конічне, з максимальним розширенням в нижній частині. Тулуб широкий, яйцеподібної форми, завершується невеликою конічною ніжкою. Ручки в перетині овальні, одним кінцем кріпляться до горла нижче вінця, або одразу під ним, іншим – до верхньої чи середньої частини плечиків (рис. 15) [Зеест, 1960, табл. XXXVII, 90; Абрамов, 1993, рис. 67, I–III; Bjelajac, 1996, sl. XVII]. Діаметр вінця амфор типу Dressel 24 варіюється в інтервалі від 11 до 18 см, максимальний діаметр тулубу – від 35 до 47 см, а загальна висота –

від 66 до 110 см [Самойлова, 1978, с. 257; Dyczek, 2001, р. 182; Стржелецький *et al.*, 2005, с. 55, 66; Paraschiv, 2006, р. 18]. Обсяг такої тари коливається від 40 до 95 л [Dyczek, 2001, р. 182; Oraiț, Paraschiv, 2013, р. 319].

Необхідно відзначити, що посудини морфологічно неоднорідні. Вони відрізняються пропорціями, формою вінців та висотою горл. Т.Л. Самойлова на матеріалах Тіри виділила чотири варіанти оформлення вінців: а) вінець з загином всередину у вигляді округлого валика; б) плоскозрізаний вінець зі значним загином всередину; в) високий вінець з незначним загином всередину; г) круглий вінець з загином всередину у вигляді великого широкого валика (рис. 16, 7–10) [Самойлова, 1978, с. 255, 257; рис. 1, 2–5]. Відзначимо, що за формою вінців розподіл цілих амфор досліджуваного типу на варіанти неможливий. Хоча А. Опайц припустив, що плоска підрізка вінця вказує на тип Dressel 24, а всі інші варіанти оформлення характерні для його імітацій [Oraiț, 2007b, р. 628–632; fig. 1–9].

Грунтуючись на відмінностях у розмірах горл та вінців, а також форми тулубу, В.Б. Уженцев та В.Ю. Юрочкін запропонували розділити цей тип на три варіанти. Для амфор варіанту I притаманні невелика висота вінця, витягнуте горло та чітко виражені плечики (рис. 15, 1) [Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 100; рис. 1]. Посудини варіанту II відрізняються високими вінцем та горлом і мають плавні обриси тулубу (рис. 15, 2) [Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 103; рис. 2]. Амфори варіанту III характеризуються невисоким вінцем, коротким горлом та тулубом плавних обрисів (рис. 15, 3) [Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 103, 105; рис. 3]. Відзначимо, що при підготовці типології дослідники не враховували відмінності у складі та кольорі глини посудин.

Амфори типу Dressel 24 відрізняються і за візуальними характеристиками керамічного тіста. Воно як правило щільне, жовто-коричневого, червоно-коричневого [Кленина, 2004, с. 27], світло-червоного, червоно-помаранчевого [Hayes, 1983, р. 147, 149] кольору. Містить вапнякові частки [Самойлова, 1978, с. 255, 257]. Інколи до формувальної маси додавали домішки піроксену [Кленина, 2004, с. 27]. Поширені також посудини, черепок яких шаруватий, має

рожевий або жовто-рожевий колір, а у його складі помітна велика кількість часток слюди [Самойлова, 1978, с. 255; Стржелецький *etc.*, 2005, с. 66]. Поверхня цих виробів вкрита світлим ангобом.

Відмінності у складі та кольорі керамічного тіста свідчать про виробництво амфор типу Dressel 24 в різних пунктах. Л. Белаяц припустила, що їх виробництво було налагоджено у Західному Причорномор'ї [Bjelajac, 1996, с. 54]. На думку Д. Парасківа, частину таких посудин могли виготовляти у північній частині понтійського регіону [Paraschiv D., 2006, р. 169]. Невелику кількість світлоглиняних амфор з воронкоподібним вінцем могли випускати в Гераклеї Понтійській [Внуков, 2003 с. 128, 129]. Залишки керамічної майстерні, в якій здійснювалось виробництво цього різновиду тари, було відкрито і досліджено на о. Хіос [Ораїт, Tsaravopoulos, 2011, р. 276, 277; fig. 2, 3]. Подібні амфори виготовляли і в Еріфрах [Dyczek, 2001, р. 183; Ораїт, Tsaravopoulos, 2011, р. 313, 314]. Саме в цьому місті, розташованому на західному узбережжі Малої Азії, навпроти Хіосу, в пізньоелліністичний час було організовано випуск тари, що послужила прототипом для амфор типу Dressel 24 [Ораїт, Tsaravopoulos, 2011, р. 312]. Результати петрографічних аналізів глин подібних посудин вказують на те, що їх також виготовляли в долині р. Меандр та поблизу Ефесу [Bezeczky, 2013, р. 73].

Інколи на ручки амфор досліджуваного типу ставили клейма, що містять імена оффіциаторів [Bjelajac, 1996, с. 58, 59; sl. XVIII; Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 105; рис. 5, 3; Ораїт, 2007b, р. 632], три з яких працювали в керамічних майстернях на о. Хіос [Ораїт, Tsaravopoulos, 2011, р. 296, 297, 317; fig. 29, 30, 32, 33].

Існує думка, що основним товаром, для перевезення якого використовувались амфори типу Dressel 24, було вино [Bjelajac, 1996, с. 54; Кленина, 2004, с. 28; Иванова, 2013, с. 119]. П. Дичек припустив, що таким продуктом були рибопродукти [Dyczek, 2001, р. 192]. А. Опайц, проаналізувавши особливості морфології амфор досліджуваного типу, прийшов до висновку, що вони були призначені для транспортування оливкової олії

[Oraïț, 2010с, р. 154, 157]. Це підтверджується і епіграфічними даними. Так, на посудині з Ромули (Дакія) та ще на двох з Monte Testaccio нанесено *tituli picti*, в якому згадується *oleum* [Oraïț, Tsaravopoulos, 2011, р. 303].

Більшість дослідників визначають час побутування амфор типу Dressel 24 в межах I–III ст. н.е. [Riley, 1979, р. 205, 206; Peacock, Williams, 1991, р. 213; Kelemen, 1993, р. 45–47; Стржелецький *et al.*, 2005, с. 55, 66]. Такі амфори були віднесені І.Б. Зеест, а згодом Т.Л. Самойловою, Д. Парасківим до I–II ст. н.е. [Зеест, 1960, с. 117; Самойлова, 1978, с. 257; Paraschiv, 2006, р. 19]. На думку А. Радулеску вони датуються II ст. н.е. [Rădulescu, 1976]. Грунтуючись на матеріалах Ольвії В.В. Крапівіна віднесла їх до кінця II–III ст. н.е., хоча відзначила, що такі посудини виготовляли з кінця I ст. н.е. [Крапівина, 1993, с. 96]. Кінцем I–III ст. н.е. визначає час їх побутування П. Дичек [Dyczek, 2001, р. 193]. А.П. Абрамов вважав, що виробництво таких посудин тривало з I по середину III ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 49]. С.Ю. Внуков відносить світлоглиняну амфору тару з воронкоподібним вінцем до III ст. н.е. [Внуков, 2003 с. 128, 129]. В.Б. Уженцев та В.Ю. Юрочкин виробли варіантів I та II датували останньою чвертю I / першою чвертю II – IV ст. н.е., а посудини варіанту I віднесли до III–IV ст. н.е., без аргументації визначення верхньої хронологічної межі [Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 105]. Л. Белаяц вважає, що такі посудини побутували з II по початок IV ст. н.е. [Bjelajac, 1996, с. 53–59; *sl.* XVII]. А. Опайц спочатку відносив амфори типу Dressel 24 до II–III ст. н.е. [Oraïț, 1980, р. 296]. Згодом, грунтуючись на матеріалах закритих комплексів археологічних пам'яток Північно-Західного та Східного Криму, вчений визначив, що спорадично така тара починає надходити у Північне Причорномор'я з кінця I ст. до н.е., а більш інтенсивно – з початку I ст. н.е. [Oraïț, 2007b, р. 628]. Підтвердженням цього є велика кількість амфор типу Dressel 24, що походять з археологічних комплексів пізньоскіфського поселення Бурлюк у Південно-Західному Криму, де датуються першою половиною / серединою I ст. н.е. [Зайцев, Шкрибляк, 2013, с. 247, 249, рис. 1, 5–7, 10, 11, 15–17].

Таким чином, час побутування амфор типу Dressel 24 припадає на кінець I ст. до н.е. – III ст. н.е., а пік виробництва – на першу половину I – середину III ст. н.е. На початку IV ст. н.е. вони еволюціонували у амфори типу LRA 2 Benghazi за класифікацією Дж. Райлі [Duczec, 2001, p. 193].

Амфори типу Dressel 24 надходили до столиці Римської імперії, а також до її провінцій: Італія, Єгипет, Азія [Bezeczky, 2013, p. 73], Крит і Кіренаїка [Riley, 1979, p. 205–207; fig. 87, 288–293; Hayes, 1983, p. 147, 149; fig. 22, 446, 449, 450], Ахайя [Robinson 1959, p. 56; pl. 11, 150]. Проте основним споживачем оливкової олії, що містилась у амфорах типу Dressel 24, було населення понтійського регіону, переважно його північної частини. Причому такі посудини в великій кількості виявлені при дослідженні як античних міст та їх сільських поселень, так і варварських пам'яток [Уженцев, Юрочкин, 1998, с. 100, 103, 105; Oraït, 2007b, p. 62–632]. Поширені ці амфори і в Західному Причорномор'ї і Подунав'ї. Вони ввозились до римських провінцій: Фракія, Нижня Мезія [Duczec, 2001, p. 184; Paraschiv, 2006, p. 18], Дакія [Ardeț. 2006, p. 209, 210], Верхня Мезія [Bjelajac, 1996, с. 53–59; sl. XVII, XVIII] та Паннонія [Kelemen, 1993, p. 45–47; fig. 1, 5, 6, 8–10]. Відзначимо, що концентрація знахідок значно збільшується вниз за течією р. Дунай. Такі посудини виявлені при дослідженні гетських поселень Молдавії [Paraschiv, 2006, p. 18].

У Нижньому Подністров'ї найбільша кількість тари типу Dressel 24 зафіксована в Тірі, де їх частка сягає 2% від всіх амфор римського часу (рис. 55–58). Переважно, це фрагменти, за якими неможливий поділ на варіанти, запропонований В.Б. Уженцевим і В.Ю. Юрочкиним. За візуальними характеристиками керамічного тіста знахідки слід розділити на групи:

1. Амфори, поверхню яких вкриває бежевий чи темно-бежевий ангоб. Їх керамічне тісто щільне, має у зламі рожевий, червоний або червоно-коричневий колір та містить візуально помітні домішки вапняку. До цієї групи окрім численних уламків слід віднести фрагмент горловини посудин варіантів I та III за В.Б. Уженцевим і В.Ю. Юрочкиним (рис. 16, 1, 3, 4, 6–8).

2. Посудини, вкриті світлим ангобом та виготовлені з крихкої керамічної маси рожевого кольору, яка містить велику кількість часток слюди. Вони нечисленні в Тірі (рис. 16, 2, 5, 9).

3. Вироби, виготовлені з щільного керамічного тіста жовтого чи майже білого кольору. Черепок містить візуально помітні неідентифіковані частки темного кольору (рис. 16, 10).

Відзначимо, що з Тіри походить клеймо, що було відтиснуте на ручці амфори досліджуваного типу. У прямокутній рамці розміщено ім'я Σώζων, яке належить офіцінатору, що працював на о. Хіос [Oraït, Tsaravopoulos, 2011, p. 297; fig. 29, 30]. Знахідки таких клейм також відомі на території Дакії (Суцидава, Ромула, Апулум) [Kelemen, 1993, p. 46], Фракії (Пловдив), Верхньої Мезії (Салдум, Виминацій) та на самому Хіосі [Bjelajac, 1996, c. 58; sl. XVIII, 91, 92; Oraït, Tsaravopoulos, 2011, p. 297, 298].

В Ніконії амфори типу Dressel 24 рідкісні. До варіанту III за В.Б. Уженцевим та В.Ю. Юрочкіним можна віднести горловину амфори, знайдену при дослідженні цієї пам'ятки (рис. 17, 1) [Бруяко etc., 2008, с. 31; рис. 10, 1]. На поселенні Молога II знахідки таких посудин також не численні і представлені лише уламками посудин, виготовлених з щільного, добре відмученого керамічного тіста світлих відтінків (рис. 17, 2–8) [Малюкевич, Малюкевич, 1990, с. 32, табл. 32, 1, 2; 33, 2; 1991, с. 75, рис. 3, 18–20].

2.2.8. Амфори типу 80 за І.Б. Зеєст

Ці амфори були виокремлені серед масиву тари римського часу І.Б. Зеєст, яка віднесла їх до типу 80 [Зеєст, 1960, с. 114, 115; табл. XXXIII, 80]. Наділі вони неодноразово привертала увагу дослідників при розробці нових типологій керамічної тари з античних пам'яток Причорномор'я та Східного Середземномор'я. Такі посудини відповідають типу 10 за класифікацією А.В. Буракова [Бураков, 1976, с. 72; рис. III, 8], типу 6 (1) за Т.Л. Самойловою [Самойлова, 1978, с. 257, 258; рис. 1, 10–15], типу MRA (Mid Roman Amphora) 5 Benghazi за Дж. Райлі [Riley, 1979, p. 188, 189; fig. 83, 240; 84, 241], типу XII [Oraït, 1980, p. 308, 310; pl. X, 4, XV, 3], типу 38 за Дж. Хейсом [Hayes, 1983, p.

155; fig. 25, A85], типу 32 за В.В. Крапівіною [Крапивина, 1993, с. 99; рис. 30, 22–24], типу 21 за П. Дичеком [Dyczek, 2001, р. 153–159; fig. 80, 85, 86], типу 8 за О.Ю. Кленіною [Кленина, 2004, с. 28, 29; рис. 8, 23] та типу 60 за Т. Бежецьким [Bezeczky, 2013, р. 173, 174]. Проте для ідентифікації цього різновиду тари в західній і вітчизняній археологічній літературі найчастіше використовують визначення І.Б. Зеєст, яке вже стало класичним.

Характерною рисою амфор типу 80 за І.Б. Зеєст є профілювання зовнішньої поверхні вінця двома глибокими жолобками. Сам вінець масивний, широкий, невиділений. Він утворений шляхом стовщення та пласкої підрізки краю горла. Горло дуже широке, циліндричне або з розширенням в нижній частині. Ручки масивні, круглі або овальні в перетині, з зовнішнього боку профільовані повздовжніми неглибокими жолобками. Вони петлевидні, одним кінцем кріпляться до горла, під жолобками, іншим – до середньої частини плечиків. Інколи верхній приліп ручки може перекривати один або обидва жолобки. Тулуб реберчастий, яйцевидної, а у деяких екземплярів – наближеної до сферичної форми. Він завершується масивною конічною ніжкою (рис. 18, 1, 2) [Зеєст, 1960, табл. XXXIII, 80; Абрамов, 1993, с. 48; рис. 55, 6.21–6.23; Dyczek, 2001, fig. 80, 85, 86]. Діаметр вінця таких амфор складає 12–18 см [Dyczek, 2001, р. 156], хоча інколи може досягати 25 см [Зеєст, 1954, с. 77]. Максимальний діаметр тулуба варіюється в інтервалі від 45 до 66 см, а загальна висота посудин – від 90 до 110 см [Dyczek, 2001, р. 156; Oraïț, 1980, р. 308, 310]. Обсяг амфор з жолобчастими вінцями у середньому коливається від 60 до 75 л [Oraïț, Paraschiv, 2013, р. 318], проте зустрічаються посудини, що вміщують 100 л [Науменко, 2012, с. 73].

Вони виготовлені з щільної керамічної маси коричневого, червоно-коричневого або червоно-помаранчевого кольору, яка містить візуально помітні домішки кварцу, залізистих часток, вапняку [Dyczek, 2001, р. 154; Bezeczky, 2013, р. 174]. Інколи до її складу також входять включення дрібних часток слюди [Кленина, 2004, с. 29; Oraïț, 2004b, 26]. Поверхня вкрита ангобом коричневого або червоного кольору.

Виробничі пункти цих амфор з поки що не локалізовані. На думку І.Б. Зеест вони мали знаходитись в одному з грецьких міст [Зеест, 1960, с. 115]. С.А. Науменко відносить їх до продукції східносередземноморських центрів [Науменко, 2012, с. 73]. Спочатку І.Т. Куликова, а згодом В.В. Крапівіна вважали, що виробником цих посудин був Боспор [Кругликова, 1966, с. 149; рис. 37, 3; Крапивина, 1993, с. 99]. З причорноморським виробництвом їх пов'язують К. Абаді-Рейнал [Abadie-Reynal, 1999, р. 261] і Р. Ауріемма з Е. Куїрі [Auriemma, Quiri, 2006, р. 241]. Проте більш вірогідно, що амфори типу 80 за І.Б. Зеест виготовляли в різних виробничих центрах, які могли знаходитись на півночі Егеїди та в понтійському регіоні [Riley, 1979, р. 188; Ораїт, 2004b, р. 26; Bezeczky, 2013, р. 174]. Результати хімічних аналізів складу глини подібної тари, опубліковані П. Дичеком, вказують на їх виробництво у кількох пунктах, один з яких міг знаходитись на північному узбережжі Чорного моря [Duszczek, 2001, р. 154]. Сам дослідник припустив, що посудини випускали у Малій Азії, можливо, у Памфілії, а їх імітації – на Боспорі [Duszczek, 2001, р. 157]. Хоча, візуально, таке керамічне тісто не характерне для боспорської тари.

А. Опайц та Д. Парасків вважають, що досліджуваний різновид тари був призначений для транспортування оливкової олії [Ораїт, Paraschiv, 2013, р. 318]. П. Дичек не виключає, що в таких амфорах могли також перевозитись вино, солонина риба або рибні соуси [Duszczek, 2001, р. 159].

І.Б. Зеест, Т.Л. Самойлова, О.Ю. Кленіна та О.С. Іванова визначають час побутування цих амфор в межах II–III ст. н.е. [Зеест, 1960, с. 114, 115; Самойлова, 1978, с. 258; Кленіна, 2004, с. 29; Іванова, 2013, с. 119]. Дж. Райлі та А.П. Абрамов віднесли такі посудини до кінця II – першої половини III ст. н.е. [Riley, 1979, р. 188; Абрамов, 1993, с. 48]. В.В. Крапівіна датувала амфори с жолобчастими вінцями II – першою половиною III ст. н.е. [Крапивина, 1993, с. 99]. На думку П. Дичека, досліджуваний різновид тари міг побутувати у I – другій половині III ст. н.е. [Duszczek, 2001, р. 159]. Проте це припущення виглядає малоймовірним.

Уточнити хронологію амфор з жолобчастими вінцями дозволяють матеріали з Танаїсу та городища Алма-Кермен у Південно-Західному Криму. Такі посудини широко представлені в закритих комплексах, пов'язаних з остаточною загибеллю Танаїсу в середині III ст. н.е., проте відсутні в заповненні приміщень, що були зруйновані в пожежі близько середини II ст. н.е. [Науменко, 2012, с. 73]. Близька ситуація простежена і Алма-Кермені, яке двічі зазнало руйнувань близько третьої чверті II та в середині III ст. н.е. [Масюта, 2009а, с. 28; Смекалова *et al.*, 2015, с. 57, 58]. Таким чином, час побутування досліджуваного різновиду тари можна визначити у межах останньої чверті II – середини III ст. н.е.

Знахідки амфор типу 80 за І.Б. Зеєст широко відомі на археологічних пам'ятках Східного Середземномор'я. Вони виявлені в Афінах [Robinson, 1959, р. 694 pl. 14, *K115*], Деметрі, Коринфі [Oraiț, 2004b, р. 26], Ефесі [Bezeczka, 2013, р. 173, 174], Кносі [Hayes, 1983, р. 155; fig. 25, *A85, A89, A90*], Береніці [Riley, 1979, р. 188, 189; fig. 83, *240*; 84, *241*]. Товари, що містились в цій тарі, надходили, хоч і в невеликій кількості, і до Італії. Подібні амфори були знайдені в Остії [Panella, 1986, р. 628; fig. 26], Бриндізі, С. Фока [Augiemma, Quirì, 2006, р. 241; fig. 31] та в Августі Туринодумі [Quirì, 2006, р. 170]. Окремі поставки досягали Верхньої Мезії – фрагмент такої посудини відомий у Діані [Vjelajac, 1996, р. 65; sl. XX, *115*].

У Західному Причорномор'ї амфори типу 80 за І.Б. Зеєст виявлені на території, що входила до Нижньої Мезії. Вони знайдені у Істрії [Зеєст, 1960, с. 115; табл. XXXIII, *80a*], Аджиголі [Oraiț, 1980, р. 310; pl. X, *4, XV, 3*], Діногеції [Oraiț, 2004b, с. 26], (Л)Ібіді, Курт Баїрі, Слава-Русе [Oraiț, Paraschiv, 2013, р. 318], Аргамумі та Карабурум⁴. У Північному та Північно-Західному Причорномор'ї такі амфори найбільш поширені на античних пам'ятках. Їх знахідки в великій кількості походять з Кіммеріку, Семенівки, Фанагорії, Гермонаси [Зеєст, 1960, с. 115], Горгіппії [Алексеева, 1997, табл. 90, *3, 91, 12*,

⁴ Дисертант вдячний Д. Парасківу та М. Якоб за можливість ознайомитися з матеріалами.

95, 4, 10, 104, 1, 2, 106, 18–20, 124, 9, 169, 5, 6, 224, 1], Танаїсу (рис. 18, 1) [Шелов, 1972, с. 126; Арсеньева, Науменко, 1992, с. 142, 143; рис. 22; Арсеньева *etc.*, с. 45; рис. 23, 1–3; Науменко, 2012, с. 73; рис. 14, 4, 15, 5], Херсонесу та його округи [Ковалевская, 1998б, с. 94; рис. 3, 6; Кленина, 2004, с. 28, 29; рис. 8, 23]. В Ольвії [Крапивина, 1993, с. 99; рис. 30, 22–24; Крапивина, 2010b, р. 70; рл. 37, 14, 16] та на Козиркському городищі вони також численні [Бураков, 1976, с. 72; табл. III, 8, 9]. Продуктами, що містились в такій тарі, забезпечувались римські військові, які дислокувались у городищах Картал [Бруяко *etc.*, 2011, с. 336, 338; рис. 1, 2, 4–6], Алма-Кермен [Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 30] та на території сучасної Балаклави [Кленина, 2000, с. 130; рис. 25, 6, 7]. На варварських пам'ятках Криму цей різновид тари не такий поширений. Нечисленні знахідки зафіксовані у Неаполі Скіфському [Зеест, 1954, с. 77], поселенні в Барабанівській балці [Храпунов *etc.*, 2007, с. 8; рис. 13, 3; Храпунов *etc.*, 2009, с. 14; табл. 1, 10, 2, 9; рис. 42, 3, 4, 6; Храпунов, 2016, с. 18, рис. 76, 3–6], Вишневому [Колтухов, 1999; рис. 25, 21], Олексіївському [Колтухов, 1999, рис. 21, 16], Усть-Альмінському [Дашевская, 1991, табл. 31, 20] та Мангупському [Иванова, 2013, с. 119; рис. 14, 7–9] городищах.

Що стосується Нижнього Подністров'я, то розподіл знахідок амфор типу 80 за І.Б. Зеест не рівномірний. Найбільшого поширення цей різновид тари отримав у Тірі. Посудини цього типу належать до найбільш поширених різновидів червоно глиняної тари, що містяться в шарах та комплексах римського часу [Самойлова, 1978, с. 257, 258; рис. 1, 10–15], де їх частка сягає 7% усіх амфор (рис. 55–58). Вони представлені як уламками профільних частин, так і фрагментами горловин (рис. 19). При чому в рівній мірі поширені як циліндричні горловини, так горла з значним зрозширенням в нижній частині. Археологічно ціла амфора типу 80 за І.Б. Зеест (рис. 18, 2) була виявлена в приміщенні № 24, заповнення якого носить одномоментний характер. Цей комплекс утворився внаслідок загального руйнування міста близько середини III ст. н.е. [Фурманська, 1962, с. 130–135; рис. 12, 4].

На пізньоскіфському поселенні Молога II це також один з найбільш розповсюджених типів червоноглиняних амфор. Жодного цілого екземпляру не виявлено, проте зафіксовані численні уламки ручок та виразні фрагменти вінців (рис. 18, 5, 7–10) [Гудкова, 1975, с. 15; Малюкевич, 1988, с. 32; 1989, с. 2, 3, 6, 8, 33, 34; табл. 28; 1990, с. 31; рис. 34, 1, 2, 3; Малюкевич, Будников, 2012, с. 17; табл. 18, 78, 90, 248]. Цікавою є знахідка фрагментованої горловини посудини типу 80 за І.Б. Зеєст. Вона доволі висока, майже циліндрична, має скошений вінець і знаходить дуже близькі аналогії у Тірі [Малюкевич, 1990, с. 31; рис. 33, 1]. Вірогідно, саме з Мологи II походять три горла амфор зі скошеними жолобчастими вінцями, опубліковані О.Є. Малюкевичем серед інших керамічних матеріалів з пізньоскіфських поселень Нижнього Подністров'я (рис. 18, 3, 4) [Малюкевич, 1991, рис. 2, 8, 9, 12]⁵. На території могильнику Молога II знахідки одиничні і не пов'язані з поховальними спорудами [Малюкевич, 1998, табл. 87]. Фрагменти амфор с жолобчастими вінцями були виявлені під час невеликих за обсягом робіт на поселенні Веселе III [Малюкевич, 1998, табл. 9, 53, 69]. На городищі Ніконій амфори типу 80 за І.Б. Зеєст не набули значного поширення. Нечисленні уламки, переважно стінок, походять з змішаних нашарувань [Бруяко *etc.*, 2008, с. 31, рис. 11, 4].

2.2.9. Амфори типу *Kapitän* II

Вперше такі амфори були виділені в окремий тип Ф. Оелманном ще у 1914 р. при систематизації керамічних посудин з римського форту Нідербібер в Німеччині (тип *Niederbieber 77*) [Oelmann, 1914, s. 65; abb. 47, 1]. Згодом аналогічні амфори були об'єднані І.Б. Зеєст у тип 79 [Зеєст, 1960, с. 114; табл. XXXII, 79]. Невдовзі Г. Капітан у публікації матеріалів, піднятих під час досліджень залишків корабельної катастрофи Марцамеми I поблизу Сицилії, відніс такі посудини до типу II [*Kapitän*, 1961, s. 296–298]. Цей різновид тари входив до численних класифікацій керамічної тари з археологічних пам'яток римського часу. Наприклад, такі амфори відповідають типам: 1 (11) за

⁵ При публікації ці знахідки були віднесені автором статті до амфор зі складнопрофільованими ручками [Малюкевич, 1991, с. 73, рис. 2, 8, 9, 12].

Т.Л. Самойловою [Самойлова, 1978, с. 261; рис. 3, 2–5], MRA (Mid Roman Amphora) 7 Benghazi за Дж. Райлі [Riley, 1979, р. 189–193], VII за Г. Кузмановим [Кузманов, 1973, с. 16, 17; обр. 1, VII], 37 за Дж. Хейсом [Hayes, 1983, р. 155; fig. 25, A86], XII за С.Дж. Кеєм [Keay 1984, р. 136–140; fig. 52, 53, 1], 21 за М.Х. Келемен [Kelemen, 1990, р. 174–183; fig. 6, 1–4, 6–10, 12, 7, 1–16, 8, 1–24], 9 за В.В. Крапівіною [Крапивина, 1993, с. 95; рис. 29, 18–20], XII за Л. Белаяц [Bjelajac, 1996, с. 41–44; sl. XIII], 18 за П. Дичеком [Dyczek, 2001, р. 137–144; fig. 70], 6 за О.Ю. Кленіною [Кленина, 2004, с. 26, 27; рис. 7, 55–57], 44 за Т. Бежецьким [Bezeczky, 2013, р. 149–151]. Д.П.С. Пікок та Д.І. Вільямс об'єднали подібні посудини у клас 47 [Peacock, Williams, 1991, р. 193–195; fig. 112]. Проте, під час ідентифікації керамічних матеріалів, такі амфори найчастіше відносять до типу Karitän II.

Це невеликі посудини з дуже вузьким високим реберчастим горлом, що поступово розширюється донизу. Вінець має вигляд загостреного валику з сплющеною зовнішньою поверхнею. Він виділений глибокою підрізкою, в наслідок чого у більшості екземплярів утворюється горизонтальний жолобок з загострений виступом під ним. Ручки овальні в перетині, з зовнішнього боку профільовані один або двома невисокими валіками. Вони петлевидні, кріпляться до горла значно нижче вінця. Підіймаючись до його рівня або підносячись над ним, ручки різко згинаються і спадають на середню частину плечей. Тулуб яйцеподібної форми, має гладку поверхню. Ніжка сформована у вигляді майже циліндричного, високого, широкого кільцевого піддону з реберчастою поверхнею (рис. 20) [Зеест, 1960, табл. XXXII, 79; Peacock, Williams, 1991, fig. 112; Абрамов, 1993, рис. 56, 1–3, 7.24–7.26]. Діаметр вінця амфор типу Karitän II коливається від 5 до 9 см, максимальний діаметр тулубу – від 18 до 25 см, а загальна висота – від 57 до 80 см [Dyczek, 2001, р. 140]. Обсяг цих посудин варіюється від 9 до 15 л [Dyczek, 2001, р. 140; Orait 2004b, р. 13].

Більшість амфор виготовлені з щільної керамічної маси червоно-помаранчевого кольору, яка містить домішки залізистих та вапнякових часток,

кварцу [Riley, 1979, p. 189, 190; Peacock, Williams, 1991, p. 195; Tyers, 1996, p. 155]. Черепок частини посудин у зламї має червоно-коричневий колір, а у його складі візуально помітні беотіт, дрібний пісок [Кленина, 2004, с. 26]. Посудини вкриті ангобом червоного або червоно-коричневого кольору.

Аналізи складу формувальної маси вказують на те, що амфори типу Karitän II виготовляли в кількох виробничих центрах [Duszczek, 2001, p. 141]. Протягом тривалого часу панувала думка, що такі амфори могли виготовлятися лише в Егеїді [Самойлова, 1978, с. 261; Riley, 1979, p. 192; Peacock, Williams, 1991, p. 193, 195; Крапивина, 1993, с. 95; Vjelajac, 1996, с. 41; Abadie-Reynal, 1999, p. 263; Jurišić, 2000, p. 21; Orait 2004, p. 13; Науменко, 2012, с. 72; Klenina, 2015, p. 90]. Серед можливих виробничих центрів навіть називали о. Кос [Keay 1984, p. 137; Panella, 1986, p. 617]. Відносно нещодавно було виділено групу посудин типу Karitän II, що відрізняються за візуальними характеристиками керамічного тіста. Вони вкриті світлим ангобом, а керамічне тісто має темно-жовтий колір і містить велику кількість домішок слюди [Bezeczky, 2005, p. 44; 2013, p. 149; Quiri, 2015, p. 169]. Петрографічні аналізи вказують на те, що ця група амфор була виготовлена на західному узбережжі Малої Азії – у долині Каїстр або в районі Ефесу, хоча самоське походження таких посудин також можливе [Bezeczky, 2005, p. 44; 2013, p. 149, 150].

Поки що не встановлено, для перевезення яких товарів використовувались амфори типу Karitän II. Проте, більшість дослідників припускають, що цим продуктом могло бути вино [Keay, 1984, p. 137; Peacock, Williams, 1991, p. 194; Ру, 1993, p. 70; Jurišić, 2000, p. 21; Orait, 2004, p. 13; Bezeczky, 2013, p. 150; Orait, Paraschiv, 2013, p. 319, 320; Klenina, 2015, p. 90].

І.Б. Зеєст, ґрунтуючись на матеріалах археологічних пам'яток Боспору, віднесла такі посудини до III ст. н.е. [Зеєст, 1960, с. 114]. Подальші археологічні дослідження дозволили розширити хронологічні рамки побутування амфор типу Karitän II і визначити їх у межах III–IV ст. н.е. [Кузманов, 1973, с. 16, 17; Самойлова, 1978, с. 261; Keay, 1984, p. 137, 140; Крапивина 1993, с. 95]. Н.О. Лейпунська запропонувала датувати такі посудини

серединою III–IV ст. н.е. [Лейпунская, 1984, с. 73]. Присутність цього різновиду тари у археологічних комплексах Остії кінця II ст. н.е. змушує внести корегування у датування. На сьогодні превалює думка, що виробництво амфор типу Karitän II розпочалось ще наприкінці II ст. н.е., проте його пік припав на III–IV ст. н.е. [Riley, 1979, p. 191, 192; Hayes, 1983, p. 155; Peacock, Williams, 1991, p. 194, 195; Ру, 1993, p. 70; Абрамов, 1993, с. 48, 50, 51; Tyers, 1996, p. 155; Bezeczky, 2013, p. 149]. Л. Белаяц та А. Опайц відносять подібні посудини до другої половини II–IV ст. н.е. [Bjelajac, 1996, с. 41, 42; Orait, 2004, p. 13].

Амфори типу Karitän II – один з найбільш розповсюджених різновидів керамічної тари пізньоримського часу у середземноморському регіоні. У Східному Середземномор'ї такі посудини широко відомі від Карфагену до Кесарії, та далі на північ, вздовж південного та західного узбережжя Малої Азії [Riley, 1979, fig. 35; Panella, 1986, fig. 25]. Цей різновид тари дуже поширений у Егеїді, що сприяло формування у дослідників точки зору щодо їх егейського походження. Відзначимо, що окремі партії вина, що містилось в таких посудинах, досягали дуже віддалених пунктів. Так, амфори типу Karitän II були виявлені у Дура-Европус (Сирія) [Kelemen, 1990, p. 174], Фарасі (Нубія), Аін Сіну (Месопотамія) [Riley, 1979, p. 192].

У Західному Середземномор'ї амфори типу Karitän II менш чисельні, ніж в східній частині регіону, проте вони зустрічаються при дослідженні археологічних пам'яток, розташованих на території від Піренейського півострову на заході і до Апеннінського – на сході [Riley, 1979, p. 192; fig. 35; Panella, 1986, fig. 25]. В Італії їх знахідки походять як з крупних торговельних центрів (Остія) (рис. 20, 3) [Panella, 1986, p. 614, 617, 625, 626; fig. 25], так і з віддалених на північ населених пунктів (Августа Туринорум) [Quiri, 2015, p. 169]. Надходили вони і до столиці Римської імперії [Kelemen, 1990, p. 174]. Така тара виявлена при дослідженні залишків корабельних катастроф біля узбережжя Сицилії [Karitän, 1961, с. 296–298], Сардинії [Panella, 1986, fig. 25] та поблизу Лівії [Bezeczky, 2013, p. 150]. Окремі посудини були підняті з морського дна у Східній Адриатиці [Jurišić, 2000, p. 21, 57; m. 47]. По Рейну та

Роні амфори типу *Karitän II* доставляли на північ Германії, звідки вони досягали Британії [Riley, 1979, p. 192]. Хоча більшість знахідок походить з південної частини цієї провінції, окремі фрагменти зафіксовані і на її півночі [Tuers, 1996, fig. 82].

Досліджений різновид тари дуже поширений і на території дунайських провінцій Римської імперії – Паннонії (рис. 20, 4) [Kelemen, 1990, p. 174–183; fig. 6, 1–4, 6–10, 12, 7, 1–16, 8, 1–24; Bezeczky, 2005, p. 43, 44], Верхній Мезії [Bjelajac, 1996, с. 41–44; sl. XIII], Дакії (рис. 20, 1) [Negru etc., 2003; Ardeț, 2006b] та Нижньої Мезії [Dyczek, 2001, p. 141, 143; fig. 75; Orait 2004b, p. 13; Oraiț, Paraschiv, 2013, p. 319, 320; Oraiț, Ionescu, 2016, p. 62; pl. IV, 20–23, V, 24, 25, 29, VI, 30]. При чому в Паннонії знахідки таких посудин переважно походять з Подунав'я, а на пам'ятках, розташованих вздовж бурштинового шляху, вони рідкісні [Bezeczky, 2005. p. 44]. Розподіл знахідок дозволяє реконструювати маршрут надходження амфор типу *Karitän II* у ці провінції. Спочатку вони ввозились морським шляхом до портів Нижньої Мезії, а згодом по Дунаю доставлялись до населених пунктів дунайських провінцій. Цікаво, що у Дакії подібні амфори переважно виявлені при дослідженні пунктів дислокації римських військ, а на громадянських поселеннях вони менш поширені. Це дозволило пов'язати надходження такої тари до цієї провінції з продовольчим забезпеченням військових підрозділів Римської імперії [Negru etc., 2003, p. 212, 213]. Ці посудини відомі і на території Фракії [Кузманов, 1973, с. 16, 17].

У Північному Причорномор'ї амфори типу *Karitän II* не набули такого поширення, як в західній частині регіону. Знахідки таких посудин походять з розкопок Херсонесу та його округи [Ковалевская, 1998, с. 94; рис. 4, 1; Кленина, 2004, с. 26, 27; рис. 7, 55–57; Кутайсов, Труфанов, 2014, с. 244; рис. 14, 1, 2, 21, 3, 4; Klenina, 2015, p. 89, 90; fig. 7, 1–4]. Відзначимо, що одиничні фрагменти амфор цього типу виявлені в результаті досліджень на археологічних пам'ятках Південно-Західного Криму, пов'язаних з римською військовою присутністю: храм Юпітера Доліхена у Балаклаві [Кленина, 2000, с. 130, 131, рис. 25, 12], городище Алма-Кермен [Высотская, 1972, рис. 38, 5;

Дашевская, 1991, табл. 31, 18; Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 31]. Вони дуже рідко зустрічається на варварських пам'ятках. Окремі уламки походять з поселення в Барабанівській балці [Храпунов *etc.*, 2007, с. 8; рис. 13, 12; Храпунов *etc.*, 2009, с. 14; рис. 41, 6, 7, 42, 1; Храпунов, 2016, с. 18; рис. 75, 7–9, 76, 1], Мангупського городища [Иванова, 2013, с. 117; рис. 14, 6, 5] і одна фрагментована посудина – з Калос Лімену [Уженцев, 2006, с. 34, 45; рис. 91, 1]. Такі амфори надходили і до Боспору. Вони знайдені у Тірітаці [Гайдукевич, 1958, с. 168; рис. 20], Пантикапеї [Голофаст, 2010, с. 100, 101; рис. 25, 27–42], Ілураті, Кіммеріку, Семенівці [Зеест, 1960, с. 114], Горгіппії [Алексеева, 1997, рис. 99, 12, 104, 8, 146, 31, 224, 3], Танаїсі (рис. 20, 5) [Арсеньєва, Науменко, 1994, с. 69; рис. 12, 1; Науменко, 2012, с. 72; рис. 13, 6, 15, 11].

У Північно-Західному Причорномор'ї знахідки амфор типу Karitän II сконцентровані переважно в крупних античних центрах – Ольвії та Тірі. Так, при дослідженні римського опорного пункту Картал у Нижньому Подунав'ї виявлені лише поодинокі уламки [Брюяко *etc.*, 2011, с. 342; рис. 5, 10]. У Ніконії амфори типу Karitän II дуже рідкісні і представлені фрагментом горловини і нечисельними уламками профільних частин (рис. 22, 8) [Брюяко *etc.*, 2008, с. 33; рис. 9, 3, 10, 2]. Знахідки таких посудин не відомі серед керамічних матеріалів поселення Веселе III, а в Молозі II виявлені лише нечисленні фрагменти (рис. 22, 9–10) [Малюкевич, 1989, с. 37, 42; 1991, с. 75; рис. 2, 20]. Натомість, цей різновид керамічної тари доволі поширений у Тірі, де його частка, серед усіх амфор римського часу, сягає 3%. Такі посудини вже розглядались Т.Л. Самойловою, яка відзначила їх незначні морфологічні відмінності та неоднорідність у складі керамічного тіста [Самойлова, 1978, с. 261, рис. 3, 2–5]. В результаті багаторічного археологічного вивчення цього античного міста була отримана дуже виразна вибірка, що дозволяє більш детально дослідити амфори типу Karitän II. Вона складається з численних фрагментів профільних частин, уламків горл, а також цілого екземпляру. За візуальними характеристиками керамічного тіста її можна розділити на три групи:

1. Посудини, вкриті червоним ангобом та виготовлені з щільної керамічної маси червоного, світло-червоного або червоно-помаранчевого кольору, яка містить залісті частки, кварц. Інколи до її складу входять рідкісні домішки вапнякових часток. Ця група найбільш численна в Тірі (рис. 21, 3–5, 7–9, 22, 1, 3–5, 7). Її характеристики стандартні для переважної більшості амфор типу *Karitätan II*, яку пов'язують з егейським виробництвом.

2. Вироби, поверхню яких вкриває темно-червоний ангоб. Їх керамічне тісто щільне, має у зламі бежевий, рідше світло-червоний колір та містить залісті та вапнякові частки, крупні не ідентифіковані фракції білого кольору. Воно ідентично глині амфор варіанту 75В за І.Б. Зеєст, центр виробництва яких не локалізовано. Група не численна, проте представлена цілим екземпляром, уламками горл та фрагментами профільних частин (рис. 20, 6, 21, 1, 2, 6, 22, 6).

3. Посудини, виготовлені з щільного керамічного тіста червоно-коричневого кольору. Містить велику кількість домішок піску, кварцу, дрібну гальку, андезито-базальтовий пісок. Останній характерний для геологічних відкладень вздовж південного та східного узбережжя Чорного моря [Внуков, 2006, с. 53]. Ця група найменш кількісна – до неї відносяться одиничні фрагменти (рис. 22, 2).

Відмінності у складі керамічного тіста тіраської вибірки вказують на те, що товари у амфорах типу *Karitätan II* ввозились до Тіри як мінімум з трьох виробничих центрів. Відзначимо, що різниця в оформленні профільних частин посудин трьох груп мінімальна і в основному виражається в товщині та висоті вінця, а також у вигляді жолобка під ним. Це не дозволяє прослідити взаємозв'язок між морфологією посудин та візуальними характеристиками їх керамічного тіста.

В Тірі такі амфори виявлені в шарах I–III ст. н.е., а також в закритих археологічних комплексах. Горло амфори типу *Karitätan II* було знайдено у приміщенні № 24, яке загинуло внаслідок загального руйнування міста близько середини III ст. н.е. [Фурманська, 1962, с. 131, 132, 135]. Єдиний археологічно цілий екземпляр (рис. 20, 6) походить з заповнення приміщення № 1010, котре,

як вже зазначалось вище, може бути віднесено до кінця II – першої половини III ст. н.е.

У Ольвії амфори типу Karitän II виявлені в ході археологічних розкопок на території міста (рис. 20, 2) [Мелентьева, 1969, с. 24, 25; рис. 2, 2; Крапивина, 1993, с. 95; рис. 29, 18–20; Крапивина, 2010b, р. 71; pl. 37, 24, 25, 39, 3], а також при дослідженні її затопленої частини [Лейпунская, 1984, с. 72, 73; рис. 2, 8, 9]. Тут, як зазначає В.В. Крапивіна, такі амфори не відомі у шарах руйнувань міста в 235–238 рр., а походять з верств останньої чверті III – початку IV ст. н.е. [Крапивина, 2010b, р. 71]. Втім, подібна посудина була виявлена в заповненні однієї з ям зерносховища, разом з амforoю підваріанту C IV D₁ за С.Ю. Внуковим, час побутування якої приходить на кінець II – 60-ті рр. III ст. н.е. [Мелентьева, 1969, с. 23–25; рис. 2, 1, 2]. Відзначимо, що фрагментована амфора типу Karitän II входить до синхронного тіраському археологічного комплексу з округи Херсонесу [Ковалевская, 1998, с. 94; рис. 4, 1]. Уламки таких посудин виявлені у шарі загибелі городища Алма-Кермен [Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 31], а цілі екземпляри – в закритих комплексах розгрому Танаїсу [Арсеньева, Науменко, 1994, с. 69; рис. 12, 1; Науменко, 2012, с. 72; рис. 13, 6, 15, 11] близько середини III ст. н.е. У Дакії найбільш ранні знахідки амфор типу Karitän II походять з римських військових таборів *transalutani*, де датуються кінцем II – першою половиною III ст. н.е., а найбільш пізні відносять до кінця III – початку IV ст. н.е. [Negru etc., 2003, р. 213]. Одже, амфори типу Karitän II найбільш інтенсивно надходили до Нижнього Подністров'я з кінця II по середину III ст. н.е. Якись партії таких посудин могли ввозитись і в останній чверті III – напочатку IV ст. н.е., після відновлення Тіри.

2.2.10. Амфори типу Robinson M 273

Були вперше виділені Х. Робінсоном в ході систематизації керамічного комплексу Афіньської агори [Robinson, 1959, tabl. 29, M 273]. Згодом такі посудини були включені до подальших класифікацій, розроблених виключно для амфорної тари. Так, вони відповідають типам: 7 за А. Радулеску [Rădulescu, 1976, р. 107; pl. VII, 2, 2a, 3], III за К. Скорпаном [Scorpan, 1977, р. 272; fig. 5], С

III-I за А. Опайцем [Opař, 2004a, p. 303; 2004b, p. 18] та 50 за Т. Бежецьким [Bezeczky, 2013, p. 156, 157]. Таку посудину було віднесено до типу VIII за класифікацією амфорної тари з могильнику «Совхоз № 10» [Стржелецький *et al.*, 2005, с. 71; табл. VI, 4].

У амфор типу Robinson M 273 широке, коротке, майже циліндричне, горло з незначним розширенням у місці переходу у плечики. Вінець має вигляд виділеного валика, інколи з сплющеною верхньою частиною. Тулуб реберчастий, дуже широкий, яйцевидної форми, з максимальним розширенням в придонній частині. Він плавно переходить у коротку конусоподібну ніжку. Ручки овальні в перетині, іноді профільовані з зовнішнього боку невиразним валиком. Вони короткі, петлевидні, одним кінцем кріпляться до горла, одразу під вінцем, іншим – до середньої частини плечиків (рис. 23) [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 4, 1, 5, 4; Арсеньева, Науменко, 1992, рис. 23; Абрамов, 1993, рис. 65, 7.27–7.29]. Діаметр вінця таких посудин варіюється в інтервалі від 9,5 до 13 см, максимальний діаметр тулубу – від 20,6 до 41 см, а загальна висота – від 55 до 65 см [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 24, 26; Rădulescu, 1976, p. 107; Арсеньева, Науменко, 1992, с. 143; Абрамов, 1993, с. 51; Мыц *et al.*, 2006, с. 107, 108]. За графіті було реконструйовано обсяг двох екземплярів. Він складав 30 та 37–40 л відповідно [Opař, 2004a, p. 303].

Амфори типу Robinson M 273 були призначені для транспортування вина. На це вказує просмолена внутрішня поверхня стінок посудин, знайдених у Порто Бадиско [Auriemma, Quirì, 2006, p. 236] та в Марселі [Opař, 2004a, p. 303].

Керамічне тісто, з якого сформовані такі амфори, шарувате за структурою та відрізняється кольором і складом. Воно може бути червоного [Арсеньева, Науменко, 1992, с. 143], червоно-коричневого [Bezeczky, 2013, p. 156], коричневого або бежево-коричневого кольору [Opař, 2004b, p.18]. До її складу входить велика кількість візуально помітних часток слюди. Крім того, черепок деяких екземплярів містив вапняк та кварц [Bezeczky, 2013, p. 156]. Амфора з Тіри була виготовлена з формувальної маси світло-коричневого кольору з

домішками слюди та неідентифікованих чорних часток [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 26]. Відмінності і складі формувальної маси вказують на випуск посудин в кількох центрах [Oraïț, 2004b, p. 18]. Комплекси з виробництва амфор типу Robinson M 273 не локалізовано, однак дослідники збігаються у думці, що їх виготовляли в Егеїді [Oraïț, 2004a, p. 303; Auriemma, Quiri, 2006, p. 236; Науменко, 2012, с. 73; Bezeczky, 2013, p. 156]. На думку К. Абаді-Рейнал, таким виробничим пунктом міг бути Самос [Abadie-Reynal, 1999, p. 263].

К. Скорпан датував такі посудини IV–VI ст. н.е. [Scorpan, 1977, p. 158]. До IV ст. н.е. вони були віднесені А. Радулеску [Rădulescu, 1976, p. 107]. А. Опайц вважає, що виробництво цих посудин тривало з другої половини IV по початок V ст. н.е. [Oraïț, 2004a, p. 303; 2004b, p. 18]. М.Б. Щукін припустив, що воно припадає на середину III – першу половину (кінець?) IV ст. н.е. [Щукін, 1968, с. 43]. А.П. Абрамов запропонував змістити їх дату на початок III – першу третину IV ст. н.е. [Абрамов 1993, с. 51, 52]. О.В. Сазанов, спираючись на матеріали Танаїсу [Сазанов, 2012, с. 340, 341], відніс їх верхню хронологічну межу до першої половини III ст. н.е., а нижню визначив за знахідками з Західного Причорномор'я, які датував другою половиною IV ст. н.е. [Сазанов, 2012, с. 340, 341].

У Східному Середземномор'ї амфори типу Robinson M 273 виявлені в Афінах [Robinson, 1959, tabl. 29, M 273], Фасосі [Oraïț, 2004a, fig. 27], Ефесі [Bezeczky, 2013, p. 156, 157], Шикмоні (рис. 23, 3) [Oraïț, 2004a, fig. 26]. Такі посудини були підняті з морського дна в ході досліджень залишків корабельної катастрофи Яси-Ада [Oraïț, 2004b, p. 18]. У Західному Середземномор'ї вони поширені переважно на півдні Італії: в Бриндізі, Порто Бадиско, С. Фока [Auriemma, Quiri, 2006, p. 236], хоча окремі знахідки відомі і у Марселі [Oraïț, 2004a, p. 303]. Проте найбільше розповсюдження досліджуваний різновид тари отримав у понтійському регіоні. В Західному Причорномор'ї ці амфори знайдені у Томах [Rădulescu, 1976, p. 107; pl. VII, 2, 2a, 3; Scorpan, 1977, p. 158; pl. III], Каллатисі, Топрайчой, Мурігіолі [Oraïț, 2004a, p. 303; 2004b, p. 18]. Вони відомі також на чорняхівських поселеннях: Ясси-Ніколіна, Собарь, Алдень

[Магомедов, 2006, с. 53; рис. 8], Комрат, Алдені [Щукин, 1968, с. 43]. Вино, що містилось у амфорах типу Robinson M 273, ввозилось і до Північного Причорномор'я. Такі посудини знайдені при дослідженні Херсонесу [Белов, 1969, с. 83; рис. 24], Танаїсу (рис. 23, 2) [Арсеньева, Науменко, 1992, с. 143; рис. 23; Науменко, 2006, рис. 3, 10; 2012, с. 73; рис. 14, 3, 15, 9], а також варварських могильників Криму: «Совхоз № 10» [Щукин, 1968, с. 45; рис. 3; Стржелецький *etc.*, 2005, с. 71; табл. VI, 4] та Чатир-Дагу (рис. 23, 4) [Мыц *etc.*, 2006, с. 107, 108; табл. 52, 2; рис. 3, 4]. Подібні амфори зафіксовані в матеріалах пам'яток черняхівської культури на території України: Ягнятин [Щукин, 1968, с. 43; рис. 1, 2, 4, 6; Кропоткин, 1970, с. 9; рис. 33, 5], Фрунзівка [Кропоткин, 1970, с. 10, рис. 33, 4], Ріпнів II [Щукин, 1968, с. 43].

В Нижньому Подністров'ї амфори типу Robinson M 273 зафіксовані лише в Тірі, де представлені цілим екземпляром, виявленим при дослідженні «післяготського будинку» (рис. 23, 1). Цей комплекс публікатори віднесли до рубежу III / IV – другої половини IV ст. н.е. [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 28, 31, 40; рис. 4, 1, 5, 4]. О.І. Айбабін вважає, що він міг утворитися не раніше першої половини V ст. н.е. [Айбабін, 1990, рис. 2]. Нещодавно О.В. Сазанов здійснив перегляд цього датування. Проаналізувавши матеріали з комплексу, він відніс час його утворення до середини IV ст. н.е. [Сазанов, 2012, с. 344; рис. 8]. В.М. Зубар та Н.О. Сон припустили, що ця споруда була зруйнована в результаті гунської навали у 70-х рр. IV ст. н.е. [Зубарь, Сон, 2007, с. 203, 204].

Таким чином, в римську епоху до Нижнього Подністров'я надходили продукти у амфорах, виготовлені в Адріатиці (варіанти Dressel 6A, Dressel 6B, тип Forlimpopoli), Східному Середземномор'ї та Егеїді (коричневоглиняні вузькогорлі амфори, типи Camulodunum 184, AC4, 1 (I) за Т.Л. Самойловою, VIII за А. Опайцем, MRA 3 Benghazi, Robinson M 273, Dressel 24, 80 за І.Б. Зеест, Karitän II). При чому, ці екзотичні товари імпортуються переважно Тірою. Виключення становить тара останніх трьох типів, що в невеликій кількості досягала Ніконія та неукріплених пізньоскіфських поселень.

РОЗДІЛ 3

АМФОРНА ТАРА ПОНТІЙСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Амфори виробництва Гераклеї Понтійської

Серед керамічної тари, виявленої при дослідженні археологічних пам'яток Нижнього Подністров'я римського часу, найбільш численну групу складають світлоглиняні амфори. Їх керамічне тісто зазвичай має білий або жовтий колір. До його складу входять візуально помітні включення кварцу, піску, коричневих часток, штучні домішки вулканічного андезито-базальтового морського піску [Внуков, 2013а, с. 24; Рис. 2, 1–2]. Світлий колір їх черепка викликаний не властивостями глини, з якої формувались посудини, а доволі низькою температурою їх обпалу (750–800°C) [Внуков, 2000, с. 59; 2006, с. 53–56]. Інколи колір може відрізнятися і бути сірого чи навіть червоного відтінків, що пояснюється порушеннями в режимі випалу кераміки [Внуков 2006, с. 54, 55; Внуков 2013, с. 24; рис. 2, 1–4]. Дослідження складу глини за допомогою петрографічних аналізів вказують на те, що такі амфори були виготовлені в Гераклеї Понтійській [Внуков, 1993б; 2006, с. 43, 48–56]. До того ж, їх уламки виявлені серед матеріалів керамічної майстерні, відкритої в районі цього античного міста, розташованого в Південному Причорномор'ї [Arsen'eva etc., 1997, р. 188, 189; fig. 2, 3, 7–10, 14, 21]⁶.

3.1.1. Амфори типу С I за С.Ю. Внуковим

Вперше увагу на ці амфори звернула І.Б. Зеєст, яка під час систематизації керамічної тари Боспору об'єднала їх у тип 61 [Зеєст, 1960, с. 109; табл. XXVI]. До окремого типу їх відносив й І.С. Каменецький [Каменецький, 1963, с. 33]. Надалі дослідженням таких амфор займався С.Ю. Внуков. Він виділив їх у тип С I за власною класифікацією та розробив морфологію, хронологію,

⁶ Амфори типу С Snr I за Д. Кассаба Тезгьор, що належать до виробництва ще одного південно-понтійського центру – Синопи, не розглядається, оскільки їх аналіз та характеристика заслуговує окремого дослідження, що значно розширює максимальний обсяг дисертації.

локалізував центр виробництва цього різновиду амфор [Внуков, 1988, с. 198–200; рис. 2, 1, 2; 2000; 2003, с. 28–96].

Горло в таких амфор широке, припухле, з валикоподібним вінцем. Ручки двоствольні, одним кінцем кріпляться до горла, під вінцем, іншим – до нижнього краю плечей. Витягнутий тулуб сигароподібної форми завершується ніжкою у вигляді жолудя (рис. 24, 1, 3) [Внуков, 1988, рис. 2, 1, 2; 2000, рис. 1]. Слід відзначити, що форма посудин поступово змінюється. Їх еволюція відбувалась у напрямку зменшення висоти, діаметру вінця та максимального діаметру тулубу посудин, в той час як висота горла навпаки збільшується [Внуков, 2003, с. 35]. З часом пропорції посудин стають більш витягнутими, а обсяг тари зменшується з 36 до 9 л [Внуков, 2013а, с. 24]. Відбуваються зміни і в оформленні ручок. Вони залишаються двоствольними, проте вони стають довшими, і якщо спочатку їх згин був плавним, то поступово він стає різким – ручки згинаються під гострим кутом, сягаючи рівня вінця [Внуков, 2000, с. 47; рис. 4]. До того ж, у пізніх випусків зафіксовані пальцеві втиснення в верхній частині ручок, у місці їх вигину або кріплення до горла [Внуков, 2003, с. 53]. Також з'являються додаткові деталі оформлення у вигляді наліпів з зовнішньої або внутрішньої поверхні ручок. Найбільш поширені останні. Вони являють собою нешироку глиняну стрічку, що наносилась поперек ручок, у місці їх вигину. Вірогідно ці наліпи мали утилітарне значення і були повинні скріпляти та підсилювати найбільш вразливе місце [Внуков, 1988, с. 200; рис. 3; 2000, с. 47]. Розвиток форми ніжок відбувається у напрямку спрощення їх профілювання [Внуков, 2000, с. 47, 48].

Виходячи з цих відмінностей С.Ю. Внуков, спочатку припустив існування двох морфологічних варіантів [Внуков, 1988, с. 198–200]. Проте згодом він відмовився від цієї ідеї, відзначивши, що поступовість зміни форми ускладнює виділення морфологічних різновидів. Дослідник запропонував розділити таку тару на два умовні хронологічні варіанти – ранній (С Іа) та пізній (С Іб) (рис. 24, 1, 3) [Внуков, 2000, с. 48]. Висота амфор раннього варіанту варіюється в інтервалі від 93 до 108 см. Діаметр вінця складає 10–14,5

см при максимальному діаметрі тулуба 21,5–36 см. Посудини пізнього варіанту мають менші пропорції. Їх висота може дорівнювати 89–101 см, діаметр вінця складати 9–12 см, а максимальному діаметрі тулубу 19,5–25,5 см [Внуков, 2003, табл. 2].

Досліджувані посудини відносяться до великої загальноримської групи псевдокоської амфорної тари, в яку також входять середземноморські та британські амфори типу Dressel 2–4. Вони належать до окремих типів та складають один морфологічний клас керамічної тари [Внуков, 2000, с. 55; 2003, с. 23]. Деякі дослідники не розділяють псевдокоські амфори і відносять їх до одного типу. Так, А.В. Бураков об'єднав їх у тип 1 за власною класифікацією [Бураков, 1976, с. 65, 67; табл. I, 1–14, 21], а В.В. Крапивина – до типу 13 [Крапивина, 1993, с. 96; рис. 29, 27–29].

Їх прототипом стали тарні посудини, котрі виготовляли на о. Кос в елліністичну епоху [Зеест, с. 105; Peacock, Williams, 1991, р. 106]. Виробництво амфор типу Dressel 2–4 було розпочато у другій чверті I ст. до н.е. в численних керамічних майстернях Італії [Bezeczky, 2013, р. 129, 130], а згодом поширилось на західні римські провінції. Так, залишки виробничих пунктів, що спеціалізувались на випуску псевдокоських амфор, виявлені на території сучасних Франції, Іспанії та Англії [Peacock, Williams, 1991, р. 105, 106; Dyczek, 2001, р. 58]. А після римської експансії на схід їх виробництво було освоєно на островах Егейського моря, східному та південному узбережжі Малої Азії та у Північній Африці [Empereur, Picon, 1989, р. 225–229; Faig. 2]. З включенням Південного Причорномор'я до складу Римської держави виготовлення псевдокоських амфор розпочалось і на південному узбережжі Понту [Внуков, 2000, с. 59, 60].

І.Б. Зеест датує посудини досліджуваного типу дуже широко: I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Зеест, 1960, с. 109; табл. XXVI]. А.П. Абрамов здійснив спробу звузити датування та відніс їх до другої чверті I ст. до н.е. – середини I ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 45]. Проте вчений не навів аргументів на користь цих дат. С.Ю. Внуков визначив час побутування таких амфор в межах рубежу 50/60-х

рр. I ст. до н.е. – першої треті II ст. н.е. Появу посудин пізнього хронологічного варіанту він відносить до 10-х рр. I ст. н.е. При чому остаточна зміна амфор варіанту С Іа посудинами варіанту С Іб відбувається у першій чверті I ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 167]. І якщо вихід з вжитку тари обох різновидів надійно фіксується матеріалами закритих археологічних комплексів [Внуков, 2006, с. 124, 125, 153], то визначення початку виробництва таких амфор носить гіпотетичний характер.

С.Ю. Внуков справедливо вважає, що виготовлення псевдокоської амфорої тари в Гераклеї Понтійській могло розпочатися лише після подолання наслідків повного руйнування, спричиненого війною Рима з державою Мітрідата VI Евпатора [Внуков, 2006, с. 219]. Він зазначив, що відбудова міста повинна була завершитись до 48–46 рр. до н.е., коли гераклеоти відправили посольство до Юлія Цезаря з проханням повернути волю [Внуков, 2006, с. 138, 139]. Важливе значення для організації виробництва керамічної тари у Південному Причорномор'ї мало виведення до Гераклеї Понтійської та Сінопи римських колоній. Привнесення колоністів нових традицій призвело до виготовлення амфор загальноримських різновидів – гераклеїських С І та С II та синопських Син III за С.Ю. Внуковим [Внуков, 2000, с. 59, 60]. На думку дослідника, колонія у Гераклеї Понтійській була заснована у 64–63 рр. до н.е. в результаті реформ Помпея [Внуков, 2006, с. 219], а тому амфори типу С І за С.Ю. Внуковим могли з'явитися на ринках Північного Причорномор'я вже наприкінці 60-х – на початку 50-х рр. I ст. до н.е. [Внуков, 2006, с. 139]. Тим самим вчений ігнорує власну тезу щодо початку амфорного експорту Гераклеєю Понтійською лише після повного відновлення міста, яке не могло завершитись до 40-х рр. до н.е. До того ж, виведення колонії до цього античного центру, скоріш за все, відбулося після організації посольства до Юлія Цезаря. Наприклад, за сприяння останнього у 46–45 рр. до н.е. було засновано колонію Юлія Фелікс у сусідній Синопі [Внуков, 2000, с. 59].

Після відбудови Гераклеї Понтійської та прибуття до неї римських колоністів, яке мало місце не раніше 46 р. до н.е., був необхідний час для

організації товарного виробництва та виходу на причорноморські ринки. До того ж цьому не сприяла складна економічна ситуація, викликана громадянською війною у Римській державі, а наприкінці 30-х рр. до н.е. ця колонія була розгромлена галлатами [Внуков, 2006, с. 219, 221]. Її було відбудовано вже на початку 20-х рр. до н.е. [Внуков, 2000, с. 59]. Вірогідно, виробництво амфор розпочалось саме за правління Августа. Так, до кінця I ст. до н.е. відносяться перші випуски посудин типу С II за С.Ю. Внуковим, що буде докладно розглядатися нижче. Матеріали археологічних комплексів Кара-Тобе вказують на синхронність цього різновиду тари з амфорами раннього варіанту С I [Внуков, 2006, с. 119; табл. 5].

Таким чином, можна припустити, що початок виробництва останніх припадає не на рубіж 50/60-х рр. I ст. до н.е., а на кінець цього століття.

На поверхні амфор типу С I за С.Ю. Внуковим відсутні *di-pinti*, в яких би йшлося про їх вміст. Разом з тим в написах, на численних псевдокоських посудинах типу Dressel 2–4, виявлених в Помпеях, згадується вино [Bezeczky, 2013, р. 131]. Скоріш за все, за своїми смаковими якостями воно мало бути близьким до коського вина та виготовлялось за традиційною рецептурою шляхом додавання морської води, про що згадує у своїй «Природничій історії» Пліній (Pliny NH, XIV, 79) [Peacock, Williams, 1991, р. 79]. Катон також наводить рецепт коського вина, для якого властиве використання дешевого несортового винограду та морської води (Cato, 112, 1–3) [Внуков, 2000, с. 54]. Вірогідно, амфори типу С I за С.Ю. Внуковим також були призначені для транспортування вина, що імітувало коську продукцію [Внуков, 2006, с. 232; 2013б, с. 80]. Форма таких посудин повинна була вказувати покупцям саме на сорт товару, а не на його походження [Внуков, 2003, с. 196]. Це недороге вино користувалось надзвичайно великою популярністю як у варварських племен, так і у населення грецьких міст понтійського регіону. На це вказує дуже широкий ареал розповсюдження амфор типу С I за С.Ю. Внуковим.

Амфори раннього варіанту С Ia переважно ввозилось до античних центрів Північного, Півно-Західного та Західного Причорномор'я. Також вони в великій

кількості були виявлені при дослідженні дакійських городищ Добруджи та румунської Молдавії, пізньоскіфських городищ Криму та Нижнього Подніпров'я і, в меншій мірі, меотських поселень Прикубання та Нижнього Дону.

З появою амфор варіанту С Іб майже повсюдно збільшилась їх інтенсивність надходження до населених пунктів понтійського регіону. Проте у його східній частині вони, як і раніше, були не надто поширені – окремі знахідки посудин досліджуваного різновиду, походять з Колхіди [Внуков, 2006, с. 177–179]. Що стосується Південного Причорномор'я, то вони, поки що, не відомі за межами Гераклеї Понтійської [Arsen'eva etc., 1997, p. 189; fig. 21]. Вино, що містилось у амфорах типу С І за С.Ю. Внуковим, досягало навіть поселень зарубинецької археологічної культури, розташованих в Середньому Подніпров'ї, Подесенні, в басейні Дністра та Південного Бугу. Окремі партії надходили до сарматських племен Нижнього Дону та басейну р. Воронеж, а також до даків Валахії і Трансільванії [Внуков С, 2006, с. 178].

У Нижньому Подністров'ї знахідки цього різновиду керамічної тари зафіксовані лише в Тірі, де їх частка становить 10–12% від усіх фрагментів амфор римського часу (рис. 55–58). Вони переважно представлені уламками стволів ручок, за якими не можливо здійснити поділ на хронологічні варіанти (рис. 25, 6–8). Серед ніжок переважають фрагменти з спрощеним профілюванням, більш характерним для амфор пізнього різновиду (рис. 25, 1–4). Крім того під час археологічних досліджень міста було виявлено діжкоподібне горло, яке можна віднести до варіанту С Іа (рис. 24, 2). До пізнього різновиду С Іб належить горловина з ручками та дві верхні частини амфор (рис. 24, 4–6). На ручках помітні характерні пальцеві втиснення та додаткові деталі оформлення у вигляді поперечних наліпів з внутрішнього боку стволів.

3.1.2. Амфори типу С ІІ за С.Ю. Внуковим

Цей різновид керамічної тари був виділений при дослідженні матеріалів Північно-Західного Криму [Внуков, 1988, с. 202–203; рис. 2, 4–5]. Досі не

виявлено жодної цілої посудини, тому приблизне уявлення про форму можна скласти лише за вісьмома верхніми частинами амфор, а також нечисленними фрагментами профілів [Храпунов, 1991, с. 12; рис. 17, 19; Внуков, 2003, с. 96–102; рис. 34–37; Нессель, 2018, с. 218; рис. 1, 3].

Для таких посудин характерне широке, високе циліндричне горло з валикоподібним вінцем. За його формою вони дуже близькі до інших широкогорлих світлоглиняних амфор типів С I та С III за С.Ю. Внуковим, що ускладнює їх ідентифікацію. У деяких посудин помітна невелика припухлість в верхній частині горла. Круглі в перетині, різко вигнуті, іноді під гострим кутом, ручки одним кінцем кріпляться до горла, одразу під вінцем, іншим – до плечиків. Тулуб яйцеподібний, ніжки мають конічну форму або наближену до циліндричної (рис. 26, 1–4). Діаметр вінця дорівнює 9,4–10 см, максимальний діаметр тулубу – 25–28,5 см. Реконструйована загальна висота посудин може дорівнювати приблизно 80–90 см [Внуков, 2003, с. 96, 227; прил. I, № 187–192] [Внуков, 2003, с. 96]. Обсяг амфор встановити неможливо через відсутність цілих екземплярів.

Слід відзначити, що вони морфологічно дуже близькі до ранніх випусків східносередземноморських амфор типу *Comulodunum* 184 кінця I ст. до н.е. – початку I ст. н.е. [Bezeczky, 2013, p. 35]⁷. Амфори типів С II за С.Ю. Внуковим та *Comulodunum* 184 відрізняються формою профільних частин. Для перших притаманні як циліндричні, так і конічні ніжки, а для других – лише у вигляді конусу. Також у керамічної тари, що відноситься до типу *Comulodunum* 184, верхня частина ручок, в місці їх вигину має вигляд гострого «шипа», в той час як для амфор типу С II за С.Ю. Внуковим таке оформлення, не характерно.

Немає сумнівів, що форма амфор обох різновидів має один прототип – вони походять від керамічної тари, яку виготовляли на Родосі в пізньоелліністичний час. Проте за складом керамічного тіста досліджувані амфори кардинально відрізняються від посудин родоського виробництва. Вони

⁷ С.Ю. Внуков відніс амфори типів С II та *Comulodunum* 184 до одного морфологічного класу [Внуков, 2003, с. 197].

виготовлені з глини, характерної для пізньогераклейських амфор [Внуков, 1993б; 2003, с. 21–22; 2006, с. 43, 48–56].

А.П. Абрамов датує такі посудини другою чвертю I ст. до н.е. – серединою I ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 45]. На думку С.Ю. Внукова, їх виробництво було розпочато у середині I ст. до н.е., після включення Гераклії Понтійської до складу Римської імперії [Внуков, 2002, р. 415], і тривало до рубежу I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Внуков, 2003, с. 202; 2006, с. 167]. Однак, відсутність надійно датованих закритих комплексів, до складу яких входили би амфори типу С II за С.Ю. Внуковим, залишають відкритим питання визначення часу побутування цього різновиду тари.

Основою для хронологічних побудов С.Ю. Внукова стали матеріали з культурних нашарувань та господарчих ям пізньоскіфського городища Кара-Тобе, які науковець відносить до напівзакритих комплексів [Внуков, 2006, с. 118, 119; табл. 5]. Разом з досліджуваними посудинами зафіксовані знахідки амфор варіантів Син Ів та у СІа за С.Ю. Внуковим. Перші, ймовірно, побутували з II ст. до н.е. по середину I ст. н.е. [Внуков, 2003, с. 202; 2006, с. 167], другі, як ми вже зазначали, можуть бути віднесені до кінця I ст. до н.е. – першої чверті I ст. н.е. Найбільш пізні комплекси містили також амфори типу С III за С.Ю. Внуковим, які датуються 20-15 рр. до н.е. – першою третиною I ст. н.е. [Внуков, 2003, с. 202; 2006, с. 167]. А ось знахідки разом з посудинами варіанту С Іб не відомі. Таким чином, досліджуванні посудини виходять з вжитку ще до початку виробництва пізніх різновидів псевдокоських пізньогераклейських амфор. Тобто їх верхня хронологічна межа може бути віднесена до першого десятиліття I ст. н.е.

Що стосується нижнього хронологічного рубежу, то визначити його більш складно. Близькість форми амфор типів С II за С.Ю. Внуковим та *Samulodunum* 184 вказує на їх виготовлення за єдиним морфологічним стандартом. Як вже зазначалось вище, виробництво посудин типу *Samulodunum* 184 було організовано в східносередземноморських центрах вже після включення їх до складу Римської держави. Це відбулось за правління

Августа, наприкінці I ст. до н.е. [Peacock, Williams, 1991, p. 103]. На думку С.Ю. Внукова виготовлення амфор, що імітували родоську продукцію, було розпочато в Гераклеї Понтійській у кінці 60-х або у 50-х рр. до н.е. [Внуков, 2006, с. 139]. Проте мало ймовірно, що виробництво пізньогераклеїської псевдородоської тари передувало випуску амфор типу *Samulodunum* 184. Більш вірогідною є зворотна ситуація, або майже синхронний початок виготовлення таких посудин в Східному Середземномор'ї та в Південному Причорномор'ї.

Таким чином, час побутування амфор типу С II за С.Ю. Внуковим припав на кінець I ст. до н.е. – перше десятиліття I ст. н.е.

Як вже зазначалось, в цьому виробничому центрі також випускались псевдокоські амфори типу С I за С.Ю. Внуковим, в котрих експортувалось вино, виготовлене за коським рецептом [Внуков, 2013б, с. 80]. Імовірно, форма цих амфор мала вказувати на сорт вина, що в них містився. Можливо, випуск пізньогераклеїської тари типів С I та С II за С.Ю. Внуковим був зумовлений однаковими причинами. Є всі підстави вважати, що як і в випадку з псевдокоськими посудинами, імітація форми родоських елліністичних амфор не була випадковою. Родос був одним з найбільших виробників вина Східного Середземномор'я у елліністичний час [Монахов, 2003, с. 8; Матеевич, Самойлова, 2017, с. 27]. Тому не дивно, що у період раннього принципату в Гераклеї Понтійській і в декількох східносередземноморських виробничих центрах могло бути організовано виробництво вина, виготовленого за родоською рецептурою. Так, епіграфічні данні вказують на те, що в амфорах типу *Samulodunum* 184 містився родоський пассум [Williams, 2003, p. 28; Bezeczky, 2013, p. 36]. Для перевезення саме цього доволі дорогого напою могли бути призначені і амфори типу С II за С.Ю. Внуковим. Проте продукція Гераклеї Понтійської, що містилась у цій тарі, мала статус регіональної і за межами Причорномор'я поширення не отримала.

Основним її споживачем було населення Північного Причорномор'я, при чому, переважно, Криму. Фрагменти цих посудин в невеликій кількості зафіксовані при дослідженні античних пам'яток: Херсонесу, Мірмекію,

Горгіппії [Внуков, 2006, с. 179], Пантікапею [Голофаст, 2010, с. 94], Чокракського Мису [Масленников, 1998; рис. 74, 5], Узунларського валу [Внуков, 2003, рис. 34, 191]. Окремі знахідки походять з пізньоскіфських городищ та поселень (Беляус [Внуков, 2003, рис. 34, 187, 188], Чайка [Внуков, 1988, с. 202–203; рис. 2, 4–5], Кара-Тобе [Внуков, 2003, рис. 34, 189, 190, 192], Булганак [Храпунов, 1991, с. 12; рис. 17, 19], Неаполь Скіфський [Внуков, 2006, с. 179], Заяче [Смекалова *et al.*, 2016, с. 294; рис. 25, 6]. Верхня частина амфори типу С II за С.Ю. Внуковим була знайдена у варварському могильнику з кремаціями біля с. Гончарне в Південно-Західному Криму [Нессель, 2018, с. 218; рис. 1, 3]. Уламки аналогічної тари виявлені серед керамічних матеріалів з пізньоскіфських городищ Нижнього Подніпров'я – Золотої Балки та Гаврилівського [Вязьмітіна, 1962, с. 163].

Знахідки таких посудин в Західному (Егісус, Істрія) і Північно-Західному Причорномор'ї (Ольвія, Тіра) поодинокі [Внуков, 2006, с. 179]. Таким чином, Тіра є єдиною археологічною пам'яткою Нижнього Подністров'я, де зафіксовані знахідки амфор типу С II за С.Ю. Внуковим. Вони представлені нечисленними уламками ручок, що походять з перевідкладених нашарувань (рис. 26, 5, 6). Можна припустити, що амфори типу С II за С.Ю. Внуковим не отримали достатнього поширення через невисокий попит у населення понтійського регіону на якісні, дорогі сорти вина.

3.1.3. Амфори варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим

Такі амфори були виділені І.Б. Зеєст у тип 64 [Зеєст, 1960, с. 110; табл. XXVIII, 64], А.В. Бураковим – у тип 4 [Бураков, 1976, с. 68; табл. II, 3–5], Д.Б. Шеловим – у тип А [Шелов, 1978а, с. 17, 18; рис. 1, 2; Šelov, 1986, p. 397; fig. 1, a], В.В. Крапівіною – у тип 1 [Крапивина, 1993, с. 94; рис. 29, 1, 2]. Частина дослідників розглядають їх як один з варіантів довго існуючого типу. Так, І.С. Каменецький, Д.В. Деопік, О.Ю. Круг віднесли їх до варіанту А типу 1 [Каменецький, 1963, с. 30; рис. 6, 1–14; Деопік, Карапет'янц, 1970, с. 104; Деопік, Круг, 1972, с. 105–111], а С.Ю. Внуков – до варіанту С IVA [Внуков, 2006, с. 16; рис. 1, 7; 2016, с. 39, 41; рис. 1, 5, 6, 2, 7–18].

Для досліджуваних амфор властиві вузьке пряме, інколи припухле в місці кріплення ручок, горло, тулуб яйцеподібної форми, валикоподібний вінець, дно у вигляді стійкого кільцевого піддону та широкі сплющено-овальні в перетині ручки, профільовані трьома повздовжніми врізами. Ручки кріпляться до горла та до нижньої частини плечиків (рис. 27) [Šelov, 1986, fig. 1, *a*; Абрамов, 1993, рис. 50, 5.21–5.23]. Середнє значення діаметру вінця складає близько 6,2 см, діаметр піддону може варіюватися в інтервалі від 5,8 до 16 см, максимальний діаметр тулубу може коливатися 20–30 см, загальна висота виробів – від 60 до 80 см. Їх обсяг складає 7–8 л [Деопик, Круг, 1972, с. 109; табл. 4; Внуков, 2003, с. 120, табл. 26].

Ці посудини морфологічно неоднорідні. С.Ю. Внуков запропонував розділити їх на два підваріанти C IVA₁ та C IVA₂. Амфори першого підваріанту мають припухле або пряме горло з округлим, валикоподібним вінцем, широкий кільцевий піддон. Їх ручки одним кінцем кріпляться до горла одразу під вінцем, а другим – до нижньої частини плечиків (рис. 27, 1–3) [Внуков, 2003, с. 127; 2016, рис. 1, 6, 2, 14–18]. Для посудин другого підваріанту характерні пряме горло з вінцем у вигляді валика підтрикутної форми та вузький кільцевий піддон. Ручки одним кінцем кріпляться до горла на 2–5 см нижче вінця, а іншим – до середньої чи нижньої частини плечиків (рис. 27, 4–6) [Внуков, 2003, с. 127; 2016, рис. 1, 7, 3, 1–6].

Слід відзначити, що досліджуваний різновид керамічної тари не був першою ланкою в еволюційному ряді світлоглиняних вузькогорлих амфор. Їм передували невеликі широкогорлі плоскодонні посудини типу 65 за І.Б. Зеєст [Зеєст, 1960, с. 110; табл. XXVIII, 65] або варіанту C IVZ за С.Ю. Внуковим, що виготовляли у Гераклеї Понтійській протягом першої третини I ст. н.е. [Внуков, 2016, с. 38, 39; рис. 1, 5, 2, 7–13]. Саме зміни у напрямку зменшення діаметрів горла та кільцевого піддону цих посудин призвели до появи амфор варіанту C IVA. Розглянемо хронологію останніх.

І.Б. Зеєст [Зеєст, 1960, с. 110], а слідом за нею І.С. Каменецький [Каменецький, 1963, с. 30; рис. 6, 1–14] та Д.Б. Шелов [Шелов, 1978а, с. 17, 18]

віднесли амфори досліджуваного варіанту до I ст. н.е. А.П. Абрамов задавнив час побутування таких посудин, датуючи їх кінцем I ст. до н.е. – серединою I ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 45, 46]. Найбільш прийнятною є хронологічна схема, запропонована С.Ю. Внуковим. На його думку, початок виробництва амфор підваріанту С IVA₁ припав на другу чверть I ст. н.е., а вихід з вжитку – на початок останньої чверті цього століття. Час побутування посудин підваріанту С IVA₂ він спочатку визначив у межах 60-х рр. – кінця I ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 143–145, 167]. У своїй останній статті, присвяченій вирішенню питань хронології світлоглиняних вузькогорлих амфор, вчений датував амфори підваріанту С IVA₂ останньою третиною I ст. н.е. [Внуков, 2016, с. 44].

Морфологічні ознаки (вузьке горло, яйцевидна форма тулубу) вказують на те, що амфори варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим були призначені для транспортування рідини. Оливкову олію в Гераклеї Понтійській не виробляли, про що свідчать данні письмових джерел [Внуков, 2006, с. 232]. Разом з тим, на території цього античного центру були сприятливі кліматичні та географічні умови для культивування виноградної лози та товарного виробництва вина. Це підтверджується провідною роллю Гераклеї Понтійської у причорноморській виноторговлі в кінці V – першій третині III ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 123, 143, 144]. Пізньогераклеїська вузькогорла тара також використовувалась для перевезення вина. При чому сорт цього продукту, скоріш за все, відрізнявся від вин, виготовлених за коською і родоською рецептурою, що транспортувались у посудинах типів С I та С II за С.Ю. Внуковим. Його виробництво могло походити від місцевих традицій доримського часу. Прототипом для всіх світлоглиняних вузькогорлих амфор стали посудини типу С III за С.Ю. Внуковим, які є продовженням еволюційного ряду керамічної тари Гераклеї Понтійської елліністичної епохи [Внуков, 2016, с. 38; рис. 1]. Вони виготовлялись з 20-15-х рр. I ст. до н.е. по першу третину I ст. н.е. і якийсь час співіснували з амфорами типів С I та С II [Внуков, 2006, с. 167].

Амфори варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим не набули такого поширення, як псевдокоська пізньогераклеїська тара. Найчастіше їх знахідки фіксуються

при дослідженні археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. Вони зустрічаються серед матеріалів керамічних комплексів античних міст: Херсонесу [Внуков, 2006, с. 154], Пантікапею [Зеест, 1960, с. 110; Голофаст, 2010, с. 85, 95; рис. 4, 1–7, 5, 1–7, 6, 1–6, 19, 11–16, 21, 1–4], Мірмекію [Внуков, 2006, с. 144], Танаїсу [Шелов, 1978а, с. 18; рис. 2; Arsen'eva etc., 1997, р. 188; fig. 4, 5], Горгіппії [Алексеева, 1997, табл. 220, 2]. Такі посудини ввозились й на пізньоскіфські городища та поселення Криму: Кара-Тобе [Внуков, 2003, рис. 45, 1, 4; 2006, с. 113; табл. 5; 2013а, с. 27; рис. 5, А, 5, Б], Чайка [Внуков, 1984, с. 56, 60; рис. 2, 3], Південно-Донузлавське [Дашевская, 1991, с. 19–20; табл. 29, 11, 15, 16], Калос-Лімен [Уженцев, 2001б, рис. 6, 1], Неаполь Скіфський [Зайцев, 2003, рис. 101, 1, 2], Добре [Колтухов, 2004, с. 128], Усть-Альмінське [Пуздровский, 2007, с. 167; рис. 156, 4; Труфанов, 2005–2009, с. 128; рис. 2, 2]. Аналогічна тара виявлена на варварських пам'ятках Нижнього Подоння. Вони відомі на меотських городищах: Подазовське, Крепостне, Сухо-Чалтирське [Внуков, 2006, с. 129] та Нижньо-Гнилівське [Каменецкий, 1963, с. 30; рис. 6, 3, 5–14]. Така посудина входила до складу інвентарю сарматського поховання в Багаєвському кургані [Raev, 1986, р. 52; pl. 37, 1]. У Південному Причорномор'ї знахідки амфор досліджуваного різновиду рідкісні. Вірогідно, це можна пояснити відносно слабким археологічним вивченням цього регіону. Відзначимо, що фрагменти профільних частин таких посудин були виявлені серед матеріалів керамічної майстерні, залишки якої були відкриті в районі Гераклеї [Arsen'eva etc., 1997, р. 188; fig. 2, 3].

Розповсюдження цього різновиду керамічної тари в західній частині понтійського регіону прослідити важко через те, що ареал поширення світлоглиняних вузькогорлих амфор зазвичай досліджувався в рамках одного типу, без поділу на варіанти [Duszczek, 2001, р. 215; fig. 137, 138; Oraïț, 2004, р. 31, 32]. Знахідки амфор варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим походять з Каллатісу [Oraïț, Ionescu, 2016, р. 59; pl. I, 4–6], Том [Scorpan, 1977, fig. 1, 1], Діногеції, Істрії [Oraïț, 1980, р. 301; pl. VII, 1], Нов [Ковалевская, 1998а].

В Північно-Західне Причорномор'я такі посудини надходили зрідка. В Ольві та на її хорі (Козирське городище) вони нечисленні [Крапивина, 1993, с. 94; рис. 29, 1, 2; Крапивина, 2010с, р. 408; pl. 302, L-375; Бураков, 1976, с. 68; табл. II, 3–5]. Дві амфори були виявлені в сарматському похованні кургану біля с. Пороги у Подністров'ї [Симоненко, Лобай, 1991, рис. 17].

В Тірі досліджуваний різновид тари переважно представлений уламками профільних частин, за якими поділ на підваріанти майже неможливий. Їх частка становить 1–9% серед всіх амфор римської епохи. Окремі горловини можна віднести до амфор підваріантів С IVA₁ (рис. 28, 1, 5) [Самойлова, 1978, с. 260, рис. 2, 5] та С IVA₂ (рис. 28, 3, 4, 6, 7) [Росохацкий etc., 1998, рис. 45, 1]. Серед матеріалів городища Ніконій та неукріплених пізньоскіфських поселень таких посудин немає, що пояснюється більш пізнім часом їх існування. О.В. Гудкова та М.М. Фокеєв відзначають, що при дослідженні поселення Молога II були виявлені одиничні фрагменти амфор, що відповідають варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим. При чому, в матеріалах відсутні частково синхронні їм посудини варіанту СІб за С.Ю. Внуковим. [Гудкова, Фокеєв, 1982, с. 103]. Тому, вірогідно, за уламки тари варіанту С IVA були прийняті фрагменти амфор підваріанту С IVB₁, які змінили їх наприкінці I ст. н.е.

3.1.4. Амфори варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим

Такі амфори були віднесені І.Б. Зеєст до типу 66 [Зеєст, 1960, с. 110; табл. XXVIX, 66], І.С. Каменецьким, Д.В. Деопіком, А.М. Карапетьянцем, О.Ю. Кругом – до варіанту В типу 1 [Каменецкий, 1963, с. 30; рис. 6, 15–19; Деопик, Карапетьянц, 1970, рис. 6; Деопик, Круг, 1972, 105–111], А.В. Бураковим – до типу 3 [Бураков, 1976, с. 68; табл. I, 24–24б], Д.Б. Шеловим – до типу В [Шелов, 1978а, с. 18; рис. 4; Šelov, 1986, р. 397; fig. 1, b], Т.Л. Самойловою – до варіанту А типу 10 (I) [Самойлова, 1978, с. 260, 261; рис. 2, 5–8], А. Опайцем – до підтипу VIA [Ораїт, 1980, р. 301; pl. VI, 1, VII, 3, XIII, 1], В.В. Крапівіною – до типу 2 [Крапивина, 1993, с. 94; рис. 29, 3], П. Дичеком – до варіанту В типу 28 [Dyczek, 2001, р. 202–220, fig. 118, b], Д. Парасківим – до варіанту А типу 3 [Paraschiv, 2006, р. 20, 21; pl. 1, 5–7, 2, 8,

9], С.Ю. Внуковим – до варіанту С IVB [Внуков, 2006, с. 16; рис. 1, 8; 2016, с. 41, 44; рис. 1, 8, 9, 3, 7–12]. Л. Беляц до типу XIX окрім досліджуваних амфор включила тару невстановлених різновидів та посудини, що відповідають варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим [Bjelajac, 1996, с. 65–67; sl. XXII, 116–122].

Слід відзначити, що досліджуваному різновиду тари передували амфори варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим. Останні відрізняються оформленням вінця, меншою довжиною горла, приземкуватим тулубом та широким кільцевим піддоном (рис. 27). До варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим відносяться амфори з вузьким, дуже високим, прямим, часто перекрученим, горлом. Витягнутий тулуб яйцевидної форми має слабку реберчатість та завершується ніжкою у вигляді вузького, високого кільцевого піддону. Ручки в перетині сплюснено-овальні або овальні, профільовані одним або трьома повздовжніми врізами. Одним кінцем вони кріпляться до горла, набагато нижче вінця, іншим – до нижньої частини плечиків. У деяких екземплярів помітна припухлість горла в місці кріплення ручок, або одразу під ним (рис. 29) [Šelov, 1986, fig. 1, b; Абрамов, 1993, рис. 52, 6.4]. Діаметр вінця дорівнює 6,8–7 см, максимальний діаметр тулубу – 18–22 см, діаметр піддону – 3,6–7 см. Загальна висота сягає 70 см [Деопик, Круг, 1972, с. 109; табл. 4; Paraschiv, 2006, р. 20; 2013, р. 213; Науменко, 2012, с. 64]. Обсяг посудин може коливатися від 5,3 до 7 л [Paraschiv, 2006, р. 20; Науменко, 2012, с. 64].

Слід відзначити, що амфори варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим відрізняються за параметрами та оформленням профільних частин. С.А. Науменко, а згодом і С.Ю. Внуков запропонували поділ таких посудин на дві групи [Науменко, 2012, с. 64; Внуков, 2016, с. 41]. До підваріанту С IVB₁ належать амфори з вінцем у вигляді валика, який в перетині має напівкруглу або слабо відігнуту, сплюснену форму. Горло їх коротше, ручки ширші, а тулуб більш приземкуватий. Ніжки мають форму відносно широкого піддону (5,2–7 см) (рис. 29, 1–3) [Науменко, 2012, с. 64; рис. 2, 6, 4, 7–7e; Внуков, 2016, с. 41; рис. 1, 8, 3, 7, 8]. Їх обсяг становить 6–7 л [Науменко, 2012, с. 64]. Для амфор підваріанту С IVB₂ притаманне оформлення вінця у вигляді валика з

«гребенем» на його верхній площині. Пропорції цих посудин більш витягнуті – горло стає вищим, тулуб набуває майже веретеноподібної форми, а високий піддон звужується настільки (3,6–4,2 см), що стає рудиментарним, тобто нестійким на площині (рис. 29, 4–6) [Науменко, 2012, с. 64; рис. 2, 5, 4, 6–6в; Внуков, 2016, с. 41; рис. 1, 9, 3, 9–12]. Обсяг цих амфор менший і становить 5,3–6 л [Науменко, 2012, с. 64].

На думку І.С. Каменецького [Каменецкий, 1963, с. 30], Д.Б. Шелова [Шелов, 1978а, с. 18] та А.П. Абрамова [Абрамов, 1993, с. 46] виробництво досліджуваного різновиду керамічної тари припало на другу третину I – середину II ст. н.е. І.Б. Зеєст віднесла такі посудини до I ст. н.е. [Зеєст, 1960, с. 110]. О.Є. Пуздровський вважав, що у останній чверті I ст. н.е. відбувається перехід від виробництва амфор варіанту С IVA за С.Ю. Внуковим до виготовлення посудин варіанту С IVB, випуск яких тривав до 20-30 рр. II ст. н.е. [Пуздровский, 2007, с. 117, 182]. С.А. Науменко, спираючись на матеріали з Танаїсу, припустила, що виробництво досліджуваного різновиду амфор відбувалось в останній третині I ст. н.е. – середині II ст. н.е. [Науменко, 2012, с. 64]. Натомість, О.А. Труфанов, відзначає, що така тара присутня в поховальних комплексах Усть-Альмінського некрополя приблизно з 70-х по 125/150 рр. н.е. [Труфанов, 2005–2009, с. 128]. С.Ю. Внуков відніс час побутування амфор варіанту С IVB до 80-х рр. I ст. н.е. – 40-х рр. II ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 167]. Зміна ж підваріантів амфор С IVB₁ та С IVB₂ припала на початок II ст. н.е. [Внуков, 2016, с. 44].

Вино, що містилось в посудинах варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим вживалось виключно населенням Причорномор'я – за межами понтійського регіону знахідки цього різновиду амфорної тари не зафіксовані. Найбільше поширення вони отримали у Західному Причорномор'ї, особливо на території римської провінції Нижня Мезія. Вони виявлені в її прибережній частині – у Каллатисі [Oraïț, Ionescu, 2016, p. 59; pl. II, 9], Істрії, Томах, та на поселеннях їх сільської округи, а також у Одесосі [Внуков, 2013а, рис. 6А]. Вино в цій тарі, надходило до каструмів Дунайського лімесу – Салсовії, Егісусу, Діногеції,

Новідунуму (та поселень навколо нього), Троезмісу, Аррубіуму, Берое, Карсиуму, Нов [Paraschiv, 2006, p. 20; 2013, p. 213, 214; fig. 3]. Ввозились подібні амфори і до внутрішньої території, про що свідчать знахідки їх фрагментів у Іврінезу-Мек та (Л)Ібіді [Paraschiv, 2013, p. 214; fig. 3]. Причому в керамічному комплексі останньої їх частка дуже велика. Крім того, цей різновид тарних посудин входив до складу керамічних комплексів дакійських городищ: Заргідава, Ракатау, Барбоши [Внуков, 2006, с. 131]. Окремі партії такого вина досягали населених пунктів Верхньої Мезії: Виминацію, Трансдієрни, Понтесу, Діани [Bjelajac, 1996, с. 65–67; sl. XXII, 116–118, 122].

У Північному Причорномор'ї воно користувалось популярністю переважно у варварських племен. Подібні амфори були виявлені на городищах: Кара-Тобе [Внуков, 2006, с. 113; табл. 5; 2013а, с. 27, 30; рис. 5В], Калос-Лімен [Уженцев, 2001б, с. 166; рис. 7, 1–4], Південно-Донузлавське [Внуков, 2006, с. 130]. Вони входили до поховального інвентарю Битакського [Пуздровский, 2001, с. 130; рис. 7, 1], Усть-Альмінського [Пуздровский, 2007, с. 117, 182; рис. 157; Труфанов, 2005–2009, с. 128; рис. 2, 3, 4; Пуздровский, Труфанов, 2016, рис. 9, 32, 87, 1] некрополів та могильнику біля с. Гончарне [Нессель, 2018, с. 218; рис. 2, 3]. Знахідки амфор варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим зафіксовані у Нижньому Подонні: серед археологічних матеріалів Нижньо-Гнилівського городища [Каменецкий, 1963, с. 30, 31; рис. 6, 1, 2, 4, 6, 15–19] та пов'язаного з ним некрополя [Науменко, 2012, с. 64; рис. 2, 6, 4, 7–7в], а також курганної групи Ново-Олександрівка I [Внуков, 2006, с. 123, табл. 5]. Вино у таких амфорах імпортували і античні центри Північного Причорномор'я: Пантікапей [Голофаст, 2010, с. 85, 95; рис. 4, 8–10, 6, 7–16, 19, 17–22, 21, 5, 6–17], Німфей [Домжальский, Чистов, 2003, с. 13; рис. 22, 4–6], Танаїс [Arsen'eva etc., 1997, p. 188, 189; fig. 11, 12; Арсеньєва, Науменко, 2004, с. 36; Внуков, 2007, с. 164; Науменко, 2012, с. 64; рис. 2, 1, 2, 5, 3, 1–1а, 2–2а, 7, 12; Naumenko, 2013, p. 107; fig. 7], Херсонес [Внуков, 2006, с. 181]. Знахідки амфор варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим були виявлені і на південному узбережжі Чорного моря – в

Синопі [Внуков, 2013а, рис. 5В] та в керамічній майстерні біля Гераклеї Понтійської [Arsen'eva etc., 1997, p. 188, fig. 7–10].

Що стосується Північно-Західного Причорномор'я, то розподіл таких посудин в цій частині регіону був нерівномірним. До складу керамічного комплексу римської фортеці Картал (Орловка), розташованої у Нижньому Подунав'ї, входять амфори обох хронологічних підваріантів [Бруяко etc., 2011, с. 342, 344; рис. 4, 1, 2]. Одна амфора пізнього підваріанту виявлена в сарматському похованні курганної групи Казаклія [Дзиговский, 2013, рис. 152, 9]. У Ольвії знахідки амфор варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим не численні [Крапивина, 1993, с. 94; рис. 29, 3; Крапивина, 2010с, p. 408; pl. 302, L-378], а на Козирському городищі вони взагалі одиничні [Бураков, 1976, с. 68; табл. I, 24–24б]. У Нижньому Подністров'ї цей різновид тари більш поширений. В результаті багаторічних археологічних розкопок в Тірі була отримана доволі значна вибірка досліджуваного різновиду тари. Їх частка складає 5–9% в амфорному комплексі римського часу. Через те, що розподіл на підваріанти було впроваджено лише в останні роки, при обробці масового керамічного матеріалу з Тіри він поки що не застосовувався. Разом з тим, п'ять горловин можна віднести до підваріанту С IVB₁ за С.Ю. Внуковим (рис. 30, 1–4, 6). Цьому різновиду тари відповідає і фрагментована амфора (рис. 29, 2) [Росохацкий etc., 1998, рис. 15, 1]. Два горла, опубліковані Т.Л. Самойловою [Самойлова, 1978, рис. 2, 6, 7], належать посудинам підваріанту С IVB₂. Такі амфори також зустрічаються на варварських пам'ятках Нижнього Подністров'я. У матеріалах поселення Молога II досліджений різновид тари представлений горловиною [Гудкова, 1976, с. 13] та цілим екземпляром варіанту С IVB₂ (рис. 29, 5) [Малюкевич, Гудкова, 2013, рис. 162]. Ще три горловини пізньої хронологічної групи були виявлені під час досліджень могильнику (рис. 31, 2–4) [Гудкова, 1976, с. 26; табл. XVIII, 1, 2, 4; Малюкевич, 1991, с. 75; рис. 3, 1, 8]. Вірогідно, з молоджського археологічного комплексу походять фрагменти таких амфор, введені до наукового обігу О.Є. Малюкевичем (рис. 31, 5, 9) [Малюкевич, 1991, рис. 3, 2, 3, 7, 9]. Під час нетривалих робіт на поселенні

Веселе III були виявлені одиничні уламки посудин варіанту C IVB₂ за С.Ю. Внуковим (рис. 31, 7, 8) [Малюкевич, 1990, с. 7, 12; табл. 9/319, 12/89]. Також нечисленні знахідки подібних амфор у Ніконії [Бруяко *etc.*, 2008, с. 29; рис. 9, 1].

3.1.5. Амфори варіанту C IVJ за С.Ю. Внуковим

Такі амфори були виокремленні від інших різновидів світлоглиняних вузькогорлих амфор нещодавно. С.Ю. Внуков відніс їх до самостійного варіанту J типу C IV [Внуков, 2003, с. 118; 2016, с. 41, 43, 44; рис. 1, 10, 15, 3, 13–16]. Д.Б. Шелов у своїй класифікації об'єднував ці посудини з керамічною тарою типу D [Шелов, 1978, с. 19; рис. 8]. А.П. Абрамов відніс їх до крупних амфор варіанту Д-1 [Абрамов, 1993, с. 47; рис. 52]. Натомість Д.В. Деопик вважав їх «столовими» амфорами варіанту C [Деопик, 1981, с. 258; табл. 5.2]. С.А. Науменко розглядає ранні випуски таких посудин як перехідну форму між варіантами C IVB та C IVC за С.Ю. Внуковим [Науменко, 2012, с. 65]. Зазначимо, що А. Опайц відніс аналогічні посудини до підтипу VIB, куди також включив амфори, що відповідають варіантам C IVA та C IVF за С.Ю. Внуковим [Opajc, 1980, p. 302; pl. VII, 2, 5].

До варіанту C IVJ за С.Ю. Внуковим належать крупні посудини з вузьким, доволі невисоким горлом, що поступово розширюється донизу. Тулуб має яйцеподібну форму, в його нижній частині у деяких екземплярів помітна реберчастість. Ніжка оформлена у вигляді високого, широкого кільцевого піддону з максимальним розширенням біля основи. Овальні в перетині ручки одним кінцем кріпляться до горла, трохи нижче вінця, а іншим – до середньої частини плечиків. Їх профілювання може відрізнятися і мати вигляд як невеликого гребня, розсіченого асиметричним врізом, так і одного чи трьох повздовжніх жолобків, як у посудин варіанту C IVB за С.Ю. Внуковим. Форма вінців також різноманітна. Зустрічаються амфори з вінцем у вигляді округлого валика, підтрикутні в перетині, але найбільш поширене оформлення у вигляді валика з вертикальним виступом («гребенем») на верхній площині (рис. 32, 1–3) [Внуков, 2016, с. 41, 43, 44; рис. 1, 10, 15, 3, 13–16]. Слід відзначити, що у

розвитку форми амфор варіанту С IVJ за С.Ю. Внуковим помітна тенденція до збільшення пропорцій. Так, ранні екземпляри мають діаметр вінця 7,5–7,8 см, діаметр піддону 6,5–6,8 см при максимальному діаметрі тулуба до 31 см. Їх висота варіюється у інтервалі від 58 до 63 см [Науменко, 2012, с. 65; рис. 2, 7, 8, 4, 1–1б, 2–2б]. Посудини більш пізнього часу сягають 72 см заввишки. Діаметр їх вінця коливається від 7 до 9 см, максимальний діаметр тулуба складає 36 см, а діаметр кільцевого піддону дорівнює 11 см [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 154, 155; рис. 34, 1, 4].

На думку С.Ю. Внукова, ці амфори продовжують лінію розвитку світлоглиняних вузькогорлих амфор, проте варіанту С IVA [Внуков, 2016, с. 41; рис. 1], а не С IVB, як вважає С.А. Науменко [Науменко, 2012, с. 65]. Дійсно, форма останніх, для якої характерні надмірно витягнуті пропорції, виглядає тупиковою, проте профілювання вінців у амфор обох варіантів дуже близьке. Разом з тим, вони збігаються у думці, що досліджуваний різновид тари послужив прототипом для посудин С IVC.

Знахідки такої тари дуже рідкісні. Можливо, це пов'язано з тим, що уламки профільних частин доволі складно відрізнити від фрагментів посудин інших варіантів типу С IV за С.Ю. Внуковим. Тому під час камеральної обробки дослідники можуть відносити їх до інших різновидів світлоглиняних вузькогорлих амфор. Зазвичай посудини варіанту С IVJ виділяють за цілими формами, горловинами та придонними частинами. Вони переважно відомі у Північному Причорномор'ї, серед матеріалів Танаїсу [Арсеньєва, 1978, с. 97; рис. 4, 1; Арсенєва, Науменко, 1992, с. 154, 155; рис. 34, 1, 4; Науменко, 2012, с. 65; рис. 2, 7, 8, 4, 3, 4], Ростовського городища та Кобяковського некрополю [Науменко, 2012, с. 65; рис. 2, 7, 8, 4, 1–1б, 2–2б]. Саме ці знахідки дозволяють визначити час побутування досліджуваного різновиду тари. Найбільш ранній екземпляр походить з шару рубежу I–II ст. н.е. [Науменко, 2012, с. 65] Ростовського городища, а найбільш пізні – в комплексах загибелі Танаїсу середини III ст. н.е. (рис. 32, 3) [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 154, 155]. Вино, що містилось у амфорах варіанту С IVJ за С.Ю. Внуковим, експортували і до

західної частини понтійського регіону, на що вказують екземпляри, знайдені у Капаклії [Oraiț, 1980, p. 302; pl. VII, 2] та Томах(рис. 32, 1) [Oraiț, 2010d, fig. 2]. Така амфора була піднята з дна біля південного узбережжя Чорного моря, поблизу античного міста Аміс (рис. 32, 2) [Внуков, 2016, рис. 3, 14].

Що стосується Нижнього Подністров'я, то їх знахідки буквально одиничні. Вірогідно, до ранніх випусків варіанту С IVJ за С.Ю. Внуковим можна віднести уламок придонної частини посудини, знайденої під час дослідження пізньоскіфського поселення Молога II [Малюкевич, 1989, табл. 29]. З Тіри походить уламок горловини амфори, діаметр вінця якої складає 9,2 см (рис. 32, 4). Він має форму валика з високим і гострим «гребенем» на вертикальній площині. На його внутрішній поверхні помітна виїмка. Зовнішня поверхня ручки профільована чітким гребенем, розсіченим асиметричним повздовжнім врізом. За оформленням профільних частин цей екземпляр дуже близький до амфор варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим. Можна припустити, що він являє собою перехідну форму між посудинами варіантів С IVJ та С IVC. Поява останніх прийшла на другу чверть II ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 167]. Вірогідно, приблизно до цього часу слід віднести і тіраську знахідку.

3.1.6. Амфори варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим

Вперше увагу на ці амфори звернула І.Б. Зеєст, яка виокремила їх у тип 94 або «неапольський». Таку назву вони отримали за найвідомішою знахідкою, що походить з археологічних розкопок Неаполя Скіфського у 1949 р. [Зеєст, 1960, с. 118; табл. XXVIII, 94]. Надалі подібні посудини дуже часто ставали об'єктом ретельного вивчення. Так, Д.В. Деопік у співавторстві спочатку з А.М. Карапетьянцем, а згодом з О.Ю. Круг відніс їх до варіанту С типу 1 [Деопик, Карапетьянц, 1970, с. 104; рис. 1; табл. 1; Деопик, Круг, 1972, с. 105–111]. А.В. Бураков виділив їх у тип 13.1 [Бураков, 1976, с. 74; табл. III, 13, 13а–13в], Дж. Хейс – у тип 14 [Hayes, 1983, p. 147; fig. 21, 32], В.В. Крапівіна – у тип 3 [Крапівіна, 1993, с. 94; рис. 29, 4], О.Ю. Кленіна – у тип 12 [Кленіна, 2004, с. 32, 33; рис. 7, 59]. П. Дичек відносить подібні посудини до варіанту С типу 28 [Dyczek, 2001, p. 202–220; fig. 118, c], а Д. Парасків – до варіанту В типу 3

[Paraschiv, 2006, p. 21, 22; pl. 2, 12, 14]. Проте в археологічній літературі найчастіше використовують номенклатуру Д.Б. Шелова (тип С) [Шелов, 1978а, с. 18; рис. 6; Šelov, 1986, p. 397; fig. 1, c] або С.Ю. Внукова (варіант С IVC) [Внуков, 2006, с. 16; рис. 1, 9; 2016, с. 41, 43; рис. 1, 11, 12, 4, 3–10]. Деякі дослідники у своїх класифікаціях не розділяють досліджуваний різновид керамічної тари та посудини, що відповідають варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим. Наприклад І.С. Каменецький об'єднав їх у варіант С типу 1 [Каменецький, 1963, с. 31–33; рис. 6, 20–32], а Т.Л. Самойлова – у варіант С типу 10 (I) [Самойлова, 1978, с. 260; рис. 2, 8, 3, 1]. А. Опайц, під час систематизації керамічного посуду Малої Скіфії, взагалі відніс всі світлоглинні вузькогорлі амфори до одного типу E-VI без поділу на варіанти [Орайц, 2004, p. 31, 32].

До варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим належать посудини з високим вузьким горлом, що поступово розширюється до низу, а зверху завершується масивним вінцем. Останній має вигляд валика, максимально розширеного в верхній частині, з чітким вертикальним виступом («гребенем») на місці з'єднання верхньої та внутрішньої ліній контуру. Яйцевидної форми тулуб має слабку реберчатість. Ручки одним кінцем кріпляться до нижньої частини плечиків посудини, а іншим – до горла, під вінцем. Вони овальні в перетині, з зовнішнього боку профільовані асиметричним гребенем, розсіченим глибоким повздовжнім врізом. Ніжка оформлена у вигляді вузького кільцевого піддону, що розширюється донизу (рис. 33) [Зеест, 1960, с. 118; табл. XXVIII, 94; Деопик, Круг, 1972, рис. 8; Šelov, 1986, fig. 1, c; Абрамов, 1993; рис. 52]. Діаметр вінця коливається від 6 до 8,3 см, а максимальний діаметр тулубу – від 30 до 40 см. Діаметр ніжки складає 4–4,5 см. Загальна висота дорівнює 55–58,5 см [Шелов, 1978а, с. 18; Журавлев, Ломтадзе, 1999, с. 98; Paraschiv, 2006, p. 21; 2013, p. 214; Абрамов, 1993, с. 46; рис. 52, 6.7].

Відзначимо, що помітна чітка тенденція зменшення розмірів та обсягу таких посудин. О.Є. Пуздровський, ґрунтуючись на відмінностях у формі корпусу, запропонував розділити їх на два варіанти: ранній («альмінський») та пізній («неапольський») [Пуздровский, 2007, с. 187]. С.Ю. Внуков поділив

досліджуваний різновид тари на підваріанти С IVC₁ та С IVC₂, зазначивши, що для посудин пізньої групи окрім більш низького та округлого тулубу також характерне коротше горло (рис. 33) [Внуков, 2016, с. 43, 44; рис. 1, 11, 12, 4, 3–10]. Деякі екземпляри підваріанту С IVC₂, дуже складно відрізнити від ранніх амфор С IVD, вірогідно, їх слід віднести до перехідних форм між цими різновидами (рис. 37, 1) [Труфанов, 2005–2009, с. 131; рис. 2, 8–10].

Поява посудин варіанту С IVC була спричинена подальшою еволюцією світлоглиняних вузькогорлих амфор, а саме рухом у напрямку зменшення пропорцій посудин варіанту С IVJ за С.Ю. Внуковим. Ця теза підтверджується існуванням проміжних або перехідних форм [Внуков, 2016, с. 41; рис. 1, 10, 11, 3, 13, 4, 1–3]. Існує думка, що прототипом для досліджуваного різновиду тари стали світлоглиняні вузькогорлі амфори варіанту С IVB за С.Ю. Внуковим [Науменко, 2012, с. 65]. Проте, як вже зазначалось, вони дуже відрізняються за морфологією. Ці посудини зближає лише оформлення вінців. Так, у виробів підваріанту С IVB₂ з'являється вертикальний «гребінь», характерний для всіх амфор варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим.

І.Б. Зеєст та І.С. Каменецький датували такі амфори II–III ст. н.е. [Зеєст, 1960, с. 118; Каменецький, 1963, с. 33]. Д.Б. Шелов схилився до думки, що досліджуваний різновид тари слід відносити до II ст. н.е. [Шелов, 1978а, с. 18]. А.П. Абрамов визначав його час побутування у межах кінця I – початку II ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 46]. Ретельний аналіз закритих комплексів археологічних пам'яток Західного та Північного Причорномор'я дозволив С.Ю. Внукову встановити, що амфори варіанту С IVC починають надходити на понтійські ринки лише з другої чверті II ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 163–166]. На думку О.Є. Пуздровського, початок їх виробництва мав припасти на рубіж 20–30-х рр. цього століття [Пуздровский, 2007, с. 187]. Визначити час виходу з вжитку тари варіанту С IVC набагато складніше через відсутність надійно датуючих комплексів з такими посудинами після 180-х рр. н.е. Імовірно, що це відбулося наприкінці II – на початку III ст. н.е. [Внуков, 2016, с. 43].

Ареал розповсюдження цих амфор надзвичайно широкий. Їх знахідки відомі на меотських поселеннях Нижнього Дону [Каменецкий, 1963, с. 31–33; рис. 6, 20–32] та Прикубання, аланських городищах Кавказу, в сарматських похованнях Волго-Донського межиріччя, в басейні р. Вороніж [Внуков, 2006, с. 182], Дністро-Прутського межиріччя та на Середньому Пруті [Внуков, 2006, с. 165, 166]. Вони надходили на поселення пшеворської археологічної культури у Верхньому Подністров'ї та Побужжі і пізньозарубінецької культури у Середньому Подніпров'ї [Внуков, 2006, с. 182]. У Західному Причорномор'ї цей різновид керамічної тари було виявлено у Аргамумі, Гура Портице, Сфинту-Георге, Капаклії, Новідунумі, Аррубіумі, [Paraschiv, 2013, p. 214; fig. 3], Берое, Карсиумі, Новах [Paraschiv, 2006, p. 21] та Карабурум⁸. Вино, що містилось у таких амфорах, ввозилось навіть до Східного та Західного Середземномор'я. Посудини варіанту С ІVС за С.Ю. Внуковим виявлені на Афінській агорі (рис. 33, 4) [Orait, 2010, p. 111; fig. 1, 3], у Кноссі (рис. 33, 5) [Hayes, 1983, p. 147; fig. 21, 32], та в Остії [Panella, 1986, p. 628; fig. 2].

Проте найбільшим попитом це вино користувалось в античних містах, на їх хорі та у населення пізньоскіфських поселень Північного та Північно-Західного Причорномор'я. Амфори варіанту С ІVС за С.Ю. Внуковим дуже поширені у Херсонесі та на його хорі [Кленина, 2004, с. 33; Klenina, 2015, p. 81; fig. 2, 1–6], Танаїсі (рис. 33, 6) [Внуков, 2007, с. 164; Науменко, 2012, с. 65; рис. 2, 3, 3, 3a; Науменко, 2013, p. 107; fig. 7], Ольвії та її окрузі [Крапивина, 1993, с. 94; рис. 29, 4; Бураков, 1976, с. 74; табл. III, 13, 13a–13в]. Їх знахідки звичайні в Пантікапеї [Журавлев, Ломтадзе, 1999, с. 98; рис. 2, 1–14], Німфеї [Домжалський, Чистов, 2003, с. 13; рис. 22, 7, 8, 10, 11], Мірмекії [Гайдукевич, 1963, с. 28–30; рис. 8, 5, 9, 1]. Розповсюджені вони і на варварських пам'ятках Криму: Булганакському городищі [Храпунов, 1991, рис. 16, 8–13], поселенні в Барабанівській балці [Храпунов *et al.*, 2009, с. 12, 13; рис. 24, 5–7, 25, 1–4; Храпунов, 2016, с. 17; рис. 62, 3–7], Усть-Альмінському городищі [Дашевская,

⁸ Дисертант вдячний Д. Парасківу та М. Якоб за можливість ознайомитись з матеріалами.

1991, табл. 37, 7, 10] та некрополі [Пуздровский, 2007, с. 186; рис. 158, 1–4, 159, 1–3, 160, 2; Труфанов, 2005–2009, с. 128, 130; рис. 2, 5, 8, 9]. А одна з найвідоміших знахідок, як вже зазначалось вище, походить з могили «аланського воєначальника» на Неаполі Скіфському [Карасев, 1951, с. 170; рис. 55, б]. Відзначимо, що такі амфори в великій кількості ввозились на римські військові опорні пункти, що розташовувались у Балаклаві [Кленина, 2000, с. 123, 124; рис. 23, 3–6, 24, 3] та на городищі Алма-Кермен [Масюта, 2009а, с. 28]. Знахідки в Південному Причорномор'ї не численні. Вони відомі в Гераклеї та на її околиці, а також у Амісі [Внуков, 2006, с. 183]. В східній частині регіону амфори варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим виявлені під час розкопок римської фортеці Апсара [Khalvashi, 2010, p. 33, 34; pl. 18, 1b].

Що стосується Нижнього Подністров'я, то найбільше поширення вони отримали у Тірі. Амфори представлені великою кількістю уламків профільних частин, за якими неможливий поділ на підваріанти. Їх частка становить 14–27% від всіх амфор римського часу (рис. 55–58).

До підваріанту С IVC₂ за С.Ю. Внуковим можна віднести верхню частину посудини (рис. 34, б), а також цілий екземпляр, виявлений при дослідженні приміщення № 331 (рис. 34, 2) [Клейман *etc.*, 1978, с. 44, 68; рис. 56]. Ймовірно, до цього різновиду належить і горловина амфори з клеймом, знайдена в 1998 р. у культурному нашаруванні II–III ст. н.е. (рис. 34, 3) [Росохацкий *etc.*, 1998, с. 6; рис. 17, 1]. Знахідки передуючого підваріанту С IVC₁ також відомі в Тірі (рис. 34, 1) [Самойлова, 1978, рис. 3, 1].

Вино, що містилось у амфорах варіанту С IVC за С.Ю. Внуковим в великому обсязі надходило і до варварських племен Нижнього Подністров'я [Малюкевич, 1991, с. 75; рис. 11, 12]. Фрагменти таких посудин дуже часто зустрічаються при дослідженні як поселення Молога II (рис. 35, 4–8), так і пов'язаного з ним могильника [Гудкова, 1976, с. 26; табл. XVIII, 3; Малюкевич, 1985, с. 5, 10; табл. XVII, 6; 1988, рис. 30, 1, 7, 8; 1990, табл. 32; 1992, табл. 11, 1; 2000, табл. 90, 1, 2, 96, 2, 139, 1]. У заповненні ям моложського могильника були знайдені виразні фрагменти горловин посудин, що відповідають ранньому

підваріанту С IVС₁ за С.Ю. Внуковим [Малюкевич, 1990, табл. 17, 2, 22, 5, 24, 6, 25, 1, 40, 44, 6]. Відзначимо яму № 102, в якій містились дві фрагментовані та дві верхні частини від амфор цього різновиду (рис. 35, 3) [Малюкевич, 1990, табл. 70, 3–5, 73, 1]. Ще дві аналогічні археологічно цілі амфори були виявлені у ямах № 97 та № 123 (рис. 33, 2, 35, 1, 2) [Малюкевич, 1990, табл. 54, 1, 55, 1, 100, 7, 101, 13]. Ймовірно, до підваріанту С IVС₂ за С.Ю. Внуковим належить верхня частина посудини, знайдена у ямі № 18 [Малюкевич, 2000, табл. 107, 2]. Знахідки досліджуваного різновиду тари відомі і на Ніконії, проте вони представлені лише фрагментами (рис. 35, 9) [Бруяко *etc.*, 2008, с. 29; рис. 9, 6].

3.1.7. Амфори варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим

І.Б. Зеєст розділила такі посудини на три типи (91–93), вважаючи їх продукцією різних виробничих центрів [Зеєст, 1960, с. 117, 118; табл. XXXVII, 91–93]. В результаті подальших досліджень стало зрозуміло, що відмінності між цими «типами» незначні, і їх слід відносити до одного різновиду тари. Д.В. Деопік, А.М. Карапетьянц, О.Ю. Круг об'єднали їх у варіант D типу 1 [Деопик, Карапетьянц, 1970, с. 103; Деопик, Круг, 1972, с. 101, 102, 105–111]. А.В. Бураков відніс їх до типу 13.2 [Бураков., 1976, с. 74, 75; табл. III, 29, 30], Д.Б. Шелов – до типу D [Шелов, 1978а, с. 18, 19; рис. 7; Šelov, 1986, p. 397, 398; fig. 1, d], В.В. Крапівіна – до типу 4 [Крапівіна, 1993, с. 94; рис. 29, 5–7], П. Дичек – до типу 29 [Dyczek, 2001, p. 221–225; fig. 142], О.Ю. Кленіна – до типу 13 [Кленіна, 2004, с. 33; рис. 7, 60–65], Д. Парасків – до варіанту С типу 3 [Paraschiv, 2006, p. 22, 23; pl. 2, 13, 3, 18], С.Ю. Внуков – до варіанту С IVD [Внуков, 2006, с. 16; рис. 1, 10; 2016, с. 43, 44; рис. 1, 13, 4, 11–18]. Такі посудини відповідають типу XXXI за класифікацією амфорної тари могильнику «Совхоз № 10» [Стржелецький *etc.*, 2005, с. 76; табл. VI, 9]. Відзначимо, що досліджуваний різновид тари інколи називають «танаїським типом» через дуже високу концентрацію таких амфор у комплексах загибелі Танаїсу близько середини III ст. н.е. [Шелов, 1978а, с. 19].

Ці посудини походять від вузькогорлих світлоглиняних амфор варіанту С IVС за С.Ю. Внуковим. Перехідні форми між ними зафіксовані в могильниках

кримського передгір'я [Труфанов, 2005–2009, с. 131; рис. 2, 8–10] та у Нижньому Подністров'ї (рис. 37, 1) [Малюкевич, 1991, с. 45; рис. 4, 16; Гудкова, Малюкевич, 2013, рис. 162]. Для тари варіанту С IVD характерне дуже вузьке, коротке конічне горло, що розширюється донизу та переходить у реберчастий тулуб яйцеподібної форми. Вінець валикоподібний, з максимальним розширенням в центральній або нижній частині, вертикальний виступ («гребінь») виражений нечітко, а у деяких екземплярів взагалі зникає. Ручки овальні в перетині, з зовнішнього боку профільовані невисоким гребенем. Одним кінцем вони кріпляться до горла, на 4–5 см нижче вінця, іншим – до нижньої частини плечиків. Ніжка оформлена у вигляді низького та вузького рудиментарного кільцевого піддону. Вона, як правило циліндрична, рідше – з невеликим розширенням біля основи (рис. 37, 1–3) [Зеест, 1960, с. 117, 118; табл. XXXVII, 91–93; Шелов, 1978а, рис. 7; Абрамов, 1993, рис. 52, 6.8–6.10; Внуков, 2016, рис. 1, 13, 4, 11–18]. Діаметр вінця таких амфор складає 3,5–4 см, максимальний діаметр тулубу – 17–18 см. Загальна висота посудин варіюється в інтервалі від 39 до 42 см, діаметр ніжки – від 2 до 3,8 см [Зеест, 1960, с. 117, 118; Абрамов, 1993, с. 47]. При виробництві амфор варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим не існувало чіткого стандарту місткості. Обсяг посудин, що походять з одних закритих комплексів, варіюється від 2,27 до 5,45 л [Ильяшенко, 2013, с. 63, табл. 6].

Відзначимо, що інколи на горла амфор ставили енгліфічні або рельєфні клейма у вигляді скорочень імен та монограм [Штаерман, 1951, с. 40–43; рис. 6; Кропоткин, 1970, с. 10, 12; табл. I; Шелов, 1978а, с. 19]. Незважаючи на відносну численність, їх класифікація поки що не розроблена Вірогідно, вони містять інформацію про власників керамічних майстерень або офіцінаторів.

Серед амфор варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим виділяються нечислена група посудин, що відрізняються недбалістю формовки. Для них властивий підтрикутний в перетині вінець, менші ручки, біконічна форма тулубу та суцільна, або з неглибокою виїмкою у підшві, ніжка (рис. 36, 4–6) [Юрочкин, Труфанов, 2007, рис. 4, 7, 25; Диденко, 2014, с. 37, рис. 1, 1, 13, 21, 2, 1, 8].

О.А. Труфанов, ґрунтуючись на формальних ознаках, запропонував поділ досліджуваного різновиду амфор на ранній та пізній варіанти типу D за Д.Б. Шеловим. До першого він відніс «класичні» посудини, а до другого – більш рідкісні, недбало сформовані екземпляри [Труфанов, 2005–2009, с. 131; рис. 2, 11, 12, 89, 6]. Використовуючи номенклатуру С.Ю. Внукова, пропонуємо розділити амфори C IVD на підваріанти C IVD₁ та C IVD₂, що співвідносяться з ранніми та пізніми варіантами у О.А. Труфанова.

Подібні амфори І.Б. Зеест, а згодом І.С. Каменецький, Т.Л. Самойлова відносили до II–III ст. н.е. [Зеест, 1960, с. 118; Каменецький, 1963, с. 33; Самойлова, 1978, с. 260]. А.П. Абрамов датував їх кінцем II – першою половиною III ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 46]. Проте довгий час панівною була думка, що виробництво цих тарних посудин відбувалось лише у першій половині III ст. н.е. [Щукин, 1968, с. 42, 43; Шелов, 1978, с. 18, 19; Šelov, 1986, p. 397, 398; Abadie-Reynal, 1999, p. 255, 256]. С.Ю. Внуков спочатку припустив, що час побутування амфор варіанту C IVD припадає на останню чверть II – другу половину III ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 167]. Згодом він відніс початок їх виробництва до кінця II ст. н.е., а вихід з вжитку до 60-х рр. III ст. н.е. [Внуков, 2016, с. 44]. В.Ю. Юрочкин та О.А. Труфанов, при розробці хронології варварських могильників Центрального та Південно-Західного Криму, датували амфори, що відповідають підваріанту C IVD₂, 260/270 – 310/320 рр. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 366; рис. 4]. С.В. Діденко, ретельно проаналізувавши інвентар з цих комплексів, а також долучивши матеріали з пізньосарматських поховань у Буджаку та черняхівського могильнику у Середньому Подністрів'ї, визначив час побутування таких амфор у межах другої половини III – початку IV ст. н.е. [Діденко, 2014, с. 35–38, 46; табл. 1].

Слід відзначити, що при побудові хронологічних схем необхідно враховувати факт руйнування Гераклеї Понтійської готами у 264 р., в результаті якого було припинено виробництво світлоглиняних вузькогорлих амфор [Внуков, 2016, с. 44]. Очевидно, що його відновлення потребувало часу. Ймовірно, саме з тривалістю перерви у виробництві пов'язані морфологічні

розбіжності між посудинами підваріантів C IVD₁ та C IVD₂ за С.Ю. Внуковим. Таким чином, можна припустити, що час виробництва амфор підваріанту C IVD₁ припадає на кінець II ст. н.е. – 264 р. Випуск амфор підваріанту C IVD₂ було розпочато після відбудови Гераклеї Понтійської, можливо, в останній чверті III ст. н.е., проте він не був тривалим. Такі посудини виходять з вжитку вже на початку IV ст. н.е.

Амфори підваріанту C IVD₁ за С.Ю. Внуковим – найбільш поширений різновид понтійської тари римського часу. Їх знахідки походять з населених пунктів на території Добруджи, Нижнього Подунав'я, античних міст і їх округи, а також варварських поселень, городищ та могильників Північного Причорномор'я. Такі посудини виявлено при дослідженні пам'яток черняхівської культури Подніпров'я та Молдови, культури карпатських курганів на Прикарпатті та у Верхньому Подністров'ї, київської та пізньозарубинецької культур у Середньому Подніпров'ї. Вони зустрічаються на меотських пам'ятках Нижнього Подоння, аланських городищах та некрополях Північного Кавказу, могильниках Поволжя та Західного Казахстану [Внуков, 2006, с. 183, 184; Иванова, 2011, с. 293–296]. Амфори досліджуваного різновиду у Східному Причорномор'ї не численні [Внуков, 2006, с. 184; Khalvashi, 2010; рl. 18, *1b*]. Одиначні знахідки тари підваріанту C IVD₁ виявлені у Верхньому Подунав'ї [Bjelajac, 1996, с. 67; sl. XXII, *121*].

На археологічних пам'ятках Нижнього Подністров'я римського часу посудини підваріанту C IVD₁ складають більшість амфорних знахідок. З Тіри походять численні уламки профільних частин, які містились в культурних нашаруваннях, а також фрагментовані та цілі посудини, виявлені у закритих комплексах, що утворились в результаті загибелі міста близько середини III ст. н.е. (рис. 38) [Фурманская, 1959, с. 5; табл. I, *1*; 1961, с. 3, 4; табл. XVIII, *1, 2*]. В Тірі їх уламки складають 23–31% всіх амфор римського часу (рис. 55–58). Крім того, з цієї античної пам'ятки походить виразна колекція клейм, частину яких було опубліковано О.М. Штаерман [Штаерман, 1951, с. 40–43; рис. 6]. Штампи відтиснуті переважно на горлах амфор, хоча відомі одиначні

екземпляри, розміщені на нижніх прилепах ручок [Клейман *etc.*, 1978, рис. 77]. Під час розкопок Ніконія виявлені як уламки, так і археологічно цілі екземпляри амфор підваріанту C IVD₁, в тому числі з клеймами на горлах (рис. 37, 2–4) [Бруяко *etc.*, 2008, с. 29; рис. 10, 3–5]. Саме такі амфори найчастіше вторинно використовувались при здійсненні на городищі поховань дітей у посудинах (Секерская, 1978, с. 198–171; Бруяко *etc.*, 2008, с. 190–196). На пізньоскіфському поселенні Молога II вони також превалюють над іншими різновидами керамічної тари. Знайдені численні уламки та фрагменти горл з клеймами (рис. 39, 2–18, 20–22) [Малюкевич, 1988, табл. 30, 2, 3, 6; 1989, табл. 29; 1990, табл. 31, 1–4, 32, 1991, с. 75; рис. 3, 18–20]. Такі посудини зафіксовані і на однойменному могильнику (рис. 39, 1) [Малюкевич, 1985, табл. XVII, 3]. Фрагменти амфор підваріанту C IVD₁ знайдені в результаті робіт на поселенні Веселе III (рис. 39, 19) [Малюкевич, 1990, табл. 51, 67, 68].

Ареал розповсюдження амфор підваріанту C IV D₂ більш вузький. Їх знахідки походять з могильників: Дружне у Центральному Криму (рис. 36, 4, б), Градешка у Північно-Західному Причорномор'ї (рис. 36, 5), Оселівка у Середньому Подністров'ї [Диденко, 2014, с. 37; рис. 1, 1, 13, 21, 2, 1, 8]. Вірогідно, до підваріанту C IVD₂ відносяться і посудини, виявлені в комплексах Ольвії, що датуються третьою чвертю – кінцем III ст. н.е. [Крапівіна, 1993, с. 94]. На археологічних пам'ятках Нижнього Подністров'я цей різновид пізньогераклейських амфор не відомий. Наявність знахідок подібної тари вверх за течією Дністра опосередковано вказує на те, що амфори підваріанту C IVD₂ мали надходити і до Тіри.

3.1.8. Амфори варіанту C IVF за С.Ю. Внуковим

В археологічній літературі тривалий час цей різновид амфорної тари дуже часто, слідом за М.Б. Щукіним, іменували інкерманським типом [Щукин, 1968, с. 41, 42; рис. 1, в]. В останні десятиліття такі посудини частіше відносять до типу F за класифікацією Д.Б. Шелова [Шелов, 1978а, с. 19, 20; рис. 10; Šelov, 1986, p. 398, 399; fig. 1, f]. І.Б. Зеєст віднесла подібні амфори до типу 105 [Зеєст, 1960, с. 122; табл. XLI, 105], А. Радулеску – до типу 6 [Radulesku, 1976, s. 106;

табл. VII, 1,1a], К. Скорпан – до типу 1 [Scorpan, 1977, p. 269, 270; fig. 1, 2], Т.Л. Самойлова – до типу 4 (II) [Самойлова, 1978, с. 263; рис. 4, 4], В.В. Крапівіна – до типу 6 [Крапивина, 1993, с. 94, 95; рис. 29, 9–11], С.Ю. Внуков – до варіанту С IVF [Внуков, 2006, с. 16; 2016, с. 36; рис. 1, 14], Д. Парасків – до варіанту Е типу 3 [Paraschiv, 2006, p. 23, 24, 45; pl. 3, 21]. Під час систематизації амфорної тари могильнику «Совхоз № 10» аналогічні посудини були об'єднані у тип XXXII [Стржелецький *etc.*, 2005, с. 76; табл. IV, 10].

Це амфори з дуже вузьким, відносно високим горлом, що розширюється донизу. Вінець має вигляд невеликого валика, інколи підтрикутний у перетині. Тулуб реберчастий, витягнутий, біконічної форми. Ручки овальні або округлі в перетині, з зовнішнього боку профільовані двома або трьома повздовжніми жолобками. Одним кінцем вони кріпляться до горла, за 4–5 см нижче вінця, іншим – до нижньої частини плечиків. Ніжка сформована у вигляді високого кільцевого піддону (рис. 40) [Зеест, 1960, табл. XLI, 105; Šelov, 1986; fig. 1, f; Абрамов, 1993, рис. 61; Кропотов, 1998, рис. 1, 3, 4, 2, 3]. Вочевидь, прототипом для цих амфор стали світлоглиняні вузькогорлі посудини підваріанту С IVD₂ за С.Ю. Внуковим.

Діаметр вінця амфор варіанту С IVF за С.Ю. Внуковим становить 5–6 см, діаметр ніжки варіюється в інтервалі 4,1–6,8 см. Максимальний діаметр тулубу коливається від 13,5 до 22 см, а загальна висота – від 45 до 67 см [Зеест, 1960, с. 122; Кропотов, 1998, с. 128; Paraschiv, 2013, p. 214]. Обсяг таких посудин може коливатися від 1,7 до 3,3 л [Ораїт, 2010d, p. 111; Ильяшенко, 2013, с. 100].

Спробу більш детальної класифікації цих амфор, основаної на відмінностях у оформленні профільних частин, здійснив О.В. Сазанов [Сазанов, 1993, с. 16–19; рис. 1–4]. Проте вона була підготовлена без урахування особливостей форми цілих посудин, в наслідок чого зазнала численних нарікань. Систематизацію, що ґрунтувалась на морфології цілих екземплярів, запропонував В.В. Кропотов [Кропотов, 1998]. Він розділив такі амфори на три варіанти. Для посудин варіанту 1 притаманні максимальне розширення в верхній частині тулубу, сплющено-овальні в перетині ручки, пряма або

розширена під прямим кутом ніжка (рис. 40, 1–3) [Кропотов, 1998, с. 129, рис. 1, 3, 2, 3–6]. Амфори варіанту 2 характеризуються струнким тулубом, з максимальним розширенням посередині або трохи вище середини, округлими в перетині ручками, ніжкою у вигляді розширеного кільцевого піддону (рис. 40, 4–6) [Кропотов, 1998, с. 129; рис. 1, 4, 2, 1, 2]. Вони менші за розмірами, а їх обсяг не перевищує 1,7–2 л [Ильяшенко, 2013, с. 100]. До варіанту 3 В.В. Кропотов відніс посудини, які за формою тулуба наближені до амфор варіанту 1, але мають пряму широку ніжку, відокремлену від тулубу врізною лінією (рис. 41, 1) [Кропотов, 1998, с. 129, рис. 3]. Проте останні слід віднести до перехідних форм між варіантами 1 та 2 [Иванова, 2011, с. 298], або, більш вірогідно, до посудин варіанту 1 [Ильяшенко, 2013, с. 101]. При використанні номенклатури, запропонованої С.Ю. Внуковим, варіанти 1 і 2 амфор «інкерманського» типу, виділені В.В. Кропотом, пропонуємо співвіднести з підваріантами С IVF₁ та С IVF₂.

Питання визначення часу побутування досліджуваного різновиду амфор тривалий час залишалось дискусійним. М.Б. Щукін визначав його в межах другої половини III–IV ст. н.е. [Щукін, 1968, с. 42]. До цього часу їх відносив і А.П. Абрамов [Абрамов, 1993, с. 49,50]. Д.Б. Шелов, а слід за ним К. Абаді-Рейнал, датували такі амфори кінцем III–IV ст. н.е. [Шелов 1978а, с. 19; Selov 1986, p. 399; Abadie-Reynal, 1999, p. 256]. На думку К. Скорпан, їх виробництво тривало з IV по V ст. н.е. [Scorpan, 1977, p. 269, 270]. В.В. Крапівіна припустила, що вони могли побутувати протягом IV – початку V ст. н.е. [Крапівіна, 1993, с. 94, 95]. Але найчастіше досліджувані посудини відносять до IV ст. н.е. [Зеест, 1960, с. 122; Radulesku, 1976, s. 106; Стржелецкий etc., 2005, с. 76]. В.В. Кропотов визначив час їх побутування в межах IV – початку V ст. н.е., при чому амфори варіанту 1 датував першою половиною – серединою IV ст. н.е., варіанту 2 – другою половиною IV ст. н.е., варіанту 3 – другою половиною IV – початком V ст. н.е. [Кропотов, 1998, с. 131]. Приблизно так само датує їх О.С. Іванова, проте зазначає, що виробництво було припинено до початку V ст. н.е. [Иванова, 2011, с. 302]. О.В. Сазанов спочатку вважав, що

такі амфори виготовляли з другої половини III по останню чверть V ст. н.е., а згодом значно звужив це датування до кінця III / початку IV – другої чверті IV ст. н.е. [Сазанов, 1993, с. 16–19; 2011, с. 325, 326; рис. 1]. В.Ю. Юрочкин та О.А. Труфанов, в результаті детального аналізу матеріалів з варварських могильників Центрального та Південно-Західного Криму визначили час побутування досліджуваного різновиду тари у межах 310/320–370/380 рр. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 367; рис. 5]. С.В. Діденко, ґрунтуючись на результатах кореляції хронології поховальних комплексів з цих некрополів а також з черняхівських могильників, датував амфори, що відповідають варіанту C IVF за С.Ю. Внуковим, 320–370 рр. [Діденко, 2014, с. 41, 44; табл. 2].

Ці амфори широко розповсюджені в населених пунктах римської провінції Мала Скіфія, містах Північно-Західного та Північного Причорномор'я, на варварських пам'ятках Передгірного та Гірського Криму. Амфори варіанту C IVF за С.Ю. Внуковим поширені в ареалі черняхівської культури: Нижньому Подніпров'ї, Дністро-Прутському межиріччі, на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра, Північно-Західному Причорномор'ї [Иванова, 2011, с. 293–296]. Вони відомі серед матеріалів могильників культури Синтана де Муреш на території Румунії [Paraschiv, 2013, p. 214]. Окремі знахідки таких посудин зафіксовані у Східному Причорномор'ї (Апсара) [Khalvashi, 2010, pl. 18, *1b*] та Східному Середземномор'ї (Афіни) [Oraič, 2010d, p. 111; fig. 4a–4c].

Знахідки амфор варіанту C IVF за С.Ю. Внуковим виявлені в Тірі. Переважно, це уламки профільних частин або фрагменти горл, за якими не можливий поділ на підваріанти (рис. 41, 3–6). Їх частка серед амфор римського часу не перевищує 3% (рис. 55–58). Нечисленні археологічно цілі форми відповідають амфорам підваріанту C IVF₁ (рис. 41, 1, 2). Один з екземплярів було виявлено при дослідженні «післяготського будинку» [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 26, 28; рис. 4,5, 5, 1]. Відзначимо, що цю посудину В.В. Кропотов відніс до «варіанту 3 амфор інкерманського типу» і датував її першою половиною V ст. н.е. [Кропотов, 1998, с. 129, 130]. Проте,

морфологічно вона дуже близька до тари варіанту 1 (підваріанту С IVF₁ за С.Ю. Внуковим) і фактично відрізняється лише оформленням ніжки. Як зазначалось вище, В.В. Кропотов датує такі амфори першою половиною – серединою IV ст. н.е. Нещодавно О.В. Сазанов, проаналізувавши матеріали з «післяготського будинку», прийшов до висновку, що цей комплекс утворився близько середини IV ст. н.е. [Сазанов, 2012, с. 344; рис. 8]. На думку, В.М. Зубаря та Н.О. Сон споруду було зруйновано у 70-х рр. IV ст. н.е. [Зубарь, Сон, 2007, с. 203, 204].

3.2. Амфори північнопонтійських виробничих пунктів

3.2.1. Амфори типу 72 за І.Б. Зеєст

Цей різновид керамічної тари дуже часто називають мірмекійським типом за першою публікацією такої амфори, знайденої в заповненні рибозасольної цистерни у Мірмекії [Гайдукевич, 1952, с. 206, 207]. Згодом такі посудини увійшли до класифікацій амфорної тари, розроблених І.Б. Зеєст (тип 72) [Зеєст, 1960, с. 111, 112; табл. XXX, 72], Т.Л. Самойловою (тип 2 (II)) [Самойлова, с. 261, 263; рис. 3, 6–8], В.В. Крапівіною (тип 19) [Крапивина, 1993, с. 97; рис. 30, 1-3], П. Дичеком (тип 31) [Duszczek, 2001, p. 228–233; fig. 128], А. Опайцем (тип B-1a) [Orait, 2004b, p. 27, 28], О.Ю. Кленіною (тип 1) [Кленина, 2004, с. 19–21; рис. 3, 1–10, 4, 1–18], Д. Парасківим (тип 5) [Paraschiv, 2006, p. 26, 46, 47; pl. 4, 32, 5, 31]. Вони були віднесені до типу IV за класифікацією амфор могильника «Совхоз № 10» [Стржелецкий etc., 2005, с. 67, 68; табл. V, 6].

До цього типу належать великі за розмірами амфори з широким циліндричним горлом, що завершується масивним високим валикоподібним вінцем з максимальним розширенням в нижній частині. Ручки масивні, овальні або сплющено-овальні у перетині, профільовані з зовнішнього боку п'ятьма повздовжніми жолобками, з внутрішнього – одним широким жолобком. Вони кріпляться до горла, одразу під вінцем, та до нижньої частини плечиків. Дуже часто на горлі, на рівні верхнього приліпу ручки, гострим інструментом прокреслена неглибока горизонтальна лінія. Тулуб реберчастий, переважно

циліндричний, звужуючись донизу переходить у невелику конічну ніжку, що часто завершується шишкоподібним розширенням (рис. 42). Зустрічаються амфори з сплющеною, усічено-конічною ніжкою [Зеест, 1960, табл. XXX, 72; Абрамов, 1993, рис. 54, 6.11–6.13; Dyczek, 2001, fig. 128]. У розвитку форми досліджуваних посудин простежується тенденція до зменшення розмірів посудини. Пізні екземпляри амфор більш приземкуваті, їх тулуб має форму наближену до яйцевидної [Сазанов, 2012, рис. 1].

Діаметр вінця амфор типу 72 за І.Б. Зеест становить 12–15 см, максимальний діаметр тулубу дорівнює 38–40 см, а загальна висота може сягати 100–110 см [Зеест, 1960, с. 111; Крапивина, 1993, с. 97; Dyczek, 2001, р. 229]. Обсяг таких посудин варіюється в інтервалі між 63 та 86 л, хоча поширені екземпляри вмістом від 23 до 38 л [Ораїт, Paraschiv, 2013, р. 319].

Для більшості амфор типу 72 за І.Б. Зеест характерна керамічна маса червоного, червоно-коричневого або червоно-помаранчевого кольору з візуально помітними включеннями вапняку, залістистих часток, кварцу. Поверхня посудин вкрита світлим ангобом [Зеест, 1960, с. 112; Кленина, 2004, с. 19; Ораїт, 2004b, р. 27]. Слід відзначити, що в результаті досліджень могильнику «Совхоз № 10» було виявлено амфори, які за морфологією дуже близькі досліджуваній тарі, проте відрізняється за складом формувальної маси (рис. 42, 3). Остання має темно-червоний колір, в її зламі візуально помітні лише домішки вапнякових включень [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 68]. З Тіри походить амфора, глина якої шарувата, має темно-червоний колір та містить велику кількість домішок, блискіток [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 24].

Місцезнаходження виробничих комплексів поки що не локалізовано. Більшість дослідників вважає, що вони розташовувались на Боспорі – в Пантикапеї або його окрузі [Зеест, 1960, с. 111; Кругликова, 1966, с. 148; Крапивина, 1993, с. 97; Науменко, 2012, с. 71]. Р.И. Ветштейн вважала, що такі амфори могли виготовляти також і в Ольвії [Ветштейн, 1975, с. 171, 172]. С.Ф. Стржелецкий з співавторами зробив припущення, що окрім Боспору амфори досліджуваного типу виготовляли в Херсонесі [Стржелецкий *etc.*, 2005,

с. 67, 68]. Результати хімічних аналізів керамічного тіста окремих екземплярів амфор типу 72 за І.Б. Зеєст вказують, що вони були виготовлені у Криму, можливо на узбережжі Азовського моря [Dyczek, 2001, р. 229]. Їх петрографія підтверджує гіпотезу про боспорське виробництво амфор мірмекійського типу [Внуков, 2006, с. 89, 95].

У римську епоху на території Боспорського царства здійснювалось товарне виробництво вина [Внуков, 2006, с. 263, 270] і солоної риби [Кругликова, 1975, с. 209–212]. На думку П. Дичека знахідки таких амфор у рибозасольній цистерні Мірмекія мають вказувати на те, що в них містились рибопродукти (*salsamentum*) [Dyczek, 2001, р. 231]. А. Опайц та Д. Парасків вважають, що такі посудини призначались для транспортування вина [Ораїт, Paraschiv, 2013, р. 319]. Останнє припущення здається більш вірогідним. А. Опайц, проаналізувавши особливості морфології тари прийшов до висновку, що для перевезення солоної риби використовувались інші різновиди боспорських амфор – типів 27 за В.В. Крапівіною, 75, 83 та 89 за І.Б. Зеєст [Ораїт, 2007, р. 109, 110, 114–116; fig. 11–15, 22–24].

В.Ф. Гайдукевич відносив амфори мірмекійського типу до другої половини III – першої половини IV ст. н.е. [Гайдукевич, 1952, с. 206, 207]. Кінцем III – IV ст. н.е. датує їх Т.Л. Самойлова [Самойлова, 1978, с. 263]. Деякі дослідники визначали час їх побутування в межах кінця II – середини III ст. н.е. [Зеєст, 1960, с. 112; Абрамов, 1993, с. 47; Paraschiv, 2006, р. 26]. В.В. Крапівіна відзначала, що у Ольвії вони датуються кінцем II – третьою чвертю III ст. н.е. [Крапівіна, 2010b, р. 70]. С.Ф. Стржелецький з співавторами, спираючись на матеріали могильника «Совхоз № 10», датував такі посудини III – ребезем III / IV ст. н.е. [Стржелецкий etc., 2005, с. 68]. С.А. Науменко, проаналізувавши знахідки з Танаїсу, прийшла до висновку, що амфори типу 72 за І.Б. Зеєст надходили до міста з другої половини II ст. н.е. до загибелі міста в середині III ст. н.е. [Науменко, 2012, с. 71]. П. Дичек та А. Опайц дуже широко визначають хронологічні рамки побутування досліджуваного різновиду тари: II – перша половина IV ст. н.е. [Dyczek, 2001, р. 231, 232] та кінець II – середина V ст. н.е.

[Orait, 2004, p. 27, 28] відповідно. О.С. Іванова вважає, що виробництво амфор мірмекійського типу припадає на III–IV ст. н.е. [Іванова, 2013, с. 99]. О.В. Сазанов спочатку відносив час побутування таких посудин до середини III – останньої чверті V ст. н.е. [Сазанов, 1999, с. 238, рис. 7]. Нещодавно він здійснив повну ревізію хронології амфор мірмекійського типу і запропонував нову дату – перша половина III – середина IV ст. н.е., хоча відзначив, що вони могли бути у вжитку і до 60-70-х рр. IV ст. н.е. [Сазанов, 2012, с. 348, 349].

Амфори типу 72 за І.Б. Зеєст – один з найбільш поширених різновидів понтійської тари. Їх ареал розповсюдження припадає переважно на Північне Причорномор'я. Такі амфори знайдені у Мірмекії [Гайдукевич, 1952, с. 206, 207, рис. 123, 124], Тірітаці [Сазанов, 1999, с. 252, рис. 16, 13], Пантікапеї [Голофаст, 2010, с. 99, 106; рис. 25, 15–26], Ілураті [Зеєст, 1960, с. 112; табл. XXX, 72б], в Танаїсі (рис. 42, 1) [Шелов, 1972, с. 122; Арсеньева, Науменко, 1992, с. 141, 145; рис. 19, 25, 1; 1994, с. 72; рис. 8, 1, 15, 1; Арсеньева etc., 2009, с. 45, 46, рис. 23, 56; Науменко, 2006, с. 260, рис. 3, 7; 2012, с. 71, рис. 11, 3, 15, 1], Гермонасі [Коровина, 2002, с. 75–77; рис. 39], Горгіппії [Алексеева, 1997, табл. 89, 8а, 8б, 90, 10, 94, 17, 95, 11, 106, 22, 120, 8, 124, 7, 16, 20, 133, 17, 21, 145, 3, 10, 12, 149, 9, 16, 155, 32, 166, 15, 18, 224, 2], Херсонесі та його окрузі (рис. 42, 2, 4) [Сазанов, 1999, с. 238, 239; рис. 7, 2–13, 16, 17; Кленина, 2004, с. 19–21; рис. 3, 1–10, 4, 1–18; Созник, 2005, с. 238, 239; рис. 2, 2, 3; Ушаков, 2010, с. 9; рис. 4, 8, 31; Klenina, 2015, p. 84, 85; fig. 5, 1–5; Нессель, Демьянчук, 2017, с. 204; рис. 7, 1, 4, 5, 11]. Вони виявлені при дослідженні пам'яток, пов'язаних з римською військовою присутністю у Криму – поселення в Балаклаві [Ковалевская, 2000, с. 179; рис. 36, 10] та городища Алма-Кермен [Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 31]. Ці посудини в великій кількості виявлені і на варварських пам'ятках. Причому, тут вони поступаються лише пізньогераклейській тарі, а інколи навіть переважають її. Так, у керамічному комплексі поселення в Барабанівській балці фрагменти тари мірмекійського типу складають близько половини від усіх амфор [Храпунов, 2016, с. 18; рис. 66, 2–6, 67, 1, 2, 68, 1–8, 69, 1–9]. Подібні посудини знайдені на Неаполі

Скіфському [Зеєст, 1954, с. 76; Уженцев, Юрочкин, 2000, с. 273; рис. 2, 10; Зайцев, 2003, рис. 126, 6; 128, 5], городищах Усть-Альмінське [Высотская, 2003 с. 38], Кермен-Кир, Бурундукське, Олексіївське, Карагач, Вишневе [Колтухов, 1999, рис. 12, 8, 15, 18, 25, 21, 17, 18, 23, 3, 5, 24, 1, 3, 7, 25, 15, 19], Мангупське [Иванова, 2013, с. 110; рис. 2–11], поселенні Таракташ [Гарбуз, 2008, с. 394; рис. 2, 11–15, 18–20, 26–29]. Морфологічно близькі посудини походять з варварських могильників: Балта-Чокрак [Зайцев *etc.*, 2005, с. 175; рис. 16, 11, 1], «Совхоз № 10» [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 67, 68; табл. V, 6], Чатир-Даг [Мыщ *etc.*, 2006, с. 107, 109; рис. 3, 1; табл. 4, 1, 23, 6].

В Західному Причорномор'ї знахідки амфор типу 72 за І.Б. Зеєст не такі численні. Вони виявлені у Каллатисі [Orait, Ionescu, 2016, р. 58; рл. I, 1, 2], Томах [Orait, 2004b, р. 28], Павлікенях, Гречах, Бізоне [Paraschiv, 2006, р. 26], Созополі, Істрії, Каварні, Ромулі [Duszek, 2001, р. 231; fig. 231], (Л)Ібіді, Аргамумі, Карабурум⁹. В північно-західній частині понтійського регіону ці посудини менш розповсюджені, ніж в північній, хоча в Ольвії зустрічаються дуже часто [Ветштейн, 1975, с. 167, 168, 171, 172; рис. 1, 7; Крапивина, 1993, с. 97, рис. 30, 1–3; Крапивина, 2010b, р. 69, 70; рл. 39, 1, 37, 4, 5, 2010с, р. 408; рл. 302, L-379].

У Тірі амфори типу 72 за І.Б. Зеєст не численні і зафіксовані в культурних нашаруваннях та заповненнях приміщень, де представлені фрагментами профільних частин, частка яких не перевищує 2% серед тари римського часу (рис. 43, 1–6, 11, 55–58). Також до цього різновиду можна віднести і нижню частину ангобованої посудини з реберчастим тулубом і характерним шишкоподібним розширенням (рис. 43, 1). Відзначимо, що з комплексу «післяготського будинку» походить фрагментована амфора, що відрізняється від «класичних» посудин типу 72 за І.Б. Зеєст більш приземкуватим тулубом, відсутністю профілювання внутрішньої поверхні ручок та властивостями керамічної маси (рис. 42, 5) [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 24; рис. 3, 1]. Ця

⁹ Дисертант вдячний Д. Парасківу та М. Якоб за можливість ознайомитись з матеріалами.

посудина стала одним з основних індикаторів для визначення верхнього хронологічного рубіжу побутування амфор мірмекійського типу в межах середини IV ст. н.е., хоча не виключено що вони могли використовуватися і в 60-70-ті рр. цього століття [Сазанов, 2012, с. 341, 348, 349; рис. 1, 8, 5]. Фрагменти подібних амфор були віднесені Т.Л. Самойловою до типу 2 (II) [Самойлова, с. 261, 263; рис. 3, 6–8]

У Ніконії посудини типу 72 за І.Б. Зеєст походять з культурних нашарувань II–III ст. н.е. і відносяться до розповсюджених різновидів, проте значно поступають пізньогераклеїській тарі (рис. 43, 7) [Бруяко *et al.*, 2008, с. 29, 31; рис. 9, 5]. Близька ситуація простежується і на поселені Молога II (рис. 43, 9, 10) [Малюкевич, 1989, табл. 28; с. 7, 31; 1990, табл. 351, 2; 2012; табл. 18, 8, 303]. Одиначні фрагменти аналогічних амфор виявлені і на однойменному могильнику, де походять з заповнень ям [Малюкевич, 1992, табл. 116; 1998, табл. 42, 3, 87, 2; 2001, табл. 132, 8, 147, 14]. Нечисленні уламки подібних посудин знайдені на поселені Веселе III серед керамічних матеріалів другої половини II – середини III ст. н.е. (рис. 43, 8) [Малюкевич, 1990, табл. 51, 53, 63, 69].

3.2.2. Амфори типу 73 за І.Б. Зеєст

Ці посудини морфологічно дуже близькі до амфор типу 72 за І.Б. Зеєст, що ускладнює ідентифікацію фрагментів. Деякі дослідники не розділяють їх і розглядають в якості одного різновиду керамічної тари [Ораїт, Paraschiv, 2013, р. 319; Ораїт, Ionescu, 2016, р. 58]. Проте більшість вчених виділяють досліджувані посудини в окремий тип. Так, І.Б. Зеєст віднесла їх до типу 73 [Зеєст, 1960, с. 112; табл. XXX, 73], Т.Л. Самойлова – до типу 9 (I) [Самойлова, с. 260; рис. 2, 2–4], Дж. Хейс – до типу 34 [Hayes, 1983, р. 153, 154; fig. 25, A78, A79], В.В. Крапівіна – до типу 20 [Крапівіна, 1993, с. 97; рис. 29, 40–44], О.Ю. Кленіна – до типу 2 [Кленіна, 2004, с. 21–23; рис. 5, 6].

Для таких амфор властивий дзьобоподібний вінець, чітко виділений глибокою підрізкою. У більшості екземплярів зовнішня поверхня в верхній частині скошена, в результаті чого найвища точка зміщена до внутрішнього

краю. Під вінцем, на широкому циліндричному горлі, що трохи розширюється донизу, на рівні кріплення ручок інколи може бути прокреслена неглибока горизонтальна лінія. Ручки тонші, ніж у посудин типу 72 за І.Б. Зеест, проте їх оформлення майже аналогічне. Вони сплющено-овальні у перетині, профільовані з зовнішнього боку п'ятьма повздовжніми жолобками, а з внутрішнього – одним широким жолобком, який у більшості екземплярів доповнено глибоким врізом. Ручки кріпляться до горла, трохи нижче вінця, та до нижньої частини плечиків. Реберчастий циліндричний тулуб відрізняється більш різким переходом у конічну ніжку, що часто завершується шишкоподібним розширенням (рис. 44) [Зеест, 1960, табл. XXX, 73; Абрамов 1993, рис. 54, 6.14; Кленина, 2004, рис. 5, 6; Нессель, Дем'янчук, 2017, рис. 7, 12]. Діаметр вінця може коливатися в інтервалі від 9 до 14. Максимальний діаметр тулубу сягає 50 см, а висота – 110 см [Зеест, 1960, с. 112; Крапивина, 1993, с. 97; Кленина, 2004, с. 22, 23; Иванова, 2013, с. 111].

Петрографічні аналізи керамічного тіста амфор досліджуваного типу не здійснювались, проте за візуальними характеристиками воно дуже близьке до глини посудин боспорського виробництва. Воно може бути червоного, червоно-коричневого або червоно-помаранчевого кольору з візуально помітними включеннями вапняку, залізистих часток, кварцу. Поверхня посудин вкрита світлим ангобом [Зеест, 1960, с. 112; Крапивина, 1993, с. 97; Кленина, 2004, с. 22]. Часто зустрічаються посудини із перепаленої глини, яка у зламі має сірий або темно-сірий колір. Ймовірно, центр виробництва цих амфор знаходився на Боспорі, але комплекси з їх виробництва, поки що, не відкриті [Зеест, 1960, с. 112; Крапивина, 1993, с. 97].

На поверхню таких посудин часто наносились *diipinti*, проте ці написи не несуть інформації стосовно товарів, що перевозились в цій тарі. Вірогідно, вона, як і амфори типу 72 за І.Б. Зеест, була призначена для транспортування вина [Oraïț, Paraschiv, 2013, p. 319].

Питання визначення часу побутування амфор типу 73 за І.Б. Зеест також залишається відкритим. І.Б. Зеест датувала їх II–III ст. н.е. [Зеест, 1960, с. 112].

До цього часу відносять подібну тару і Т.Л. Самойлова [Самойлова, с. 260] та К. Абаді-Рейнал [Abadie-Reynal, 1999, р. 260]. Дж. Хейс датував їх серединою II – серединою III ст. н.е. [Hayes, 1983, р. 153]. А.П. Абрамов припустив, що час виробництва таких посудин припав на кінець II – середину III ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 47]. Відзначимо, що цим часом можуть бути датовані амфори типу 73 за І.Б. Зеєст, що входили до складу археологічних комплексів з садиб № 341 [Ковалевская, 1998б, с. 94, 95; рис. 3, 3, 4] та «Близнюки» [Кленина 2004, с. 21–23; рис. 5, 6; Созник, 2004, с. 239, 240, рис. 2, 6, 7] на хорі Херсонесу. В.В. Крапівіна, ґрунтуючись на матеріалах Ольвії, спочатку визначила час побутування тари цього типу в межах II–III ст. н.е. [Крапивина, 1993, с. 97], а згодом звузила його до кінця II – третьої чверті III ст. н.е. [Крапивина, 2010b, р. 70]. О.С. Іванова, з огляду на те, що досліджувані посудини за формою та візуальними характеристиками формувальної маси дуже близькі до амфор типу 72 за І.Б. Зеєст, віднесла обидва різновиди тари до III–IV ст. н.е. [Іванова, 2013, с. 111].

Амфори типу 73 за І.Б. Зеєст виявлені у закритих комплексах, що утворились у другій чверті / середині III ст. н.е. [Зайцев, 2003, с. 21; табл. 2; Колтухов, 1999, с. 98] в результаті загибелі городищ та поселень Центрального та Південно-Західного Криму: Неаполя Скіфського [Колтухов, 1999, рис. 10, 3; Зайцев, 2003, рис. 130, 3, 4], поселень Добре [Пуздровский, 1988, с. 161; рис. 3, 8], Джалман [Колтухов, 1999, рис. 22, 2–4] та городища Алма-Кермен [Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 30]. Слід відзначити, що амфори типу 73 за І.Б. Зеєст відсутні у надійно датованих комплексах другої половини III–IV ст. н.е. Кілька посудин з доволі близьким оформленням вінців та ручок походять з могильнику «Совхоз № 10», де їх відносять до III – рубежу III / IV ст. н.е. [Стржелецкий etc., 2005, с. 68, табл. V, 2–4]. Проте ці амфори, що використовувались в якості поховальних урн, відрізняються від досліджуваної тари за візуальними характеристиками керамічного тіста, пропорціями та оформленням ніжок.

Таким чином, виробництво амфор типу 73 за І.Б. Зеєст розпочалось наприкінці II ст. н.е. та припинилось у середині III ст. н.е. І якщо випуск посудин мірмекійського типу тривав до 50-70-х рр. IV ст. н.е., то виробництво амфор досліджуваного різновиду відновлено не було. Втім такі посудини могли використовуватися в побуті якийсь нетривалий час і після середини III ст. н.е.

Ареал розповсюдження амфор типу 73 за І.Б. Зеєст охоплює переважно Північне Причорномор'я, хоча окремі фрагменти походять з о. Крит у Східному Середземномор'ї [Hayes, 1983, p. 153, 154; fig. 25, A78, A79]. Посудини досліджуваного типу виявлені в Пантікапеї [Зеєст, 1960, с. 112; табл. XXX, 73d; Голофаст, 2010, с. 100, 106; рис. 25, 43–48], Фанагорії [Зеєст, 1960, с. 112; табл. XXX, 73b], Танаїсі [Зеєст, 1960, табл. XXX, 73a; Арсеньева, Науменко, 1992, с. 160; рис. 43, 1], Горгіппії [Алексеева, 1997, табл. 90, 8, 94, 3, 120, 4, 124, 9a, 133, 11, 12, 16]. Знахідки таких амфор походять з Херсонесу та археологічних пам'яток в його окрузі (рис. 44, 1, 2) [Ковалевская, 1998б, с. 94, 95; рис. 3, 3, 4; 2000, с. 179; рис. 36, 4; Кленина, 2000, с. 131; рис. 23, 2, 26, 1, 4; 2004, с. 21–23; рис. 5, 6; Созник, 2004, с. 239, 240; рис. 2, 6, 7; Ушаков, 2010, рис. 4, 12; Кутайсов, Труфанов, 2014, с. 244; рис. 14, 3; Klenina, 2015, fig. 5, 6, 7; Нессель, Демьянчук, 2017, с. 204; рис. 7, 2, 3, 6–10, 12–16], а також городища Алма-Кермен у Південно-Західному Криму [Высотская, 1972, с. 125; рис. 34, 12; Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 30]. Вони виявлені в результаті археологічних досліджень Неаполя Скіфського [Зеєст, 1954, с. 76; Колтухов, 1999, рис. 10, 3; Зайцев, 2003, рис. 130, 3, 4], городищ та поселень: Кермен-Кир [Пуздровський, 1989, рис. 3, 32], Олексіївського [Колтухов, 1999, рис. 21, 19, 20], Мангупського [Иванова, 2013, с. 111; рис. 13, 4, 5, 7, 8], Джалман [Колтухов, 1999, рис. 22, 2–4], Добре [Пуздровський, 1988, с. 161; рис. 3, 8], в Барабанівській балці [Храпунов etc., 2007, с. 7, 8; рис. 13, 1–14; 2009, с. 13; табл. 1, 6, 2, 6, рис. 37, 2–9, 38, 1–6]. Знахідки таких посудин у західній частині понтійського регіону надзвичайно рідкісні. Їх ідентифікація ускладнена ще й тим, що румунські дослідники не розділяють тару типів 72 та 73 за І.Б. Зеєст [Opaît, Paraschiv,

2013, p. 319; Oraïț, Ionescu, 2016, p. 58]. До останнього слід віднести фрагмент вінця, що походить з Карабуруму¹⁰.

Находили амфори типу 73 за І.Б. Зеєст і до Північно-Західного Причорномор'я. Їх знахідки доволі часто зустрічаються у Ольвії [Крапивина, 1993, с. 97; рис. 29, 40–44; Крапивина, 2010b, p. 70; pl. 37, 10]. У Нижньому Подністров'ї вони не такі численні. Фрагменти подібних посудин були виявлені під час археологічних досліджень в Тірі (рис. 44, 4–6, 8, 11) [Самойлова, с. 260; рис. 2, 2–4], Ніконії [Бруяко *etc.*, 2008, с. 31], на Веселому III (рис. 44, 7) [Малюкевич, 1990, табл. 51] та на поселенні і могильнику Молога II (рис. 44, 3, 9, 10) [Малюкевич, 1992, табл. 116]. До типу 73 за І.Б. Зеєст слід віднести верхню частину амфори, знайдену на поселенні Молога II, на підлозі житла, яке, ймовірно, було залишено близько середини III ст. н.е. (рис. 44, 3) [Гудкова, 1975, с. 12, 15; табл. XVI; Малюкевич, 1991, рис. 2, 4]. В Тірі такі посудини складають лише 1% всіх амфор римського часу (рис. 55–58).

3.2.3. Амфори типу 75 за І.Б. Зеєст

Першу систематизацію амфор з складнопрофільованими ручками здійснила І.Б. Зеєст, яка об'єднала їх у тип 75 [Зеєст, 1960, с. 113; табл. XXXI, 75]. Згодом такі посудини були віднесені А.В. Бураковим до типу 9 [Бураков, 1976, с. 71; табл. II, 16], Т.Л. Самойловою – до типу 7 (I) [Самойлова, 1978, с. 258; рис. 1, 16–20, 22], А. Опайцем – до типу XI [Ораїт, 1980, p. 308; pl. IX, 1–3, XV, 2], В.В. Крапівіною – до типу 31 [Крапивина, 1993, с. 99; рис. 30, 26], П. Дичеком – до типу 32 [Duszek, 2001, p. 233–239; fig. 153], О.Ю. Кленіною – до типу 4 [Кленина, 2004, с. 24, 25; рис. 7, 68–70]; Д. Парасківим – до типу 6 [Paraschiv, 2006, p. 27, 47; pl. 5, 33–35], Т. Бежецьким – до типу 59 [Bezeczky, 2013, p. 173]. Досліджувані амфори відповідають типу VI за класифікацією керамічної тари з могильнику «Совхоз № 10» [Стржелецький *etc.*, 2005, с. 69, 70, табл. VI, 1, VII, 2].

¹⁰ Дисертант вद्याчий Д. Парасків та М. Якоб за можливість ознайомитись з матеріалами.

До типу 75 за І.Б. Зеєст належать посудини великих розмірів, з широким циліндричним горлом, що розширюється донизу. Овальний тулуб закінчується конічною ніжкою. Горло і тулуб таких амфор рифлені. Зовнішня поверхня ручок профільована широким жолобком з виступом в центрі, а внутрішня – більш вузьким і глибоким врізом. Вінці посудин масивні, оформлені не однаково. Ґрунтуючись на їх морфологічних відмінностях, А. Опайц, виділив 4 варіанти даного типу: А) посудини з вінцем, який у верхній частині має підтрикутний перетин; В) амфори, валикоподібний вінець яких прикрашений невеликими поздовжніми гранями; С) посудини з трапецієподібним вінцем із закругленою вершиною; D) тара з майже прямокутним в перерізі вінцем, верхня частина якого скошена зовні. В Тірі такі посудини складають лише 1% всіх амфор римського часу (рис. 45). [Ораїт, 2007, р. 109]. Діаметр вінця амфор типу 75 за І.Б. Зеєст коливається у інтервалі від 12 до 24 см [Зеєст, 1960, с. 113], а максимальний діаметр тулубу – від 32,6 до 62 см. Загальна висота посудин варіюється від 76 до 138 см [Ораїт, 2007, р. 109]. Їх обсяг складає близько 135 л [Науменко, 2012, с. 71], хоча зустрічаються амфори обсягом від 30 до 60 л. Відомий також екземпляр, який вміщує 190 л [Ораїт, Paraschiv, 2013, р. 320].

Такі мфори відрізняються не лише за морфологією, але й за кольором та складом керамічного тіста. Виходячи з цих відмінностей, посудини типу 75 за І.Б. Зеєст можна розділити на дві групи. У першу включена тара, виготовлена з щільної, керамічної маси червоного, червоно-помаранчевого або червоно-коричневого кольору з включеннями вапняку, залізистих часток, кварцу. Іноді поверхню амфор вкрито ангобом світло-червоного чи коричневого кольору [Duszczek, 2001, р. 233; Кленина, 2004, с. 24]. Ця група найбільш кількісна – вона представлена посудинами варіантів 75А, 75С, 75D за І.Б. Зеєст.

До другої групи відносяться амфори, керамічна маса яких має світло-червоний колір, а в її складі помітні включення залізистих часток, кварцу та крупних неідентифікованих білих фракцій. Їх поверхню вкриває ангоб темно-червоного кольору. До неї входять амфори варіанту 75В за І.Б. Зеєст. Такі

вироби доволі рідкісні. Дві фрагментовані амфори, а також уламок горла¹¹ походять з Тіри (рис. 45, 2, 46, 3, 4). Горловини посудин, подібні за формою, кольором і складом керамічного тіста, виявлені у Танаїсі [Арсеньева, Науменко, 1992, с. 151; рис. 29, 3] та на півночі Добруджі [Paraschiv, 2006, p. 47; pl. 5, 35]. Слід відзначити, що за візуальними характеристиками глини тара варіанту 75В за І.Б. Зеест аналогічна частині амфор типу Karitän II, виявлених в Тірі.

Виробництво амфор типу 75 за І.Б. Зеест дослідники пов'язували з Ольвією [Бураков, 1976, с. 72], Нижньою Мезією [Paraschiv, 2006, p. 27] і Боспором [Крапивина, 1993, с. 99]. Відзначимо, що про боспорське походження частини посудин свідчать результати петрографічних аналізів їх глини [Внуков, 2006, с. 95]. Найбільш поширеним є припущення про виготовлення амфор досліджуваного типу одразу в декількох понтійських центрах [Зеест, 1960, с. 113; Dyczek, 2001, p. 235, 236; Oraïț, 2007, p. 110]. На це вказують суттєві відмінності в оформленні вінців та у складі керамічного тіста. Вірогідно, виробничі пункти більшості амфор типу 75 за І.Б. Зеест, що ми віднесли до першої групи за складом керамічного тіста, знаходились на Боспорі. А. Опайц припускає, що частину посудин варіанту 75А за І.Б. Зеест могли виготовляти поблизу Балаклави [Ораїт, 2007, p. 116], яка розташована неподалік від Херсонесу. Посудини варіанту 75В за І.Б. Зеест, віднесені нами до другої групи, також, належать до продукції нелокалізованого центру, що випускав також тару типу Karitän II.

Слід відзначити, що на амфори типу 75 за І.Б. Зеест ставили клейма, проте дуже рідко. При розкопках Ольвії були виявлені три клейма, котрі, вірогідно, є фабрикантськими. Один штамп з літерами ΔΟ відтиснутий на вінці, ще два двусторонні клейма ΚΑΛΛΙΣΤ/ΡΑΤΟΥ – на ручках посудин. Поруч з ім'ям Калістрата, в правому нижньому куті, розташовано зображення гілки [Крапивина, 1993, с. 99; рис. 17]. Така ж позначка знаходиться на двох клеймах з ім'ям Фаустина (ΦΑΥΣΤ/ΕΙΝΟΥ), поставлених на горла амфор з Танаїсу

¹¹ Т.Л. Самойлова віднесла такі посудини до типу 8 (I) за власною класифікацією [Самойлова, 1978, с. 258, 260; рис. 2, 1]

[Кропоткин, 1970, с. 13]. Штамп у вигляді гілки без будь яких літер було відтиснено на ручці посудини типу 75 за І.Б. Зеєст, знайдений у Тірі (рис. 47, 9).

Тривалий час залишалося відкритим питання визначення вмісту цієї тари. При його вирішенні дослідники переважно спирались на данні епіграфіки – *dipinti*, нанесені на такі посудини. Як правило, ці мітки складаються з однієї або декількох букв. Окрему, нечисленну групу становлять вертикальні позначки червоною фарбою у вигляді гілки, нанесені пензлем в середній або нижній частині горла. По одному такому *dipinti* було виявлено в Тірі й Балаклаві [Klenina, 2005, fig. 13, *h*], ще сім в Танаїсі, де в більшості випадків поруч із зображенням гілки розташовані букви ΣΑΜ [Шелов, 1972, рис. 160; Бёттгер, Шелов, 1998, рис. 76, 2105, 79, 2123, 80, 2124–2126, 82, 2165, 2166]. Б. Бетгер і Д.Б. Шелов, відзначаючи, що напис ΣΑΜ є скороченням особового імені, припустили, що знаки у вигляді гілки повинні вказувати на вміст амфор рослинного походження – маслини або оливкову олію [Бёттгер, Шелов, 1998, с. 86]. На думку П. Дичека, таким продуктом міг бути майоран [Dyczek, 2001, р. 236]. Проте, ці рослини не культивували в Північному Причорномор'ї, де виробляли досліджуваний різновид тари. Скоріш за все, ці *dipinti* не мають відношення до вмісту тари, а пов'язані з їх виробництвом. Як вже зазначалось, зображення гілки зафіксовано на кількох клеймах, відтиснутих на ручках та на горлах амфор типу 75 за І.Б. Зеєст. Відомо, що інформація деяких написів на середземноморських амфорах відповідає клеймам виробників тари [Ильяшенко, 2013, с. 94]. У зв'язку з цим можна припустити, що *dipinti* у вигляді гілки наносили на амфори в виробничому центрі до їх заповнення вмістом.

Існує думка, що в амфорах типу 75 за І.Б. Зеєст перевозилось вино [Науменко, 2012, с. 71], проте, більш вірогідне припущення, що таким продуктом могла бути солоня риба [Стржелецький *etc.*, 2005, с. 69]. А. Опайц, ґрунтуючись на морфологічних особливостях досліджуваних амфор, довів, що вони призначались саме для транспортування солоні риби (*salsamentum*) [Opař, 2007, р. 110]. Відзначимо, що великі рибозасольні комплекси римського часу були відкриті в Херсонесі і на Боспорі [Кадеєв, 1970, с. 5, 12–15;

Кругликова, 1975, с. 209–212; Зинько, 2006, с. 177]. Малоюмовірним здається припущення П. Дичека про те, що крім солоних дуктів в них також могли перевозити смолу [Duszczek, 2001, р. 236].

Час побутування амфор типу 75 за І.Б. Зеєст дослідники відносять переважно до II–III ст. н.е. [Зеєст, 1960, с. 113; Бураков, 1976, с. 72; Крапивина, 1993, с. 99; Paraschiv, 2006, р. 27; Bezeczky, 2013, р. 173]. Існує припущення, що їх виробництво було розпочато наприкінці II ст. н.е. [Абрамов, 1993, с. 47; Кленина, 2004, с. 25; Науменко, 2012, с. 71] або навіть у кінці III ст. н.е. [Стржелецький *etc.*, 2005, с. 69, 70; табл. VI, 1, VII, 2]. Останнє спостереження ґрунтується на матеріалах могильника «Совхоз № 10», де амфори були вторинно використані як поховальних урни, що виключає їх застосування в якості надійного джерела для побудови вузьких датвань. Аналогічна амфора-урна також була знайдена при дослідженні Чорноріченського могильнику [Бабенчиков, 1963, с. 119; табл. V, 2, XVI, 1]. Знахідки подібних амфор в археологічних контекстах більш пізнього часу не відомі. Таким чином, час виробництва амфор типу 75 за І.Б. Зеєст можна віднести до кінця II – середини III ст. н.е.

Досліджувані амфори – один з найбільш поширених різновидів понтійської тари пізньоримського часу. У Західному Причорномор'ї вони виявлені на території провінції Нижня Мезія: в Хальмірісі [Toroleanu, 2000, р. 149, 150; pl. XLVIII, 383–385], Істрії [Зеєст, 1960, с. 113; табл. XXXI, 75б], Троезмісі [Oraïț, 1980, р. 308; pl. IX, 3, XV, 2], (Л)Ібіді [Oraïț, Paraschiv, 2013, р. 320], Томах, Слава-Черкезе, Гречах, Бізоне, [Paraschiv, 2006, р. 27, 153], Дуросторумі, Каварні, Мурігіюлі, Новах, Новідунумі, Одесосі, Трофеумі Траяні [Duszczek, 2001, р. 236; fig. 157]. Їх знахідки зафіксовані навіть у Середземномор'ї: в Римі, Афінах [Lund, 2007, р. 187] та Ефесі [Bezeczky, 2013, р. 173; pl. 52, 719–721].

Однак найбільша їх кількість походить з Північного та Північно-Західного Причорномор'я. Амфори типу 75 за І.Б. Зеєст знайдені при дослідженні Херсонесу та його хори [Кленина, 2004, с. 24–25; рис. 7, 68–70;

Klenina, 2005, fig. 13, f, g, h; 2015, p. 85–86; fig. 6, 1–3; Ушаков, 2010, с. 9; рис. 4, 13], Танаїсу [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 144, 145, 151; рис. 24, 2, 29, 3; 1994, с. 66, 71; рис. 8, 2, 13, 3; Науменко, 2006, с. 266; рис. 3, 4; 2012, с. 71; рис. 11, 2, 14, 5, 15, 4], Горгіппії [Алексеева, 1997, табл. 105, 2, 106, 11, 120, 3, 124, 12, 127, 2, 171, 7, 223, 3, 225, 11, 14, 15], Пантікапею [Голофаст, 2010, с. 98, 99; рис. 25, 1–5], Ольвії [Крапивина, 1993, с. 99; рис. 20, 26; Крапивина, 2010, p. 69; pl. 37, 1–3], Широкої Балки [Гороховський, Зубар, Гаврилук, 1985, рис. 3, 4], Козирського городища [Бураков, 1976, с. 71, 72; табл. II, 16–19, 25–28, 33, III, 1–3, 7, 10–12]. Фрагменти таких посудин походять з пунктів дислокації римських військових підрозділів в Південно-Західному Криму – Балаклави [Кленина, 2000, с. 129, 130; рис. 25, 2, 4, 5; Ковалевская, 2000, с. 179; рис. 36, 3, 5] та Алма-Кермену [Масюта, 2009а, с. 28; 2009б, с. 30]. Вони також були виявлені в матеріалах варварських поселень та городищ Криму: Неаполь Скіфський [Зеєст, 1954, с. 77], Усть-Альминске [Высотская, 1972, с. 129; рис. 37, 6; 2003, с. 38; рис. 2, 2], Балта-Чокрак I, [Высотская, 1972, рис. 38, 37, 38; Колтухов, 1999, рис. 21, 28], Добре, Бурундукське, Джалман, Тас-Тепе, Вишневе [Колтухов, 1999, рис. 14, 9, 15, 23, 22, 1, 25, 5, 18], Заяче [Высотская, 1972, рис. 38, 50], Кермен-Кир [Пуздровський, 1989, рис. 3, 38], Мангупське [Иванова, 2013, с. 115; рис. 14, 1, 2] та поселення в Барабанівській балці [Храпунов *et al.*, 2007, с. 8; рис. 13, 5].

Солона риба, що містилась в амфорах типу 75 за І.Б. Зеєст, в значному обсязі надходила і до Нижнього Подністров'я. Знахідки цих посудин переважають серед інших різновидів червоноглиняних амфор на варварських поселеннях Дністровського лиману [Малюкевич, 1991, с. 73, 74]. Вони в великій кількості зафіксовані на поселенні Молога II (рис. 47, 1, 2, 6–8) [Гудкова, 1975, с. 15; 1976, табл. XIII, 2; Малюкевич, 1989, табл. 28; с. 2, 20, 21, 42]. Окремі фрагменти горл можна віднести до варіантів 75А–75С [Малюкевич, 1991, рис. 2, 13, 14, 18, 19; Малюкевич, Гудкова, 2013, рис. 162]. Одиначні уламки цього різновиду тари виявлені в заповненні ям, досліджених на території однойменного могильника [Малюкевич, 1992, табл. 81, 5, 85, 1, 16;

1998, табл. 42, 5]. Їх знахідки, переважно ручок, зустрічаються в культурних шарах Ніконія римського часу, хоча і поступаються за кількістю амфорам типу 72 за І.Б. Зеєст (рис. 47, 3, 4) [Бруяко *etc.*, 2008, с. 31; рис. 9, 2, 8, 11, 1, 2; Секерская, 2013, с. 511]¹². В Тірі амфори типу 75 за І.Б. Зеєст – це одна з найбільш виразних груп керамічної тари римської епохи (рис. 46, 47, 9–13) [Самойлова, 1978, с. 258, 260; рис. 1, 16–22, 2, 1]. Їх частка складає 7-8% всіх амфорних знахідок. Вони представлені фрагментами посудин варіантів 75А–75D (рис. 46). Слід відзначити, що в заповненні вище згадуваного приміщення № 1100, яке датується кінцем II – першою половиною III ст. н.е., знайдені одразу дві фрагментовані амфори варіантів 75В та одна варіанту 75С, а також уламки посудин варіанту 75А (рис. 45, 2, 46, 3, 6).

3.2.4. Амфори типу 27 за В.В. Крапівіною

Окремі знахідки подібних амфор на археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я відомі ще з 50-х рр. XX ст. [Стржелецкий, 1959. с. 141, 145; рис. 4]. Проте систематизовані вони були лише у 1993 р., коли В.В. Крапівіна, при побудові класифікації керамічної тари Ольвії, об'єднала ці амфори в тип 27 [Крапивина, 1993, с. 98; рис. 30, 25]. Пізніше аналогічні посудини були віднесені до типу X за класифікацією, розробленою для амфорної тари могильника «Совхоз № 10» [Стржелецкий *etc.*, 2005, с. 71; табл. VI, 6].

До типу 27 за В.В. Крапівіною відносяться посудини з дуже широким, високим, майже циліндричним реберчастим горлом, тулубом яйцевидної форми і ніжкою у вигляді високого кільцевого піддону. Ручки таких амфор широкі, овальні в перетині, їх зовнішня поверхня профільована двома або трьома поздовжніми жолобками, рідше – одним широким виїмкою-врізом. Одним кінцем вони кріпляться до горла, трохи нижче вінця, іншим – до нижньої частини плечиків посудини. Для більшості екземплярів характерні припухлість у верхній частині горла і скошений всередину дзьобоподібний вінець, з виїмкою на зовнішній поверхні (рис. 48, 1–5) [Арсеньева, Науменко, 1992,

¹² При публікації амфорної тари з Ніконія частину уламків досліджуваних амфор було віднесено до посудин типів 73, 86–88 за І.Б. Зеєст [Бруяко *etc.*, 2008, с. 31, 33; рис. 9, 2, 8; 11, 1].

рис. 38, 1; Krapivina, 2010, pl. 39, 2, 15; fig. 24]. Висота амфор варіюється в інтервалі 49–54 см. Діаметр вінця дорівнює 16–18 см при максимальному діаметрі тулубу 24–28 см, діаметр дна коливається від 8 до 10 см [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 157; рис. 38, 1]. Їх обсяг досягає 10 літрів [Науменко, 2012, с. 72].

Із затопленої частини Ольвії походять дві амфори, які, безумовно, відповідають досліджуваному типу, проте відрізняються меншими розмірами і валикоподібною формою вінців (рис. 48, 6, 7) [Лейпунская, 1984, с. 75, 76; рис. 3, 1; Крапивина, 1993, с. 98; рис. 30, 25; Крижицкий etc., 1999, рис. 106]. Загальна висота цих посудин дорівнює 30–31 см, діаметр горла – 10 см, максимальний діаметр тулубу становить 16–18 см [Крапивина, 1993, с. 98].

Ґрунтуючись на морфологічних відмінностях, амфори типу 27 за В.В. Крапівіною можна, попередньо, розділити на два варіанти («а» та «b»). До варіанту 27а слід віднести більш великі посудини з дзьобоподібними вінцями (рис. 48, 1–5), а до 27b – невеликі вироби, вінець яких оформлений у вигляді валика (рис. 48, 6, 7).

Всі амфори досліджуваного типу виготовлені з щільної, добре обпаленої глини, що містить велику кількість вапнякових часток, а також домішки залізистих включень. Необхідно відзначити, що якщо візуально помітний склад керамічного тіста цих амфор однаковий [Арсеньєва, Науменко, 1994, с. 70], то його колір може відрізнитися і бути темно-червоного, бежевого, рожево-бузкового [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 157] або червоно-помаранчевого [Krapivina, 2010a, p. 70] відтінків. Таку варіабельність кольорової гами можна пояснити порушеннями в режимі обпалу кераміки. Зовнішня поверхня амфор часто вкрита ангобом білого або бежевого кольору.

А. Опайц відносить амфори типу 27 за В.В. Крапівіною до столових [Opaiț, 2007, p. 115–116; Opaiț, Ionescu, 2016, p. 70], проте вони цілком могли використовуватися в для транспортування і зберігання товарів. Так, невеликі розміри, оформлення ніжки у вигляді кільцевого піддону характерні для амфорної тари декількох типів, які в римський час виготовляли в виробничих

центрах Середземномор'я [Peacock, Williams, 1991, p. 142–145, 175, 176, 180, 181] і Південного Причорномор'я [Внуков, 2006, с. 16; рис. 1, 6–10, 14, 15].

Доволі складно визначити, для перевезення яких товарів були призначені амфори типу 27 за В.В. Крапівіною, через те, що всі вони знайдені без залишків вмісту. *Dipinti* на горлах посудин, знайдених в Танаїсі, відносяться до групи іменних і числових, і інформації про назву продуктів, що знаходились в амфорах, не несуть [Ильяшенко, 2013, с. 79–81, 85; рис. 23, 1, 24, 1–4]. На думку А. Опайца, в них могла міститися солонорибна (salsamentum), товарне виробництво якої було налагоджено в Криму в римський час [Opaiț, 2007, p. 116–118]. Певні свідчення на користь цього припущення можна отримати проаналізувавши особливості морфології тари. Так, дуже широке і високе горло в поєднанні з коротким тулубом не характерні для амфор, в яких перевозили вино або оливкову олію, проте могли бути дуже зручними при транспортуванні і зберіганні солонорибної риби.

Тара типу 27 за В.В. Крапівіною досить рідкісна і за межами понтійського регіону не зустрічається. Вона переважно представлена посудинами варіанту 27а, знахідки яких зафіксовані при дослідженні античних міст Північного Причорномор'я: Горгіппії (рис. 48, 3) [Алексеева, 1997, табл. 119,3, 224, 4], Танаїсу (рис. 48, 1, 2) [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 157; рис. 38, 1; 1994, с. 69–70; рис. 12, 2; Науменко, 2012, с. 71, 72; рис. 13, 5, 15, 7], Мірмекія [Гайдукевич, 1987, с. 171; рис. 191], Ольвії (рис. 48, 5) [Крапівіна, 2010, p. 70–71; Pl. 39, 2], Херсонесу [Opaiț, Ionescu, 2016, p. 70]. При розкопках поселення на висоті Безіменній, розташованого на невеликій відстані від останнього, виявлена половина амфори цього варіанту [Opaiț, 2007, p. 116]. Крім того, чотири цілих екземпляри походять з могильника «Совхоз № 10», який також знаходився в окрузі Херсонесу (рис. 48, 4) [Стржелецкий etc., 2005, с. 71; табл. VI, 6]. У Західному Причорномор'ї вони дуже рідкісні – єдиний фрагмент амфори, який може належати до цього морфологічного різновиду, був виявлений у Каллатисі [Opaiț, Ionescu, 2016, p. 70; pl. XVI, 100]. В південній та східній частинах

причорноморського регіону ці посудини поширення не отримали. Ще більш рідкісні вироби варіанту 27b – два вище згадані екземпляри походять з Ольвії.

У Нижньому Подністров'ї амфори типу 27 за В.В. Крапівіною виявлені лише в Тірі. В результаті археологічних розкопок цього античного міста знайдені посудини обох морфологічних варіантів. Амфори варіанту 27a представлені нечисленними фрагментами профільних частин (рис. 49, 2–5), котрі походять з перевідкладених напластунів, а також з шару, що датується I–III ст. н.е. До варіанту 27b можна віднести дві фрагментовані посудини, одна з яких виявлена в змішаному шарі, обставини та місце знахідки другої не відомі (рис. 49, 6, 7) [Масюта, 2019а, с. 140].

У Горгіппії амфору варіанту 27a було віднесено до II–III ст. н.е. [Алексеева, 1997, табл. 224, 4]. Аналогічна посудина з Мірмекію датується II – серединою III ст. н.е. [Гайдукевич, 1987, с. 171]. Для уточнення часу їх побутування важливе значення мають матеріали археологічних досліджень Танаїсу, куди подібні посудини надходили протягом першої половини III ст. н.е. [Арсеньєва, Науменко, 1992, с. 157]. Цікаво, що одразу три таких амфори знаходились в підвалі садиби, зруйнованої в пожежі під час розгрому міста в середині III ст. н.е. [Арсеньєва, Науменко, 1994, с. 69–70; рис. 12, 2]. Цей різновид тари продовжував побутувати і в другій половині століття. Так, до цього часу відносять посудину з висоти Безіменної [Ораїт, 2007, р. 116] і ще дві амфори з могильника «Совхоз № 10» [Стржелецкий etc., 2005, с. 71]. Виявлені в затопленій частині Ольвії амфори варіанту 27b, відносять до III ст. н.е., проте це датування носить гіпотетичний характер [Лейпунская, 1984, с. 75, 76; Крапивина, 1993, с. 98].

Аналіз ареалу розповсюдження досліджуваних амфор дозволяє зробити припущення про їх виготовлення у Північному Причорномор'ї. На думку В.В. Крапівіної, цим виробничим центром міг бути Боспор [Крапивина, 2010, р. 71]. Слід зазначити, що керамічне тісто тіраських екземплярів за візуальними ознаками дуже близько до глини амфор типів 72, 73 та частини посудин типу 75 за І.Б. Зеєст, які випускали на території Боспору в цей період.

С.Ф. Стржелецький відніс посудини з могильника «Совхоз № 10» до продукції Херсонесу [Стржелецкий, 1959, с. 141; рис. 4]¹³. А. Опайц вважає, що їх, а також екземпляр з Безименної, могли виготовити неподалік від цього античного міста, на території сучасної Балаклави [Ораїт, 2007, р. 116].

Таким чином, амфори типу 27 за В.В. Крапівіною могли побутувати протягом III ст. н.е. Проте найбільше розповсюдження вони отримали в першій половині цього століття, коли їх виробництво здійснювалось на Боспорі. Поки що не ясно, як хронологічно співвідносяться посудини морфологічних варіантів 27а та 27b. Можливо, відповідь на це питання буде отримано в подальшому, після накопичення репрезентативної вибірки надійно датованих екземплярів. Амфори, що датуються другою половиною III ст. н.е., вірогідно, виготовляли поблизу Херсонеса.

3.2.5. Червоноглиняні вузькогорлі амфори

Цей дуже рідкісний різновид керамічної тари поки що не був об'єктом спеціального дослідження. Він представлений переважно фрагментами, а також археологічно цілим екземпляром з Неаполя Скіфського (рис. 50, 2) [Уженцев, Юрочкин, 2000, с. 266, 272, 273; рис. 3, 8; Зайцев, 2003, рис. 126, 1] та верхньою частиною посудини з городища Картал (рис. 50, 3, 4) [Vančugov etc, 1999, р. 299; fig. 53, 4; Бруяко etc., 2011, с. 346, рис. 4, 5].

Для таких амфор характерне вузьке горло, що поступово розширюється донизу. У деяких екземплярів в місці кріплення ручок помітна припухлість. Петлевидні, сплющено-овальні в перетині, ручки профільовані повздовжнім гребенем, часто оформленим з використанням гострих інструментів. Вони кріпляться до горла, трохи нижче вінця, та до плечей амфори, в їх середній частині. Тулуб яйцевидної форми, закінчується ніжкою у вигляді невисокого кільцевого піддону, який своїми обрисами близький до піддонів столових глеків. Горло і верхня частина корпусу до рівня плечиків реберчасті. Вінці оформлені не однаково, можливо, внаслідок виготовлення амфор в різних

¹³ Відзначимо, що на одному з екземплярів помітні сліди виробничого браку у вигляді розтріскування дна [Масюта, 2019а, с. 114].

майстернях. На підставі їх морфологічних відмінностей можна виділити три варіанти: валикоподібні, підтрикутні дзьобоподібні і округлі дзьобоподібні. Останні два набули найбільшого поширення. З огляду відсутності достатньої кількості цілих форм посудин, поки не зрозуміло, чи можна, в залежності від профілювання вінців, розділити даний тип амфор на варіанти (рис. 50). Діаметр вінця таких посудин варіюється від 6 до 7,2 см, максимальний діаметр тулубу становить 26,6 см, діаметр дна – 7 см. Висота горла коливається від 18 до 20 см при загальній висоті амфор у 54 см. Обсяг єдиного археологічно цілого екземпляру становить близько 9,3 л¹⁴.

Невелику кількість екземплярів в нашій вибірці можна пояснити як малими обсягами виробництва, так і тим, що дослідники, при визначенні керамічних матеріалів і складання польових описів, могли ідентифікувати донні частини і ручки розглянутих амфор в якості профілів столових глеків або амфорної тари інших різновидів. Наприклад, такі посудини раніше відносили до світлоглиняних вузькогорлих амфор типу D за Д.Б. Шеловим (варіант C IV D за С.Ю. Внуковим) [Бруяко *etc.*, 2011, с. 346] або до їх крупного варіанту D-I за А.П. Абрамовим (варіант C IV J за С.Ю. Внуковим) [Уженцев В.Б., Юрочкин, 2000, с. 272, 273]. Однак, істотні відмінності в морфології посудин, а також в кольорі і складі керамічного тіста дають нам підстави виділити досліджуваний різновид керамічної тари в окремий тип.

Глина цих амфор щільна, має червоний або червоно-помаранчевий колір, містить домішки вапнякових включень і залізистих частинок. Її петрологічні і рентгенофлуоресцентні аналізи не здійснювались, проте слід зазначити, що за візуальними ознаками вона дуже близька до керамічного тіста амфор типів 72, 73 та більшості тари типу 75 за І.Б. Зеєст. Це дозволяє зробити припущення про виробництво досліджуваних посудин на Боспорі.

Морфологічні ознаки цих амфор (вузьке горло, яйцеподібна форма тулубу) вказують на те, що вони були призначені для перевезення рідини,

¹⁴ Розрахунок обсягу амфори здійснювався за формулою Герона для «піфоїду», модифікованої С.Ю. Монаховим [Монахов, 1989, с. 83, 86,87]

ймовірно, вина. Як відомо, у пізньоримський час Боспор був крупним виробником та експортером цього продукту [Внуков, 2006, с. 263, 270].

Важливе значення для визначення верхнього хронологічного рубежу побутування досліджуваних амфор мають знахідки із закритих комплексів, що сформувались в результаті військових дій в Північному Причорномор'ї, пов'язаних з вторгненням варварських племен у III ст. н.е. Це, наприклад, археологічно ціла посудина з Неаполя Скіфського, знайдена при дослідженні споруди, що загинула в ході остаточного руйнування городища, яке відбулося в першій [Уженцев, Юрочкин, 2000, с. 266; Дорошко, 2016, с. 17, 18] або, як видається більш вірогідним, у другій чверті III ст. н.е. [Колтухов, 1999, с. 98; Зайцев, 2000, с. 21; табл. 2]. Фрагменти подібних амфор зафіксовані також в шарі, що утворився в результаті пожежі, яка зруйнувала городище Алма-Кермен (рис. 50, 5) [Масюта, 2009б, с. 30, 31] близько середини III ст. н.е. [Смекалова *etc*, 2015, с. 57]. У Танаїсі вони датуються першою половиною III ст. н.е. [Арсеньєва, Науменко, 2004, с. 27, 28; табл. 11, 4]. Однак, більшість знахідок походить з археологічних контекстів з широкими хронологічними рамками. На поселенні в Барабанівській балці уламки досліджуваної тари виявлені в господарській ямі і культурних нашаруваннях II–IV ст. н.е. (рис. 50, 6–8) [Храпунов *etc*, 2009, с. 15, рис. 49, 1–4]. В Горгіппії вони зафіксовані в заповненні житлових і господарських приміщень, які функціонували у II – першій половині III ст. н.е. (рис. 50, 9–11) [Алексеева, 1995, с. 20; рис. 11, 1, 2; 1997, с. 107; табл. 104, 7, 105, 6, 149, 10]. Верхня половина амфори з городища Картал, судячи за знайденими разом з нею численними фрагментами тари підваріанту C IV D₁ за С.Ю. Внуковим, може бути віднесена до кінця II – середини III ст. н.е. [Vančurov *etc*, 1999, р. 299; fig. 52, 1–17, 19]. Цим часом слід датувати і уламки подібної посудини, виявлені у ямі на території могильника Молога II. В заповненні цього археологічного об'єкту також містились профільні частини амфор підваріанту C IV D₁ за С.Ю. Внуковим [Малюкевич, 1999–2001, табл. 139, 1, 9]. Ще один уламок знайдений на поселенні Молога II в шарі перших століть н.е. (рис. 51, 8) [Малюкевич, 1989,

с. 4]. В Тірі фрагменти тари досліджуваного типу виявлені у культурних напластуваннях I–III ст. н.е. (рис. 51, 1–7).

Якщо припинення виробництва таких амфор надійно датується закритими комплексами, то визначення часу його початку викликає труднощі. Судячи з опублікованих матеріалів, комплекси Горгіппії з досліджуваними посудинами не містять фрагменти пізньогераклейських амфор, які хронологічно передують тарі підваріанту C IV D₁ за С.Ю. Внуковим [Алексеева, 1995, рис. 10–12; 1997, табл. 104–109, 149–151]. Тому датування даних комплексів можна звузати до кінця II – першої половини III ст. н.е. Близька ситуація простежується і на поселенні в Барабанівській балці, де переважають матеріали другої половини / останньої чверті II – III ст. н.е. [Храпунов *et al.*, 2009, табл. 3, 5, 18, 25].

Отже, час побутування червоноглиняних вузькогорлих плоскодонних амфор припадає на кінець II – середину III ст. н.е. Необхідно відзначити, що після середини III ст. н.е. припиняється виробництво практично всіх різновидів боспорської тари. Виняток становлять амфори типу 72 за І.Б. Зеєст, котрі випускали до 50–70-х рр. IV ст. н.е. [Сазанов, 2012, с. 348, 349].

Це досить рідкісний різновид тари – його ареал розповсюдження охоплює лише Північне та Північно-Західне Причорномор'я, де вони зустрічаються як на античних, так і на варварських пам'ятках. Вино, що містилось в цій тарі, надходило і до пунктів дислокації військових підрозділів Римської імперії.

Причини, за якими боспорські майстерні розпочали випуск цих амфор, можуть критися в загальній тенденції виробництва амфорної тари у понтійському регіоні в римську епоху. Тут, слідом за середземноморськими виробничими центрами, було освоєно виготовлення власної плоскодонної тари. Так, Гераклея Понтійська, основний конкурент Боспорського царства на північнопричорноморському ринку вина, з рубежу I–II до середини III ст. н.е. випускала великі амфори з вузьким горлом і ніжкою у вигляді широкого кільцевого піддону, об'єднані С.Ю. Внуковим у варіант C IVJ [Внуков, 2016, с. 41, 44; рис. 1, 10, 15, 3, 13–16]. Продовжувала виготовлення плоскодонної тари і Синопа, яка здійснювала виробництво амфор типу Син IV за С.Ю. Внуковим

[Внуков, 1993а, с. 209–211; рис. 5, 8]. Випускали плоскодонну керамічну тару і на Боспорі – широкогорлі амфори типу 27 за В.В. Крапівіною [Крапівіна, 2010а, р. 71]. Слід зазначити, що всі ці різновиди амфор досить рідкісні і не зустрічаються за межами Причорномор'я. Разом з тим, цілком можливо, що прототипом для амфор досліджуваного типу могла стати тара одного з виробничих центрів середземноморського регіону – виділені нами посудини варіанту «а» типу коричневоглиняних вузькогорлих амфор.

3.3. Амфори нелокалізованих причорноморських центрів

3.3.1. Амфори типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою

Вперше на такі амфори звернула увагу Т.Л. Самойлова, яка виділила їх у тип 5 (II) власної класифікації [Самойлова, 1978, с. 265; рис. 3, 9]. Згодом В.В. Крапівіна, під час систематизації амфорної тари з Ольвії, віднесла їх до типу 26 [Крапівіна, 1993, с. 98; рис. 30, 17]. Такі посудини відповідають типу IX за класифікацією, спеціально розробленою для амфор з могильнику «Совхоз № 10» [Стржелецький *etc.*, 2005, с. 71; табл. VI, 5].

До типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою відносяться амфори з коротким, інколи реберчастим, горлом, що розширюється до низу, яйцевидним тулубом, який плавно переходить в невелику конічну ніжку. Їх характерною рисою є кріплення ручок до вінця та до середньої частини плечиків виробу. Ручки овальні в перетині, з зовнішнього боку профільовані одним гребенем, котрий інколи розсікає повздовжній жолобок. Вінець масивний, має вигляд відігнутого валика, який інколи може бути підтрикутним в перетині (рис. 52). Його діаметр може коливатися від 6,4 до 11 см. Максимальний діаметр тулубу складає 40–44,5 см. Загальна висота сягає 73 см [Мелентьева, 1969, с. 25; Самойлова, 1978, с. 265; Алексеева, 1997, табл. 222, 8; Стржелецький *etc.*, 2005, с. 71]. Обсяг посудини, знайденої у Танаїсі, дорівнює 60 л [Науменко, 2012, с. 73].

Такі амфори відрізняються за візуальними характеристиками керамічної маси. Т.Л. Самойлова відзначає, що глина тіраського екземпляру близька до керамічного тіста світлоглиняних вузькогорлих амфор. Вона має рожевий

відтінок та містить домішки піску та піроксену [Самойлова, 1978, с. 265]. Посудина з могильнику «Совхоз № 10» виготовлена з керамічної маси жовтого кольору, до складу якої входять білі та червоні включення [Стржелецький *et al.*, 2005, с. 71]. Інформація щодо складу формувальної маси ольвійської знахідки відсутня. Вона мала червоний колір та була вкрита світлим ангобом [Мелентьева, 1969, с. 25].

Центр виробництва амфор типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою не локалізовано. Відмінності у складі керамічного тіста вказують на те, що їх виготовляли в декількох виробничих пунктах. Також не відомо, для транспортування яких товарів була призначена ця тара. З огляду того, що ареал її розповсюдження припадає виключно на Північне та Північно-Західне Причорномор'я, а також на близькість глини тіраського екземпляру до південнопонтійських амфор, можна припустити, що досліджуваний різновид тари виготовлявся у причорноморському регіоні.

Такі посудини Т.Л. Самойлова відносить до III–IV ст. н.е. [Самойлова, 1978, с. 265]. В.В. Крапівіна спочатку датувала їх другою половиною III ст. н.е. [Крапівіна, 1993, с. 98], а згодом – другою половиною III–IV ст. н.е. [Крапівіна, 2010b, р. 72]. Відзначимо, що тіраська знахідка походить з шару, а ольвійська – з ями, в заповненні якої також містились амфори типу Karitän II та підваріанту C IV D₁ за С.Ю. Внуковим [Мелентьева, 1969, с. 23–25; рис. 2, 1–3]. Ці матеріали дозволяють віднести комплекс до кінця II – 60-х рр. III ст. н.е. Посудина з могильнику «Совхоз № 10» датується початком III ст. н.е. (рис. 52, 1) [Стржелецький *et al.*, 2005, с. 71; табл. VI, 5]. Найбільша кількість амфор, що відповідають типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою, походить з Горгіппії (рис. 52, 4). Вони були виявлені при дослідженні будинків II – першої половини III ст. н.е. [Алексеева, 1997, с. 277; табл. 111, 11, 222, 2, 8, 224, 6]. Вірогідно, час побутування цього різновиду тари все ж варто відносити до кінця II – 50-60-х рр. III ст. н.е.

Знахідки амфор типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою дуже рідкісні. В Нижньому Подністров'ї вони представлені лише одним екземпляром,

виявленим в Тірі (рис. 52, 2). Найбільш морфологічно близька до нього посудина знайдена у Танаїсі, в підвалі будинку, зруйнованого під час загибелі міста у середині III ст. н.е. (рис. 52, 5) [Науменко, 2012, с. 73, рис. 15, 7].

3.3.2. Амфори типу 6 (II) за Т.Л. Самойловою

Такі посудини в окремий тип 6 (II) були виділені Т.Л. Самойловою під час систематизації амфорної тари Тіри [Самойлова, 1978, с. 265, 266; рис. 4, 5]. Відносно нещодавно Д. Парасків, у своїй класифікації амфор з Нижнього Подунав'я, відніс їх до варіанту А типу 9 [Paraschiv, 2006, р. 33, 50; pl. 7, 53, 54].

Це невеликі посудини з невисоким воронкоподібним вінцем, дуже витягнутим яйцевидним тулубом, що завершується ніжкою у вигляді вузького, кільцевого піддону. Корпус амфор сильно реберчастий. Ручки петлевидні, овальні у перетині, профільовані одним або двома глибокими повздовжніми врізами. Одним кінцем кріпляться до вінця, іншим – до середньої частини плечиків (рис. 53) [Кравченко, Корпусова, 1975, рис. 5, 5; Самойлова, 1978, рис. 4, 5; Paraschiv, 2006, pl. 7, 53, 54]. Досліджуваний різновид амфор відрізняється оформленням деталей та за розмірами. Виходячи з цього посудини типу 6 (II) за Т.Л. Самойловою можна розділити на два морфологічні варіанти.

До варіанту 6 (II)а відносяться крупні амфори з вінцем у вигляді звичайного валика, або з підрізаним верхнім краєм із нахилом всередину і неглибоким жолобком на зовнішній поверхні. Внутрішній контур вінців має чіткий вигин. Плечики цих посудин відокремлені від тулуба «ребром». Діаметр вінця таких амфор складає 10,8–11 см, максимальний діаметр тулубу – 25 см, а діаметр піддону – близько 6 см. Їх загальна висота сягає 44 см. Цей варіант представлений виключно посудинами, знайденими в Тірі. Контекст однієї знахідки не відомий (рис. 53, 1) [Самойлова, 1978, с. 265, 266; рис. 4, 5], а інша походить з комплексу «післяготського будинку» (рис. 53, 2), який датують серединою [Сазанов, 2012, с. 344] або 70-ми рр. IV ст. н.е. [Зубар, Сон, 2007, с. 203, 204].

До варіанту 6 (II)в за Т.Л. Самойловою можна віднести невеликі посудини з вінцями у вигляді відігнутого назовні валика. Його внутрішній контур рівний. «Ребро» у місці переходу плечиків в тулуб відсутнє, в наслідок чого останній має плавні обриси. Діаметр вінця коливається від 8 до 10 см, максимальний діаметр тулубу – від 14,7 до 16,4 см, а загальна висота дорівнює 30 см. Обсяг цієї тари складає 1,5–2 л [Paraschiv, 2006, p. 33]. Знахідки амфор цього варіанту зафіксовані у Діногеції, Одесосі, Берое (рис. 53, 3, 4) [Paraschiv, 2006, p. 33; pl. 7, 53, 54].

Д. Парасків, спираючись на контексти знахідок з Тіри та Одесосу визначив час побутування амфор досліджуваного типу в межах IV–V ст. н.е. [Paraschiv, 2006, p. 33]. Проте, одесоський екземпляр він відносить до IV ст. н.е. [Paraschiv, 2006, p. 50], а знахідку з Тіри, як зазначалось вище, слід датувати не пізніше 70-х рр. цього століття. Таким чином, можна констатувати, що амфори типу 6 (II) за Т.Л. Самойловою в V ст. н.е. не виготовлялись.

Досліджувані посудини виготовлені з шаруватої формувальної маси світлого кольору, що може мати бежево-жовтий, світло-жовтий та рожево-жовтий відтінки [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 28; Самойлова, 1978, с. 266; Paraschiv, 2006, p. 50]. Склад керамічного тіста західнопричорноморських знахідок не відомий. Черепок тіраських екземплярів містить візуально помітні включення блискіток та домішки андезито-базальтового піску вулканічного походження. Геологічні відкладення андезитових властиві для південного та східного узбережжя Чорного моря [Внуков, 2006, с. 53]. Серед імовірних центрів, в яких могли виготовляти ці посудини, називають Одесос [Paraschiv, 2006, p. 33], проте попередній аналіз складу керамічного тіста, оснований на візуальному огляді, вказує на те, що він міг знаходитись в Південному Причорномор'ї. До того ж, з пізньогераклейською вузькогорлою тарою варіанту С IVD за С.Ю. Внуковим досліджувані амфори зближує аналогічне оформлення ніжки у вигляді вузького рудиментарного кільцевого піддону [Внуков, 2016, рис. 4–11].

Достовірні відомості стосовно вмісту амфор типу 6 (II) за Т.Л. Самойловою відсутні, проте морфологічні ознаки вказують на те, що в них могли транспортувати лише рідину. Можливо, цим товаром було вино.

Таким чином, вже з рубежу н.е. до Нижнього Подністров'я ввозиться вина тара виробництва Гераклеї Понтійської. Вона безперервно експортується у Тіру аж до її зруйнування близько середини III ст. н.е. Так, в керамічному комплексі міста присутні широкогорлі амфори варіантів C Ia та C Ib, типу C II, та вузькогорлі – варіантів C IVA–C IVС, C IVJ і підваріанту C IVD₁ за С.Ю. Внуковим. З виникненням у Нижньому Подністров'ї пізньоскіфських поселень, до них також надходить вузькогорла тара, починаючи з посудин варіанту C IVB. З кінця II по середину III ст. н.е. до Нижнього Подністров'я ввозяться товари у боспорських амфорах. І якщо тара типів 72, 73, 75 за І.Б. Зеєст зустрічаються повсюдно, то червоноглиняні вузькогорлі амфори, об'єднані в окремий тип дисертантом, відомі в Тірі та на могильнику і поселенні Молога II, а посудини типу 27 за В.В. Крапівіною – лише в Тірі. Після відновлення, місто імпортує вино у тарі типу 72 за І.Б. Зеєст, пізньогераклеїських амфорах варіанту C IVF та синопських типу C Snp I за Д. Кассаб Тезгьор. До Тіри надходила і продукція нелокалізованих понтійських центрів, котрі могли знаходитись у південній частині регіону – амфори типів 5 (II) та 6 (II) за Т.Л. Самойловою.

РОЗДІЛ 4

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У НИЖНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І (I–IV СТ. Н.Е.)

На сьогодні у Нижньому Подністров'ї відомо більше двадцяти городищ та поселень, що датуються першими століттями н.е. [Охотников, 1983, с. 101–122; Малюкевич, 1991, с. 72; рис. 1; Малюкевич, Гудкова, 2013, рис. 159, 45, 46, 48–64, 66–70]. Проте археологічне вивчення більшості об'єктів обмежується візуальними розвідками. Планомірні розкопки здійснювались лише в Тірі, Ніконії та на поселенні Молога II, невеликі за обсягом розкопні роботи були проведені на поселенні Веселе III. Тому уявлення про торговельні зв'язки населення цього регіону можна скласти лише за матеріалами зазначених пам'яток. Аналіз амфорної тари, а також історичних подій, що відбувались в регіоні у I–IV ст. н.е., дозволяють виділити три періоди у розвитку торговельно-економічних відносин в Нижньому Подністров'ї: 1) рубіж н.е. – кінець I ст. н.е.; 2) початок II ст. н.е. – середина III ст. н.е.; 3) остання чверть III ст. н.е. – друга половина IV ст. н.е.

4.1. Рубіж н.е. – кінець I ст. н.е.

Ще з елліністичного часу Тіра була одним з найбільш важливих економічних центрів Північно-Західного Причорномор'я. Розташування у гирлі Дністра та наявність зручної гавані відводили їй провідну роль посередника у торговельних контактах між античними містами Причорномор'я, Середземномор'я та варварськими племенами Подністров'я. У середині I ст. до н.е. античні центри Західного та Північно-Західного Причорномор'я були розорені та прийшли в занепад в результаті гетського нашестя на чолі з Бурбестою. Вірогідно, ця доля спіткала і Тіру [Каришковський, Клейман, 1985, с. 81]. Подолання наслідків гетського розгрому зайняло тривалий час – місто було відбудовано лише на рубежі I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Сон, 1993, с. 13]. Відбувається поступова стабілізація економічної ситуації, відновлюються торговельні зв'язки та налагоджуються нові контакти. Відзначимо, що в

наслідок кардинальних політичних та економічних змін в Середземномор'ї та Причорномор'ї частина традиційних центрів-експортерів припинили товарне виробництво вина та оливкової олії. З ринків Тіри зникає продукція Фасосу, Самосу, Кніду, Косу та Херсонесу, що надходила в елліністичну епоху [Матеевич, Самойлова, 2017, с. 24, 25]. Можливо продовжується імпорт синопських товарів у амфорах варіанту Син Ів за С.Ю. Внуковим, виробництво яких, вірогідно, тривало з першої половини II ст. до н.е. по середину I ст. н.е. [Внуков, 2006, с. 167]. Проте стратиграфічна ситуація Тіри не дозволяє виділити окремі шари I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Каришковський, Клейман, 1985, с. 85].

З рубежу I ст. до н.е. – I ст. н.е. відновлюються торговельні контакти з Гераклеєю Понтійською, які спочатку носять спорадичний характер. З цього античного центру, розташованого на південному узбережжі Чорного моря, ввозиться вино, переважно виготовлене за коською рецептурою. Для його транспортування використовувались амфори варіанту C Ia за С.Ю. Внуковим. Також, в обмеженій кількості закуповується вино, що, ймовірно, за своїми смаковими властивостями було близьке до родоського пассуму. На це вказують нечисленні знахідки в Тірі амфор типу C II за С.Ю. Внуковим. З другої чверті I ст. н.е. відбувається поступове зміцнення торговельних відносин між цими центрами. У амфорах варіанту C Ib за С.Ю. Внуковим продовжується імпорт напою, що імітував коську продукцію. Паралельно починають надходити світлоглиняні вузькогорлі посудини підваріанту C IVA₁ за С.Ю. Внуковим. В цій тарі також містилось вино, що походить з Гераклеї Понтійській, проте при його виготовленні могла використовуватись інша рецептура.

У першій половині I ст. н.е. Тіра встановлює торговельні контакти з Італією. Так, в тарі варіанту Dressel 6A в Тіру, у обмеженій кількості, ввозиться вишукане вино, виготовлене на західному узбережжі Адріатичного моря (табл. 1–3, 17). Такі посудини, поширені у Середземномор'ї та західних римських провінціях, у Причорномор'ї майже не зустрічаються. До Тіри та на територію Боспора, де також зафіксовані знахідки амфор варіанту Dressel 6A, вони

ввозились морським шляхом, за доволі складним торговельним маршрутом, що з'єднавав Адріатику з Причорномор'ям.

У 56 або 57 рр. н.е. в Тірі вводиться нове літочислення, що, на думку дослідників стало наслідком надання місту внутрішнього самоврядування під контролем адміністрації Мезія [Зубарь, Сон, 2007, с. 190] або навіть входу до складу цієї римської провінції [Каришковський, Клейман, 1985, с. 90–92]. В будь-якому разі, ця подія свідчить про включення Тіри до сфери впливу Римської імперії, що надалі сприяло економічному підйому в місті.

В останній третині I ст. н.е. збільшується товарообіг між Тірою та Гераклеєю Понтійською. В місто ввозиться вино, спочатку у амфорах варіанту С Іб та підваріанту С ІVА₂, а згодом – в посудинах підваріанту С ІVВ₁ за С.Ю. Внуковим. Тара типу С І дуже поширена в комплексах Тіри (табл. 1–10, 12, 13, 15, 17–19, 22–31, 35, 37–41, 43, 45–51), її фрагменти складають 10–12% всіх амфор римського часу (рис. 55–58). Посудини варіанту С ІVА також доволі розповсюджені (табл. 1–10, 12, 13, 15–19, 21, 23, 24, 27–31, 33, 35, 37, 39, 40, 42, 45, 49, 50, 52), їх частка сягає 9% (рис. 55–58).

Зростанню обсягів гераклеїського винного експорту до Нижнього Подністров'я сприяла поява тут нового варварського населення, яке осіло поблизу від Тіри. Ці події відносять до середини – другої половини I ст. н.е. [Гудкова, Фокеев, 1982, с. 103; Малюкевич, 1991, с. 72] або 60-х рр. I ст. н.е. [Бруяко *etc.*, 2008, с. 174]. Проте аналіз археологічних матеріалів з найбільш дослідженого поселення Молога II, свідчить, що воно з'являється не раніше кінця I ст. н.е. [Зубарь, Сон, 2007, с. 193]. Нові поселення, що виникають на обох берегах Дністровського лиману, пов'язують з пізньоскіфською археологічною культурою, носії якої змушені були мігрувати з Нижнього Подніпров'я [Малюкевич, 1993, с. 100; Малюкевич, Гудкова, 2013, с. 644] та, можливо, частково з Криму [Щукин, 1989, с. 80]. Вірогідно, вже наприкінці I – напочатку II ст. н.е. між населенням Тіри і варварськими племенами були налагоджені торговельні контакти, в результаті яких до останніх почало надходити гераклеїське вино у амфорах варіанту С ІVВ₁ за С.Ю. Внуковим.

У I ст. н.е. торговельні контакти Тіри з східносередземноморськими та егейськими центрами-експортерами не були такими інтенсивними, як в елліністичний період, проте їх продукція продовжувала надходити до цього міста. Так, в амфорах типу Dressel 24 з кількох виробничих центрів імпортується такий важливий продукт, як оливкова олія. Подібні посудини виготовляли на о. Хіос, в Еріфрах, в долині р. Меандр та поблизу Ефесу, а також в інших неідентифікованих пунктах Східного Середземномор'я. Відновлюються торговельні відносини з Родосом, який був одним з найбільших постачальників вина до Тіри у елліністичну епоху. Після включення до складу Римської імперії, на цьому острові, а також в декількох східносередземноморських центрах виготовляється пассум – доволі дорогий сорт вина, з високими смаковими властивостями. Він ввозиться до Тіри в амфорах типу Camulodunum 184 з Родосу, островів родоської Переї та з двох нелокалізованих центрів, які, ймовірно, розташовувались у Східному Середземномор'ї. Цей сорт вина користувався високим попитом у населення столиці та провінцій Римської імперії, проте до понтійських міст його поставки здійснювались зрідка і були нечисленими, вірогідно, через високий кошт. Окрім Тіри родоський пассум імпортував Пантикапей і, можливо, Ольвія. Скоріш за все в I ст. н.е. товари зі Східного Середземномор'я, що містились у амфорах типів Dressel 24 та Camulodunum 184, надходили до Тіри напряму з центрів-виробників, без участі посередників. Знахідки амфор варіанту Dressel 6A та посудин типу Camulodunum 184 підкреслюють попит у заможних верств населення Тіри на вишукані, дорогі сорти вина.

Слід відзначити, що аналіз амфорної тари початку – кінця I ст. н.е. демонструє відмінності у напрямках торговельних зав'язків Тіри в порівнянні з синхронними археологічними пам'ятками. Так, в керамічних комплексах античних міст, пізньоскіфських городищ та поселень Північного Причорномор'я, при превалюванні винної тари гераклейського виробництва (типів C I, C II та варіантів C IVA, C IVB₁ за С.Ю. Внуковим), також, хоч і не в великій кількості, наявні амфори, виготовлені в Синопі (типи Син II, Син III,

Син IV за С.Ю. Внуковим) та Колхиді (підваріант Кх ІВ₂ за С.Ю. Внуковим). Західною межею ареалу розповсюдження посудин типів Син III, Син IV та підваріанту Кх ІВ₂ є поселення ольвійської хори, а колхідська тара зустрічається і в самому місті. Амфори типу Син II зафіксовані на території від Північно-Західного Криму до Аджарії [Внуков, 2006, с. 185–188]. А ось тара, призначена для перевезення оливкової олії, в Західному та Північному Причорномор'ї представлена, як і в Тірі, посудинами типу Dressel 24.

В цей період з західнопонтійськими центрами Тіру зближує домінування в амфорному імпорті пізньогераклейської тари та відсутність продукції Синопи і Колхиди. Відзначимо, що Тіра відрізняється більшим асортиментом вина за рахунок надходжень екзотичних сортів, що містились в амфорах варіанту Dressel 6A та типу Camulodunum 184.

4.2. Початок II ст. н.е. – середина III ст. н.е.

На початку II ст. н.е. значно зростає стратегічне значення Нижнього Подністров'я для Римської імперії [Зубарь, Сон, 2007, с. 191]. Після підкорення Дакії, до Тіри з Нижньої Мезії була введена вексилляція, яка спочатку комплектувалась з військовослужбовців V Македонського легіону та допоміжних підрозділів [Сон, 1993, с. 31]. Військовий контингент перебував тут до середини III ст. н.е. і на різних етапах складався з солдат V Македонського, XI Клавдієвого, I Італійського легіонів та ауксиліїв [Зубарь, Сон, 1999, с. 119, 122]. Крім того, в Тірі знаходилась стоянка римського флоту [Зубарь, Сон, 2007, с. 191; Самойлова, 2014, с. 489].

Римська військова присутність в місті засвідчена як епіграфічними даними [Карышковский, Клейман, 1985, с. 98–99], так і речовими знахідками [Фурманська, 1965, с. 163; Клейман, 1971, с. 233, 237; рис. 8; Клейман, Сон, 1983, с. 52–53; Черненко *etc.*, 1989, с. 250–252; Сон, Назаров 1993, с. 120–123; Зубарь, Сон 1999, с. 121]. Крім того, на території цитаделі відкриті залишки так званої «будівлі вексилляції» [Клейман, 1971, с. 229–238; Карышковский, Клейман, 1985, с. 100–101].

Перебування у Тірі військових підрозділів Римської імперії сприяло стабілізації військово-політичній ситуації, росту економіки та збільшенню торговельної активності у Нижньому Подністров'ї [Зубарь, Сон, 2007, с. 192, 199]. До того ж, у 30-ті рр. II ст. н.е., за Антоніна Пія [Каришковський, Клейман, 1985, с. 122], громадяни Тіри отримали пільги від Римської імперії при ввозі та вивозі товарів, що підлягали обкладенню митом. На рубежі II – III ст. н.е. ці пільги були підтверджені за правління Септимія Севера [Сон, 1993, с. 28]. Це також, безумовно, сприяло активізації зовнішньої торгівлі.

Через Тіру в II – першій половині III ст. н.е. проходив морський шлях з Фракії до Трапезунду, вздовж західного і північного узбережжя Чорного моря, по якому переміщувались військові підрозділи Римської імперії та здійснювалось їх постачання провізією. Цей маршрут, з позначенням найбільш важливих пунктів (в тому числі і Тіри), зображений на ітінерарії, нанесеному на шкіряну оббивку щита з Дура-Европос, що датується між 230 та 235 рр. н.е. [Ельницький, 1937, с. 244–245; Подосинов, 1999, с. 239, 251; рис. 1]. Крім того, мережа сухопутних доріг з'єднувала Тіру з населеними пунктами дунайських провінцій Римської імперії – Дакії та Нижньої Мезії [Каришковський, Клейман, 1985, с. 96, 97]. Разом з тим, вочевидь, більшість товарів до цього античного міста ввозилась по морю.

Основним торгівельним контрагентом Тіри у II ст. н.е. залишалась Гераклея Понтійська, яка в цей час стверджується в ролі головного експортера вина у причорноморському регіоні. На початку II ст. н.е. товари, виготовлені у цьому південнопонтійському центрі, завозились переважно у амфорах варіанту C IVB₂ за С.Ю. Внуковим. Уламки посудин варіанту C IVB доволі поширені в Тірі (табл. 1–4, 7–9, 11–13, 15, 18, 19, 29–31, 45, 49, 50, 52). Їх частка складає 5–9% серед всіх амфор римського часу (рис. 55–58). Окремі партії надходили у рідкісних посудинах варіанту C IVJ за С.Ю. Внуковим.

Можливо, на початку цього століття, у тарі типу C I за С.Ю. Внуковим, ще продовжує прибувати вино, виготовлене в Гераклеї Понтійській за коським рецептом. У 40-ві рр. II ст. н.е. побутування амфор варіанту C IVB₂

припиняється. Для транспортування гераклейського вина починають використовуватись посудини варіанту С ІVС за С.Ю. Внуковим, пік виробництва яких припадає на другу половину II ст. н.е. В Тірі ці амфори переважно представлені численними уламками профільних частин, за якими неможливий поділ на підваріанти (табл. 2–4, 6, 8, 9, 11–14, 18, 19, 22–25, 27–33, 35–42, 45–47, 49–52). Проте окремі екземпляри можна віднести до підваріанту С ІVС₂. Виробництво таких посудин припиняється наприкінці II ст. н.е., коли їх змінюють пізньогераклейські амфори підваріанту С ІVД₁ за С.Ю. Внуковим. Вино, що містилось у таких посудинах в великому обсязі ввозилось до цього античного центру аж до його зруйнування близько середини III ст. н.е. (табл. 1–6, 8, 9, 11–13, 18, 20, 21, 26, 30, 31, 43, 44, 45, 48–50, 52). Амфори різновидів С ІVС та С ІVД₁ за С.Ю. Внуковим превалюють в керамічному комплексі Тіри римської епохи, в якому вони складають 14–27% та 23–31% відповідно (рис. 55–58). Саме на час їх побутування прийшовся пік економічного підйому Тіри.

З кінця II ст. н.е. в античні міста та до варварських племен Північного, Західного та Північно-Західного Причорномор'я починають надходити товари (вино, солоня риба), виготовлені на території Боспорського царства. Слід відзначити, що в пізньоримський час частка боспорської продукції в амфорному імпорті Тіри була досить високою. Вона представлена посудинами типів 72, 73, 75 за І.Б. Зеєст та тарою типу 27 за В.В. Крапівіною. Ймовірно, до боспорського виробництва належать вузькогорлі плоскодонні амфори, виділені дисертантом в окремий тип. Останні надзвичайно рідкісні – вони зафіксовані лише на деяких пам'ятках Північного та Північно-Західного Причорномор'я. В Тіру такі посудини надходили в невеликій кількості з кінця II по середину III ст. н.е. і містили, ймовірно, вино. Скоріш за все, для транспортування цього продукту, були призначені і амфори типів 72 та 73 за І.Б. Зеєст. Знахідки цих тарних посудин в Тірі також нечисленні (табл. 1–4, 6, 7–9, 12, 13, 18, 23, 29, 31, 39, 41, 45, 48, 49, 51), вірогідно, через невеликий попит у населення міста на боспорське вино та значну конкуренцію з боку продукції Гераклеї Понтійської. Серед всіх амфор римського часу, знайдених в Тірі, їх частка не перевищує 2%

та 1% відповідно (рис. 55–58). Зазначимо, що амфори типів 72 та 73 за І.Б. Зеєст найбільш розповсюджені у Північному Причорномор'ї і в великій кількості зустрічаються на античних та варварських пам'ятках до Ольвії та її хори включно. В західній частині понтійського регіону вони не набули такого поширення, на відміну від посудин типу 75 за І.Б. Зеєст.

Амфори типу 75 за І.Б. Зеєст відносяться до одного з найбільш поширених різновидів амфорної тари кінця II – першої половини III ст. н.е. в Причорномор'ї. Вони були призначені для транспортування та зберігання солоної риби (*salsamentum*). В Тірі цей продукт користувався високим попитом, на що вказують численні знахідки фрагментів тари типу 75 за І.Б. Зеєст (табл. 1–6, 8, 9, 12–15, 17, 19–23, 25, 26, 28–31, 33, 35, 37–39, 41, 42, 44–51). Вони складають 7–8% всіх амфор римського періоду (рис. 55–58). При чому посудини варіантів 75A, 75C, 75D¹⁵ масово надходили до Тіри з керамічних майстерень, які, ймовірно, розташовувались на території Боспору, а менш кількісні посудини варіанту 75B – з іншого, поки що, нелокалізованого центру. В першій половині III ст. н.е. боспорський *salsamentum* ввозився і в доволі рідкісних амфорах типу 27 за В.В. Крапівіною. При чому, лише в Тірі та Ольвії зафіксовані знахідки обох морфологічних варіантів (а та b). Солоня риба, що в них містилась, закуповувалась населенням Тіри і не призначалась для подальшого перепродажу варварським племенам. На це опосередковано вказує відсутність знахідок досліджуваного різновиду тари на синхронних археологічних пам'ятках Нижнього Подністров'я. Ймовірно, ввезення амфор з боспорськими товарами в Тіру здійснювалось напряму, хоча не виключені окремі поставки з Ольвії в результаті торгових операцій, що мали посередницький характер.

В Тірі могло бути налагоджене власне товарне виробництво рибопродуктів, на що вказують свідчення античних авторів. Проте на території

¹⁵ Поділ на варіанти, запропонований А. Опайцем [Opaiț, 2007, p. 109].

цього античного міста залишки рибозасольних комплексів поки що не відкриті [Сон, 1993, с.68].

З Тіри походить знахідка надзвичайно рідкісної амфори типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою. Морфологічно близькі посудини виявлені також у Ольвії, Горгіппії, Танаїсі та в могильнику «Совхоз № 10». Вони виготовлялись з кінця II ст. н.е. по 50-60-ті рр. III ст., вірогідно, в декількох виробничих пунктах, які могли знаходитись у понтійському регіоні.

У II – першої половини III ст. н.е. значно розширює торговельну активність Колхіда. Знахідки амфор типу Kx IC за С.Ю. Внуковим зафіксовані на археологічних пам'ятках, розташованих вздовж східного, північного та західного узбережжя Чорного моря [Внуков, 2006, с. 187]. Відзначимо, що у культурних нашаруваннях Тіри виявлені невиразні уламки коричневоглиняних посудин, проте надійно співвіднести їх з конкретними типами тари не видається можливим.

В цей період підтримувались торговельні відносини з виробничими центрами Адріатики, але їх інтенсивність, як і на попередньому етапі, не була високою. У II ст. н.е. до Тіри в невеликому обсязі ввозиться оливкова олія з Долмації. Для її транспортування використовувались амфори варіанту Dressel 6B, виробництво яких було налагоджено на Істрійському півострові у Північно-Східній Адріатиці. В цей час їх випуск був орієнтований на забезпечення оливковою олією дунайських провінцій Римської імперії (від Паннонії на заході до Нижньої Мезії на сході). Слід відзначити, що Тіра є найбільш віддаленим на схід пунктом поширення амфор типу Dressel 6B. Надходження їх по морю безпосередньо з Адріатики слід виключити, тому що знахідки цього різновиду тари у Східному Середземномор'ї не відомі. Ймовірно, воно ввозилось в Тиру з Подунав'я комбінованим шляхом: спершу по Дунаю, а згодом – по Чорному морю. Безпечне функціонування цього торговельного маршруту стало можливим лише після створення системи укріплень Дунайського лімесу.

До Тіри з Північно-Східної Італії наприкінці II – в першій половині III ст. н.е. ввозиться вино у амфорах типу Forlimpopoli. Знахідки таких посудин у

понтійському регіоні нечисленні. Окрім Тіри вони відомі у Істрії та Танаїсі. Амфори типу Forlimporoli могли надходити до цих міст за морським торговельним шляхом, що слідував по Адриатичному, Середземному, Егейському та Чорному морям. Проте, більш ймовірно, що ці посудини, ввозили до Паннонії, а звідти, як і тару Dressel 6B, їх могли доставляти до Причорномор'я вниз за течією р. Дунай. Слід відзначити, що Тіра наприкінці II – в першій половині III ст. н.е. імпортувала як амфори типу Forlimporoli, так і морфологічно близькі до них посудини, що імітували продукцію італійських керамічних майстерень. Центр виробництва подібної тари не відомий.

В цей період відбувається подальший розвиток та розширення торговельних зв'язків Тіри з східносередземноморськими центрами-експортерами. Вірогідно, до другої чверті II ст. н.е. продовжують ввозитись амфори типу Samulodunum 184 з вином, виготовленим за родоським рецептом. У амфорах типу AC4 імпортується до Тіри критський пассум – вишуканий сорт вина, надзвичайно популярний у мешканців столиці Римської імперії та у заможної частини населення її провінцій. Пік виробництва посудин типу AC4 прийшовся на другу половину I – першу половину II ст. н.е. А ось у Тіру вони потрапляють, ймовірно, наприкінці II ст. н.е., коли виробники були змушені шукати нові ринки збуту для своєї продукції, в зв'язку зі значним падінням попиту на критське вино і скороченням його споживання в західних провінціях Римської імперії. Відзначимо, що знахідки, які достеменно можна віднести до критської продукції, зафіксовані лише в Тірі та Херсонесі, що дозволяє виключити посередницьку роль нижньомезійських торговців у доставці амфор типу AC4 до Тіри. Ці поставки призначалися для верхніх соціальних верств населення міста і були нечисленими.

Також, в результаті прямих торговельних операцій до цього античного центру надходять коричневоглиняні вузькогорлі амфори, віднесені дисертантом до нового типу. Вони, вірогідно, містили вино і, за візуальними характеристиками керамічного тіста, виготовлялись у Східному Середземномор'ї. В невеликій кількості досліджувані посудини ввозились до

Північно-Західного та Північного Причорномор'я. До Тіри з другої чверті II ст. н.е. надходять коричневоглиняні вузькогорлі амфори варіанту «а», а з рубежу II / III до середини III ст. н.е. – тара варіанту «b». З виробничих пунктів, розташованих на західному узбережжі Малої Азії, у другій половині II – першій половині III ст. н.е. в невеликій кількості імпортується і більш розповсюджена в Причорномор'ї одноручна тара типу MRA 3 Benghazi. Ці посудини, скоріш за все, також містили дорогий сорт вина. Вони могли надходити до Тіри напряму, проте, більш вірогідно, що їх ввозили з міст Нижньої Мезії, де така тара була дуже поширена.

Як і на попередньому етапі, у амфорах типу Dressel 24 надходила оливкова олія (табл. 2–6, 8, 9, 12–14, 21, 22, 26–31, 33, 45, 47, 50, 52). При чому, судячи за візуально помітними відмінностями у складі керамічного тіста посудин, їх виготовляли як мінімум в трьох виробничих пунктах, які, ймовірно, розташовувались в Егеїді та Східному Середземномор'ї. Посередником у торговельних операціях, в результаті яких амфори типу Dressel 24 виробництва о. Хіос ввозились до Нижнього Подністров'я, виступали торговці з дунайських провінцій. Так, з Тіри походить знахідка клейма хіоського офіцінатора Σώζων, що керував керамічною майстернею, продукція якого зафіксована лише на території Фракії та у містах Подунав'я. Частка посудини типу Dressel 24 складає не більше 2% від всіх амфор Тіри римського часу (рис. 55–58).

Оливкова олія могла міститись і у північно-егейських амфорах типу 80 за І.Б. Зеест, які в великій кількості надходили до Тіри в останній чверті II – першій половині III ст. н.е. (табл. 1–10, 12–14, 17–19, 21, 22, 24, 25, 27, 29–31, 33–39, 41, 44, 45, 47–52). Їх частка сягає 7% усіх амфор (рис. 55–58). Знахідки таких посудин відомі як в середземноморському, так і в понтійському регіонах. Центри їх виробництва, вірогідно, знаходились також в Причорномор'ї.

Наприкінці II – в першій половині III ст. н.е. з Егеїди до Тіри ввозиться вино у амфорах типу Karitän II (табл. 2–4, 8, 9, 12, 14, 17, 18, 21–24, 30–33, 35, 40, 45, 48, 49, 52). Їх частка в амфорному комплексі міста не перевищує 3% (рис. 55–58). Ці посудини були дуже розповсюджені у дунайських провінціях

Римської імперії, проте не набули такого поширення у Північному Причорномор'ї. Відзначимо, що в Тірі виявлені дві групи амфор типу Karitän II, які за візуальними характеристиками керамічного тіста відрізняються від посудин егейського походження. Вироби однієї з груп попередньо можуть бути віднесені до понтійського виробництва.

Окремо слід зупинитись на питанні забезпечення провізією вексилляції, що дислокувалась у Тірі. Відомо, що раціон римських солдат був доволі рясним. Разом з зерном, м'ясом, оливковою олією (або еквівалентними їй продуктами) [Klenina, 2005, p. 403] вони отримували і достатню кількість вина [Винокуров, 1999, с. 176]. Вірогідно, більшість необхідної провізії закуповувалась для військових у Тірі, тому її асортимент переважно не відрізнявся від товарів, котрі могло придбати цивільне населення міста. Так, при розкопках «будівлі вексилляції» були знайдені уламки посудин типу Karitän II, Dressel 24 та амфор підваріанту C IVD₁ за С.Ю. Внуковим [Клейман, 1971, с. 233, рис. 7, 2–4].

Разом з тим, під час археологічних розкопок Тіри були виявлені окремі різновиди амфорної тари, які дозволяють зробити припущення щодо надходження їх у місто саме у зв'язку з римською військовою присутністю. Наприклад, амфори раннього варіанту типу VIII за А. Опайцем, знахідки яких майже не зустрічаються за межами Верхньої та Нижньої Мезії і практично не відомі на цивільних пам'ятках. Можливо, вино, що містилось в цій тарі, потрапило в Тіру разом з римськими солдатами із Нижньої Мезії за маршрутом, зображеним на ітінерарії з Дура-Европос, під час виведення вексилляції або в ході подальших ротаций військових упродовж II – першої половини III ст. н.е.

Також в Тірі знайдені фрагменти амфор типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою, виробництво яких, в основному, було орієнтовано на забезпечення вином високої якості (пассумом) військових контингентів дунайських провінцій Римської імперії, хоча окремі партії досягали римської фортеці Апсара в Східному Причорномор'ї. Ці посудини могли ввозити до Тіри з Нижньої Мезії, як, наприклад, амфори типу VIII за А. Опайцем. Разом з тим, є підстави

вважати, що амфори типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою надходили зі Східного Середземномор'я напряму, без посередницької ролі нижньомезійських торговців. Судячи з опублікованих матеріалів, колекція фрагментів таких посудин, виявлених при дослідженні Тіри, є однією з найбільш виразних у кількісному відношенні, тоді як на інших археологічних пам'ятках Західного Причорномор'я їх знахідки поодинокі. Це дозволяє зробити припущення про прямі поставки до Тіри пассуму, що транспортувався в такій тарі. Як уже зазначалось, пассум – дорогий сорт вина, тому малоймовірно, що він міг входити до стандартного раціону римських солдат, які дислокувались у Тірі. Його поставки не були масовими і, ймовірно, призначалися для командного складу вексилляції. Безумовно, його могло вживати і цивільне населення, однак поширення досліджуваної різновиди тари, в першу чергу, слід пов'язувати з надходженням екзотичних вин до підрозділів армії Римської імперії. Подібну закономірність в розподілі знахідок простежено для амфор типу *Samulodunum* 184 в Британії [Reacock, 1977, p. 270] та на Нижньому Рейні [Van den Berg, 2012, p. 217, 226], типу *Karitan* II в Римській Дакії [Negru etc., 2003, p. 212, 213]. А знахідки тари варіанту *Dressel* 6B у Верхній та Нижній Германіях пов'язують з переведенням римських військових підрозділів з Подунав'я [Van den Berg, 2012, p. 222]. Можливо, якась частина продуктів, що ввозились в таких амфорах до Тіри, також призначалась для її гарнізону.

Слід відзначити, що якщо про імпорт продовольчих товарів, які надходили у амфорах, можна скласти доволі чітку картину, то уявлення стосовно експорту Тіри носять гіпотетичний характер. Вірогідно, його головною статтею була продукція сільського господарства, переважно отримана в результаті торговельних операцій з варварськими племенами Нижнього Подністров'я [Сон, 1993, с. 78]. Основою економіки пізньоскіфських поселень було землеробство, хоча скотарство також мало велике значення [Малюкевич, Гудкова, 2013, с. 652]. Продукти цих галузей сільського господарства надходили до Тіри в обмін на імпорти з античних центрів (переважно товари у амфорах) та продукцію місцевих ремісників. Ці

торговельні операції мали в основному натуральний характер [Зубарь, Сон, 2007, с. 199]. Надходження товарів до пізньоскіфських поселень переважно здійснювалось по Дністру [Сон, 1993, с. 28].

Зі збільшенням кількості варварського населення інтенсивність товарообігу в Нижньому Подністров'ї значно зростає. На рубежі I–II ст. н.е. – у першій половині II ст. н.е. територія колишнього античного міста Ніконій була знову заселена в результаті міграції пізньоскіфського населення з території Кримського півострову [Бруяко *etc.*, 2008, с. 178, 180]. У II ст. н.е. на протилежному, західному березі Дністровського лиману з'являється поселення Веселе III [Малюкевич, Гудкова, 2013, с. 646]. Варварські поселення Нижнього Подністров'я були економічно тісно пов'язані з Тірою [Зубарь, Сон, 2007, с. 199], значення якої, як центра посередницької торгівлі істотно зростає у другій половині II – першій половині III ст. н.е.

До варварського населення надходять всі основні товари, що містились у амфорах (вино, солоня риба, оливкова олія), проте їх асортимент та кількісне співвідношення були іншими, ніж в Тірі. Так, амфорний імпорт поселень Молога II, Веселе III та городища Ніконій був менш різноманітним¹⁶. Високим попитом користувались дешеві вина – гераклейське та, в меншій мірі, боспорське. Археологічні матеріали вказують на безперервне надходження до Мологи II та Ніконія продукції Гераклеї Понтійської з початку II по середину III ст. н.е. (амфори підваріантів C IVB₂, C IVD₁ та варіанту C IVC за С.Ю. Внуковим). Причому, в Молозі II навіть виявлений фрагмент рідкісних посудин варіанту C IVJ за С.Ю. Внуковим. Відсутність тари варіанту C IVC у матеріалах поселення Веселе III, де були знайдені інші поширені різновиди пізньогераклейських амфор, можна пояснити невеликим обсягом археологічних робіт на пам'ятці. Слід зауважити, що як і в Тірі, на варварських пам'ятках

¹⁶ Камеральна обробка керамічного матеріалу з поселення та могильника Молога II, поселення Веселе III здійснювалась без використання спеціальних класифікацій амфорної тари, що робить неможливим точне кількісне оцінювання амфорного імпорту.

Нижнього Подністров'я найбільш численні знахідки посудин С IVD₁ за С.Ю. Внуковим.

Боспорські амфори типу 72 за І.Б. Зеєст доволі розповсюджені у Ніконії та в Молозі II, а також зустрічаються на Веселому III. А ось тара типу 73 за І.Б. Зеєст на цих пам'ятках більш рідкісна. Відзначимо, що на території могильнику, пов'язаного з поселенням Молога II, зафіксована знахідка рідкісної вузькогорлої плоскодонної амфори, яка, ймовірно, також належить до боспорського виробництва. В великому обсязі закуповується боспорська солоноріба, при чому виключно в амфорах типу 75 за І.Б. Зеєст.

Дорогі, екзотичні вина, які імпортувала Тіра, не надходили до варварського населення Нижнього Подністров'я. Виняток становлять егейські продукти, що перевозились в амфорах типу Karitän II. Поодинокі знахідки таких посудин виявлені на городищі Ніконій та на поселенні Молога II.

Оливкова олія також користувалась меншим попитом, ніж в Тірі. До Ніконія, Мологи II цей продукт ввозяться у амфорах типу Dressel 24, та, ймовірно, у тарних посудинах типу 80 за І.Б. Зеєст. На поселенні Веселе III виявлені лише останні. Цікаво, що цей різновид амфор доволі поширений у Молозі II, на відміну від інших пам'яток.

Тривалий період миру у Нижньому Подністров'ї був перерваний у 214 р. н.е. з вторгненням племен карпів, які були розбиті неподалік від Тіри [Каришковський, Клейман, 1985, с. 129–131; Самойлова, 2014, с. 490]¹⁷. Проте, якщо ця загроза була швидко ліквідована і істотно не вплинула на торговельно-економічні відносини у регіоні, то «скіфські» або «готські» війни 30-60-х рр. III ст. н.е. призвели до повної дестабілізації військово-політичної обстановки в Причорномор'ї. Близько середини III ст. н.е. з Тіри були виведені римські військові підрозділи, що зробило беззахисним місто перед натиском нової хвилі варварських племен [Каришковський, Клейман, 1985, с. 131–135]. Результатом цих подій стало зруйнування Тіри, на що вказують закриті археологічні

¹⁷ Існує думка, що карпи напали безпосередньо на Тіру та зруйнували місто [Сон, 1993, с. 52; Зубарь, Сон, 2007, с. 201, 202]

комплекси, що утворились внаслідок одночасної загибелі будівель в середині III ст. н.е. [Фурманська, 1962, с. 130–135; Каришковський, Клейман, 1985, с. 134, 135; Samoyleva, 2007, р. 470]. В цей час населення назавжди залишає городище Ніконій [Бруяко *etc.*, 2008, с. 184]. Припиняється життя і на неукріплених пізньоскіфських поселеннях Нижнього Подністров'я. Так, на поселенні Молога II не відомі археологічні знахідки другої половини III ст. н.е. [Гудкова, Фокеєв, 1982, с. 103].

4.3. Остання чверть III ст. н.е. – друга половина IV ст. н.е.

Під час катастрофічних подій середини III ст. н.е. зазнали руйнувань багато античних центрів Причорномор'я, в наслідок чого на тривалий час було розірвано торговельні зв'язки у понтійському регіоні [Внуков, 2016, с. 43]. Зі стабілізацією військово-політичної обстановки у Північно-Західному Причорномор'ї в останній чверті III ст. н.е. відбувається відновлення і Тіри [Самойлова, 2014, с. 475], яка з кінця III ст. н.е. по 70-ті рр. IV ст. н.е. знову стає одним з найважливіших центрів посередницької торгівлі в регіоні між античними містами та варварським світом. Проте в цей час змінюється етнічний склад Нижнього Подністров'я. Зникає пізньоскіфське населення, що оточувало Тіру з кінця I по середину III ст. н.е., і місто встановлює активні торговельно-економічні відносини з фракійськими племенами та носіями черняхівської культури [Самойлова, 2014, с. 476]. Очевидно, що ці торговельні операції мали натуральний характер, а товарообіг здійснювався по р. Дністер.

Даних про амфорний імпорт Тіри кінця III – початку IV ст. н.е. небагато. В цей час до міста ввозяться товари у тарі, морфологічно дуже близької до амфор типу Forlmporoli, які виготовляли в Італії з другої половини (або кінця) I ст. н.е. по середину III ст. н.е. Очевидно, що ці посудини є комерційними імітаціями італійської продукції і тому мали містити вино. Частина цього товару реалізовувалась на внутрішньому ринку Тіри, проте переважно таке вино торгівці перепродавали варварським племенам. Так, на черняхівському поселенні Комарів у Середньому Подністров'ї аналогічні амфори є одним з найбільш поширених різновидів керамічної тари [Диденко, 2016, с. 242; рис. 1].

В останній чверті III ст. н.е. Гераклея Понтійська відновлює товарне виробництво вина. Її продукція, що містилась у амфорах підваріанту C IVD₂ за С.Ю. Внуковим, починає спорадично надходити на пам'ятки Північно-Західного та Північного Причорномор'я. Такі посудини в Тірі поки що не виявлені, проте їх знахідки у Середньому Подністров'ї [Диденко, 2014, с. 37] дозволяють зробити припущення щодо надходження подібних амфор і до цього міста, розташованого біля гирла р. Дністер.

З другої чверті IV ст. н.е. значно зростає інтенсивність торговельних зв'язків Тіри з античними центрами. Як і в I – середині III ст. н.е. основну статтю її амфорного імпорту складає продукція Гераклеї Понтійської. Вино, виготовлене в цьому місті, в ввозиться до Тіри у амфорах варіанту C IVF за С.Ю. Внуковим протягом 20-70-х рр. IV ст. н.е., на що вказують знахідки фрагментів таких посудин (табл. 1–6, 9, 21–24, 32, 34, 35, 37, 38). Їх частка серед амфорної тари римського часу не перевищує 3% (рис. 55–58). За цілими формами вдається виділити лише амфори підваріанту C IV F₁, хоча тара підваріанту C IVF₂ також мала ввозитись до міста. З Тіри дешеве гераклеїське вино надходило до варварського населення Подністров'я. Вино, ймовірно, південнопонтійського виробництва ввозиться до цього міста у середині–третьій чверті IV ст. н.е. в амфорах варіанту б (II)а за Т.Л. Самойловою.

В середині IV ст. н.е., не задовго до остаточного припинення життя в Тірі, до міста в невеликій кількості починає надходити вино у амфорах типу C Snp I за Д. Кассаб Тезгьор (табл. 4, 8, 31, рис. 54–58) (Кравченко, Корпусова, 1975, 30, рис. 4, 3; 5, 3; 7, 1; Самойлова, 1978, 263, 265; рис. 4, 1–3; Яшная, 2015, с. 132–134). Виробництво таких посудин було організовано на території ще одного південнопонтійського міста – Синопи (Kassab Tezgör, 2010a, p. 169).

Ще в останній чверті III ст. н.е. відновлюються торговельні відносини з античними центрами Північного Причорномор'я. В Тіру знову ввозиться вино у амфорах типу 72 за І.Б. Зеест. При чому воно надходило на ринки міста до остаточного припинення його існування у 70-х рр. IV ст. н.е. Проте, в цей період такі посудини виготовляли не лише на Боспорі, але й в іншому, поки що

нелокалізованому центрі. Як і наприкінці II – в першій половині III ст. н.е. це вино користувалось у мешканців Тіри меншим попитом, ніж гераклеїське.

Частка егейської продукції в амфорному імпорті Тіри останньої чверті III – третьої чверті IV ст. н.е. бала незначною. Продовжується надходження вина у амфорах типу *Karitätan II*. А в середині–третьій чверті IV ст. н.е. до цього міста ввозиться егейське вино, що містилось в амфорах типу *Robinson M 273*. Воно користувалось попитом як у варварських племен, так і у населення міст Західного та Північно-Західного Причорномор'я. Ймовірно, егейські товари надходили до Тіри не з центрів-виробників, а з міст, розташованих в західній частині понтійського регіону, в результаті торговельно-посередницьких операцій. Вони задовольняли попит у вишуканих винах заможної частини населення Тіри і не призначались для подальшого реекспорту.

Вірогідно, життя в Тіри остаточно припиняється у 70-ті рр. IV ст. н.е. у зв'язку з гунською навалою [Зубарь, Сон, 2007, с. 204; Самойлова, 2014, с. 491]. Вочевидь, місто було просто залишено мешканцями. У пожежі загинув лише «післяготський будинок» [Кравченко, Корпусова, 1975, с. 21]¹⁸. Інші споруди не містять слідів навмисного, одночасного руйнування [Самойлова, 2008, с. 142].

Таким чином, асортимент товарів, що імпортувався у амфорах до Тіри в пізньоантичний час був значно меншим, ніж в попередній період. Місту так і не вдалось відновити прямі, неопосередковані торговельні зв'язки з Східним Середземномор'ям, а егейська продукція в невеликому обсязі ввозиться з території провінції Мала Скіфія.

¹⁸ О.В. Сазанов відносить час утворення цього комплексу до середини IV ст. н.е. [Сазанов, 2012, с. 344]

ВИСНОВКИ

Дослідження амфор римського часу, яке розпочалось ще наприкінці XIX ст. пройшло довгий шлях від побудови звичайних типологій, оснований на морфології, до комплексного аналізу з залученням методів природничих та точних наук. В результаті були підготовлені детальні класифікації керамічної тари Адріатики, Подунав'я, Середземномор'я та Причорномор'я, розроблена її хронологія. При чому, здійснена систематизація тарних посудин як окремих пам'яток, так і цілих регіонів. Для більшості основних різновидів амфор локалізовані центри виробництва або намічені їх регіони, визначені продукти, що в них містились. На сьогодні у археологів не викликає сумнівів датуючий потенціал амфornoї тари. Також загально визнаним є важливе значення тарних посудин для реконструкції торговельних зв'язків та вивчення економіки античного світу. Разом з тим, амфорна тара римського часу, що походить з археологічних пам'яток Нижнього Подністров'я, дуже рідко ставала об'єктом спеціальних досліджень. Більшість положень наявних систематизації амфор, виявлених в результаті дослідження Тіри, Ніконія та неукріплених варварських поселень, потребують уточнення або перегляду.

Амфорна тара, що надходила в римський час до осілого населення Нижнього Подністров'я, була розділена на дві групи. До першої належать посудини, виготовлені в керамічних майстернях Адріатики, Східного Середземномор'я та Егеїди. Амфорна тара з Адріатики надзвичайно рідкісна і представлена трьома різновидами, виявленими в Тірі. Посудини варіанту Dressel 6A виготовляли на території Італії – в керамічних майстернях, розташованих вздовж західного узбережжя Адріатичного моря. Ці амфори містили вишукане вино, яке користувалось високим попитом в західних провінціях та в Східному Середземномор'ї. До Тіри вони ввозились у першій половині I ст. н.е. Тару варіанту Dressel 6B, призначену для транспортування оливкової олії, випускали на території провінції Далмація, на Істрійському півострові в Північно-Східній Адріатиці. До Тіри вона потрапила в II ст. н.е.,

коли виробництво таких посудин було орієнтовано на забезпечення цим товаром населення дунайських провінцій Римської імперії. Виготовлення винної тари варіанту D типу Forlimporoli, знахідка якої зафіксована в Тірі, здійснювалось з кінця II по середину III ст. н.е. в Північно-Східній Італії. Також до міста в кінці II – на початку IV ст. н.е. з невстановлених виробничих пунктів надходили морфологічно близькі посудини, які, ймовірно, є комерційними імітаціями амфор типу Forlimporoli.

Амфорний імпорт з Східного Середземномор'я більш різноманітний. Протягом I – другої чверті II ст. н.е. до Тіри з Родосу, островів родоської Переї та двох нелокалізованих східносередземноморських центрів, ввозились амфори типу Samulodunum 184. А у II ст. н.е. здійснюється імпорт критських посудин типу AC4. Знахідки цих різновидів тари в понтійському регіоні надзвичайно рідкісні. Вони були призначені для транспортування пассуму – дорогого сорту вина, дуже поширеного в столиці Римської імперії та у заможної частини населення провінцій. Ймовірно, близький за смаковими якостями напій також містився у амфорах типу 1 (I) за Т.Л. Самойловою, які виготовлялись в II – першій половині III ст. н.е. у двох нелокалізованих виробничих пунктах Східного Середземномор'я. Основним споживачем їх продукції було населення дунайських провінцій. В цей же час в Тіру потрапили амфори типу VIII за А. Опайцем, що використовувались для перевезення вина. Їх знахідки відомі переважно в Верхній та Нижній Мезіях. На матеріалах Тіри в окремий тип виділені дуже рідкісні коричневоглиняні вузькогорлі амфори, які, ймовірно, містили вино. За візуальними ознаками керамічного тіста вони були віднесені до східносередземноморського виробництва. Посудини варіанту «а» датуються другою чвертю – кінцем II ст. н.е., а варіанту «b» – рубежем II / III – серединою III ст. н.е. В другій половині II – першій половині III ст. н.е. в місто ввозиться винна тара типу MRA 3 Benghazi, виготовлена на західному узбережжі Малої Азії.

Оливкова олія надходить до Тіри, Ніконія та поселення Молога II у амфорах типу Dressel 24, які виготовляли в кінці I ст. до н.е. – III ст. н.е. в

Еріфрах, на о. Хіос, в долині р. Меандр та поблизу Ефесу, а також в інших пунктах Східного Середземномор'я. Найчастіше вони зустрічаються у Тірі (2% в амфорному комплексі міста), де виявлена продукція Хіосу, а також трьох нелокалізованих центрів. Значно поширеніші у Нижньому Подністров'ї амфори типу 80 за І.Б. Зеєст, які виявлені на всіх найбільш досліджених археологічних пам'ятках. В Тірі їх частка сягає 7% від всіх фрагментів амфор римського часу. Ці посудини також могли використовуватись для транспортування оливкової олії. Їх виробництво здійснювалось з останньої чверті II по середину III ст. н.е. на півночі Егеїди та у Причорномор'ї.

Наприкінці II – в першій половині III ст. н.е. до Нижнього Подністров'я (Тіра, Ніконій, Молога II) надходить вино, що містилось у амфорах типу Karitän II. В Тірі, де їх частка не перевищує 3%, вони переважно представлені продукцією Егеїди, хоча ввозились також посудини з двох нелокалізованих центрів, один з яких, ймовірно, знаходився в Причорномор'ї. В останній чверті III – на початку IV ст. н.е. амфори типу Karitän II продовжують надходити у місто. Егейська винна тара типу Robinson M 273 в Тірі рідкісна і представлена одним цілим екземпляром, який датується 50-70-ми рр. IV ст. н.е.

Більш кількісну другу групу керамічної тари складають амфори причорноморського виробництва. Вона переважно представлена продукцією Гераклеї Понтійської, яка в римську епоху була головним експортером вина у Причорномор'ї. Амфори, які виготовлялись у кінці I ст. до н.е. – останній третині I ст. н.е., виявлені лише в Тірі. На рубежі ер – початку I ст. н.е. в невеликому обсязі в амфорах типу C II за С.Ю. Внуковим ввозиться напій за смаковими якостями близький до родоського пассуму. З рубежу н.е. по початок II ст. н.е. до Три надходять амфори типу C I за С.Ю. Внуковим. Зміна виробів варіанту C Ia на C Ib припала на першу чверть I ст. н.е. В таких посудинах містилось вино, виготовлене за коською рецептурою. Загальна кількість фрагментів посудин типу C I складає 10–12% всієї тари римського часу. Менш поширені амфори варіанту C IVA за С.Ю. Внуковим. Їх частка

сягає 9%. Посудини підваріанту С IV_A₁ виготовляли з другої чверті I ст. н.е. по початок останньої чверті цього століття. Тару підваріанту С IV_A₂ випускали у 60-ті рр. – останній третині I ст. н.е. Доволі розповсюджені амфори варіанту С IV_B за С.Ю. Внуковим, які виготовляли з 80-х рр. I ст. н.е. по 40-ві рр. II ст. н.е. Зміна посудин підваріантів С IV_B₁ та С IV_B₂ відбувається на початку II ст. н.е. Тара обох підваріантів виявлена в Тірі де, їх загальна кількість складає 5–9%, та на поселені і могильнику Молога II, а на поселенні Веселе III та на городищі Ніконій – лише вироби підваріанту С IV_B₂. Дуже рідкісні посудини варіанту С IV_J за С.Ю. Внуковим, які виготовляли з рубежу I–II по середину III ст. н.е., виявлені в Тірі та на Молозі II. Тіраську знахідку можна віднести до другої чверті II ст. н.е. З другої чверті II по кінець III ст. н.е. в Тіру та на пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Подністров'я надходять амфори варіанту С IV_C за С.Ю. Внуковим, більш детальний поділ яких ускладнений фрагментарністю знахідок. В амфорному комплексі Тіри вони складають 14–27%. Археологічно цілі форми з цього античного центру та могильника Молога II представлені посудинами підваріантів С IV_C₁ та С IV_C₂. Більшість знахідок тари римського часу, виявлених на пам'ятках Нижнього Подністров'я, належить до посудин підваріанту С IV_D₁ за С.Ю. Внуковим, виробництво яких здійснювалось з кінця II по 60-ті рр. III ст. н.е. В Тірі їх фрагменти складають 23–31%. В цьому місті також зафіксовані амфори варіанту С IV_F за С.Ю. Внуковим, які ввозились у 20-70-ті рр. IV ст. н.е. Їх частка серед тари римського часу не перевищує 3%. За цілими формами вдається виділити лише посудини підваріанту С IV_F₁.

Керамічна тара північнопонтійського виробництва у Нижньому Подністров'ї переважно представлена посудинами типу 75 за І.Б. Зеєст, які виготовляли з кінця II по середину III ст. н.е. та були призначені для транспортування солоної риби (*salsamentum*). За матеріалами Тіри вдалось виділити посудини варіантів 75A, 75C, 75D за І.Б. Зеєст, виробництво котрих здійснювалось на Боспорі, та амфори варіанту 75B – продукцію

нелокалізованого центру, який також випускав посудини типу Karitän II. Загальна кількість фрагментів посудин типу 75 за І.Б. Зеєст, виявлених в Тірі, складає 7–8% всіх амфор римського періоду.

Винна тара типів 72, 73 за І.Б. Зеєст менш поширена у Нижньому Подністров'ї. Надходження цих амфор відбувалось з кінця II по середину III ст. н.е., коли випуск виробів типу 73 припиняється. Посудини типу 72 продовжують виготовляти до 50-70-х рр. IV ст. н.е. Проте з другої половини III ст. н.е. виробництво відбувається не лише на території Боспору, але й в іншому, ймовірно, північнопонтійському центрі. Частка посудин типів 72, 73 за І.Б. Зеєст серед амфор Тіри римського часу не перевищує 2% та 1% відповідно. В цьому місті зафіксовані знахідки дуже рідкісних боспорських посудин типу 27 за В.В. Крапівіною обох морфологічних варіантів (27a та 27b), що побутували протягом першої половини III ст. н.е. Вони також, як і тара типу 75 за І.Б. Зеєст, були призначені для транспортування солоної риби. До боспорської продукції були віднесені рідкісні вузькогорлі плоскодонні амфори, виділені дисертантом в окремий тип. Вони побутували з кінця II по середину III ст. н.е. і, ймовірно, використовувались для транспортування вина. Доволі рідкісними є амфори типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою, час побутування яких припадає на кінець II – 50-60-ті рр. III ст. н.е. Такі посудини, ймовірно, виготовляли в кількох виробничих пунктах, в тому числі у Південному Причорномор'ї. Єдина знахідка подібної посудини у Нижньому Подністров'ї була здійснена в Тірі. В цьому місті були виявлені амфори варіанту 6 (II)a за Т.Л. Самойловою, які можна віднести до 50-70-х рр. IV ст. н.е. Ці посудини, вірогідно, південнопонтійського виробництва, могли використовуватись для транспортування вина.

В римську епоху Нижнє Подністров'я було інтегровано в систему торговельноних зв'язків Причорномор'я та відіграло в них важливу роль. Аналіз амфорної тари та історичних подій, що відбувались в регіоні у I–IV ст. н.е., дозволили виділити три періоди у розвитку торговельно-економічних відносин в Нижньому Подністров'ї: 1) рубіж н.е. – кінець I ст. н.е.; 2) початок

II ст. н.е. – середина III ст. н.е.; 3) остання чверть III ст. н.е. – друга половина IV ст. н.е.

Найбільш важливим економічним центром Нижнього Подністров'я була Тіра, яка знаходилась на перетині торговельних маршрутів, що з'єднували її з варварськими племенами Подністров'я, античними містами Північного Причорномор'я та населеними пунктами римських провінцій. Вже на рубежі н.е. це місто встановлює торговельні відносини з Гераклеєю Понтійською, в результаті чого до Тіри починає надходити вино, спочатку у тарі варіанту C Ia, типу C II, а згодом у амфорах варіанту C Ib та підваріантів C IVA₁ і C IVA₂ за С.Ю. Внуковим. В першій половині I ст. н.е. в невеликому обсязі імпортується італійське вино у тарі варіанту Dressel 6A. Протягом цього століття підтримуються торговельно-економічні відносини з виробничими центрами Східного Середземномор'я, звідки у амфорах типу Dressel 24 ввозиться оливкова олія, а в посудинах типу Camulodunum 184 – вино. В цей час торговельні контакти, хоча і носять прямий, неопосередкований характер, відзначаються спорадичністю.

В останній третині I ст. н.е., вже після включення Тіри до сфери впливу Римської імперії, їх інтенсивність зростає. Наприкінці цього століття, з появою у Нижньому Подністров'ї нового населення, що переважно складалось з носіїв пізньоскіфської археологічної культури, обсяг надходження гераклеїського вина сюди істотно збільшується. Так, амфори підваріанту C IVB₁ за С.Ю. Внуковим виявлені на поселенні Молога II. Посередником у цих торговельних операціях виступає Тіра.

На початку II ст. н.е. римська адміністрація здійснила комплекс заходів, що сприяли стабілізації військово-політичної ситуації у Нижньому Подністров'ї та економічному підйому Тіри у II – першій половині III ст. н.е. В цей період основну статтю амфорного імпорту міста складало гераклеїське вино, що надходило у тарі підваріанту C IVB₂, варіантів C IVJ, C IVC за С.Ю. Внуковим. Пік товарообігу між Тірою та Гераклеєю Понтійською припав на другу половину II – першу половину III ст. н.е. – час побутування

посудин різновидів C IVC та C IVD₁ за С.Ю. Внуковим. Також встановлюються торговельні відносини з Боспором, з території якого імпортується солонорибна (амфори варіантів 75A, 75C, 75D за І.Б. Зеєст, обох варіантів типу 27 за В.В. Крапівіною) і, в меншій мірі, вино (тара типів 72, 73 за І.Б. Зеєст, вузькогорлі плоскодонні амфори). З нелокалізованих понтійських центрів ввозиться тара типу 5 (II) за Т.Л. Самойловою та варіанту 75B за І.Б. Зеєст, окремі групи посудин типів Karitän II та 80 за І.Б. Зеєст.

У II – першій половині III ст. н.е. розширюються напрямки неопосередкованих торговельних зв'язків з виробничими центрами Східного Середземномор'я та Егеїди, звідки ввозиться вино (тара типів Samulodunum 184, AC 4, Karitän II, коричневоглиняні вузькогорлі амфори) та оливкова олія (посудини типу Dressel 24 та, ймовірно, типу 80 за І.Б. Зеєст). Продукція центрів Адріатики (амфори варіанту Dressel 6B, типу Forlimporoli), Хіосу (частина тари типу Dressel 24), пунктів, розташованих на західному узбережжі Малої Азії (посудини типу MRA 3 Benghazi) та імітації амфор типу Forlimporoli надходять з нижньодунайських провінцій в результаті торговельно-посередницьких операцій.

З перебуванням в Тірі у II – першій половині III ст. н.е. вексилляції, укомплектованої з військовослужбовців Римської імперії, переведених з Нижньої Мезії, пов'язані знахідки винних амфор типів 1 (I) за Т.Л. Самойловою та VIII за А. Опайцем і, ймовірно, тари різновидів Dressel 6B, Dressel 24 для оливкової олії. Частина вина, що надходило у амфорах типу Karitän II, підваріанту C IVD₁ також призначалась для гарнізону міста.

З виникненням на початку II ст. н.е. нових варварських пам'яток (городище Ніконій, поселення Веселе III) зростає значення Тіри як центру посередницької торгівлі між античними містами та пізньоскіфськими племенами. В результаті інтенсивного торговельного обміну до Тіри ввозиться продукція сільського господарства, а в зворотному напрямку слідує товари у амфорах. Амфорні комплекси городища Ніконій та

поселень Молога II, Веселе III, в цілому, дуже близькі між собою. Абсолютну більшість в них складає пізньогераклейська винна тара (різновидів C IVB₂, C IVC, C IVD₁, за С.Ю. Внуковим). Поширені також боспорські амфори для солоної риби (типу 75 за І.Б. Зеєст) і, в меншій мірі, тара для вина (типів 72, 73 за І.Б. Зеєст). До Мологи II також ввозилось вино в посудинах варіанту C IVJ за С.Ю. Внуковим та боспорських вузькогорлих амфорах. Егейські вина (тип Karitän II) та олія (типи Dressel 24, 80 за І.Б. Зеєст) надходили зрідка.

Сталі та інтенсивні торговельно-економічні відносини між населеними пунктами Нижнього Подністров'я були розірвані у середині III ст. н.е. з зруйнуванням Тіри та припиненням життя на городищі Ніконій і на неукріплених поселеннях під час «скіфських» або «готських» воєн.

У пізньоантичний період Тіра, після відновлення наприкінці III ст. н.е. і до 70-х рр. IV ст. н.е., продовжує мати значення важливого центру посередницької торгівлі між античними містами та варварськими племенами. Так, товари у амфорах, реекспорт яких здійснювала Тіра, досягали черняхівських поселень, розташованих у Середньому Подністров'ї. Проте можна констатувати значне звуження ширини та зменшення інтенсивності торговельних зв'язків з центрами-експортерами.

Тіра відновлює торговельні контакти з Боспором, звідки ввозиться вино у амфорах типу 72 за І.Б. Зеєст. Подібні посудини також надходять і з іншого, ймовірно, північнопонтійського центру. Але основним постачальником цього товару продовжує залишатись Гераклея Понтійська, продукція якої надходить в амфорах варіанту C IVF за С.Ю. Внуковим. У середині – третій чверті IV ст. н.е. Тіра імпортує синопську вину тару типу C Spn I за Д. Кассаб Тезгьор та амфори варіанту 6 (II)a за Т.Л. Самойловою. Останні, ймовірно, також містили вино південнопонтійського виробництва. Егейське вино у амфорній тарі типів Karitän II та Robinson M 273, вочевидь, надходить з Нижнього Подунав'я в ході торговельних операцій, які мали посередницький характер. Ймовірно, таким же чином ввозились до Тіри і посудини, що імітували форму амфор типу Forlimpopoli.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология / А.П. Абрамов // Боспорский сборник. – 1993. – Вып. 3. – С. 4–135.
2. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднееримского и раннесредневекового времени / А.И. Айбабин // МАИЭТ. – 1990. – Вып. I. – С. 4–241.
3. Алексеева Е.М. Виноделие Горгиипии / Е.М. Алексеева // Боспорский сборник. – 1995. – Вып. 6. – С. 7–44.
4. Алексеева Е.М. Античный город Горгиипия / Е.М. Алексеева. – Москва: Эдиториал УРСС, 1997. – 560 с.
5. Алексеева Е.М. Центральная часть Горгиипии в первые века н.э. / Е.М. Алексеева // ДБ. – 2002. – № 5. – С. 27–53.
6. Алексеева Е.М. Горгиипия. Коричневоглиняные амфоры из комплексов первых веков нашей эры / Е.М. Алексеева // ДБ. – 2008. – № 12-I. – С. 14–39.
7. Арсеньева Т.М. Раскопки Танаиса в 1973–1976 гг. / Т.М. Арсеньева // КСИА. – 1978. – № 156. – С. 93–99.
8. Арсеньева Т.М. Усадьбы Танаиса / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко. – Москва: Институт археологии РАН, 1992. – 231 с.
9. Арсеньева Т.М. Комплекс находок из подвала МБ II–III вв. н.э. / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // Вестник Танаиса. – 1994. – Вып. 1. – С. 61–113.
10. Арсеньева Т.М. Новые данные о фортификации Танаиса / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // ДБ. – 2004. – № 7. – С. 29–73.
11. Арсеньева Т.М. Оборонительные укрепления Танаиса (по материалам раскопок 2003–2004 гг.) / Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // ДБ. – 2006. – № 10. – С. 18–61.

12. Арсеньева Т.М. Новые закрытые комплексы Танаиса II–III вв. н.э. / Т.М. Арсеньева, С.М. Ильяшенко, С.А. Науменко // ДБ. – 2009. – Т. 13. – С. 38–78.
13. Бабенчиков В.П. Чорноріченський могильник / В.П. Бабенчиков // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1963. – Т. XIII. – С. 90–123.
14. Белов Г.Д. Стеклоделательная мастерская в Херсонесе / Г.Д. Белов // КСИА. – 1969. – № 116. – С. 80–84.
15. Бёттгер Б. Амфоры с надписями из Танаиса / Б. Бёттгер // СА. – 1981. – № 4. – С. 206–213.
16. Бёттгер Б. Дипинти на амфорах из Танаиса / Б. Бёттгер, Д.Б. Шелов // Pontus Septentrionalis I. Танаис 1. – Москва: Палеограф, 1998. – 344 с.
17. Брашинский И.Б. Торговля / И.Б. Брашинский // Античные государства Северного Причерноморья. – Москва: Наука, 1984. – С. 174–186.
18. Бруяко И.В. Никоний римской эпохи / И.В. Бруяко, А.Н. Дзиговский, Н.М. Секерская // МАСП. – Вып. 10 (монографическая серия № 1). – Одесса: СМІЛ, 2008. – 224 с.
19. Бруяко И.В. Амфоры римского времени из раскопок городища Картал (участок «Картал-посад») / И.В. Бруяко, А.Н. Дзиговский, В.Л. Денисюк // МАСП. – 2011. – Вып. 12. – С. 336–348.
20. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий н.э. / А.В. Бураков. – Київ: Наукова думка, 1976. – 160 с.
21. Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков н.э. / Р.И. Ветштейн // Ольвия. – Київ: Наукова думка, 1975. – С. 164–191.
22. Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора / Н.И. Винокуров. – Москва: Московский государственный педагогический университет, 1999. – 191 с.
23. Внуков С.Ю. Светлоглиняные амфоры городища Чайка близ Евпатории / С.Ю. Внуков // Вестник МГУ. Серия 8, История. – 1984. – № 6. – С. 45–60.

24. Внуков С.Ю. Широкогорлые светлоглиняные амфоры Северо-Западного Крыма / С.Ю. Внуков // СА. – 1988. – № 3. – С. 198–206.
25. Внуков С.Ю. К вопросу о центре производства коричневоглиняных амфор Северного Причерноморья / С.Ю. Внуков // Греческие амфоры. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1992. – С. 68–89.
26. Внуков С.Ю. Новые типы позднесинопской амфорной тары / С.Ю. Внуков // РА. – 1993а – № 3. – С. 204–213.
27. Внуков С.Ю. Применение метода сравнительного петрографического анализа для определения центра производства светлоглиняных амфор / С.Ю. Внуков // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – Москва: Наука, 1993б. – С. 134–148.
28. Внуков С.Ю. Сравнительный петрографический анализ синопской амфорной тары / С.Ю. Внуков // Боспорский сборник. – 1994. – № 4. – С. 68–94.
29. Внуков С.Ю. Хронологические разновидности светлоглиняных амфор с двуствольными ручками / С.Ю. Внуков // Донская археология. – 1999. – №1 (2). – С. 43–49.
30. Внуков С.Ю. Псевдокосские амфоры Причерноморья / С.Ю. Внуков // РА. – 2000. – № 4. – С. 54–63.
31. Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. (морфология) / С.Ю. Внуков. – Москва: Институт археологии РАН, 2003. – 235 с.
32. Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. Часть II: Петрография, хронология, проблемы торговли / С.Ю. Внуков. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. – 320 с.
33. Внуков С.Ю. Время и политические последствия появления племен позднесарматской культуры в Причерноморье / С.Ю. Внуков // ВДИ. – 2007. – № 4. – С. 163–177.

34. Внуков С.Ю. Амфорное производство на территории Абхазии в эпоху эллинизма и римское время / С.Ю. Внуков // РА. – 2012. – № 4. – С. 5–15.
35. Внуков С.Ю. Амфоры римского времени городища Кара-Тобе / С.Ю. Внуков // ДБ. – 2013а – № 17. – С. 21–54.
36. Внуков С.Ю. Потребление вина поздними скифами Северо-Западного Крыма / С.Ю. Внуков // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности.* – 2013б. – Вып. L. – С. 79–86.
37. Внуков С.Ю. Еще раз о типологии, эволюции и хронологии светлоглиняных (позднегераклейских) узкогорлых амфор / С.Ю. Внуков // РА. – 2016 – № 2. – С. 36–47.
38. Внуков С.Ю. Редкая синопская амфора римского времени / С.Ю. Внуков // КСИА. – 2017 – Вып. 249. – С. 329–332.
39. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму / Т.Н. Высотская. – Київ: Наукова думка, 1972. – 192 с.
40. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов / Т.Н. Высотская. – Київ: Наукова думка, 1979. – 208 с.
41. Высотская Т.Н. О времени гибели позднескифского государства в Крыму / Т.Н. Высотская // ПИФК. – 2003. – Вып. XIII. – С. 38–45.
42. Вязьмітіна М.І. Золота Балка / М.І. Вязьмітіна. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 239 с.
43. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Мирмекия в 1935–1938 гг. / В.Ф. Гайдукевич // МИА. – 1952. – № 25. – С. 135–220.
44. Гайдукевич В.Ф. Керамический комплекс II в. н.э. из Мирмекия / В.Ф. Гайдукевич // КСИА. – 1963. – 95. – С. 25–32.
45. Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий / В.Ф. Гайдукевич. – Ленинград: Наука, 1987. – 181 с.
46. Гарбуз И.А. Керамический комплекс поселения римского времени Таракташ в Юго-Восточном Крыму / И.А. Гарбуз // Сугдейский сборник. – 2008. – Вып. III. – С. 385–418.

47. Голофаст Л.А. Западный район Херсонеса в ранневизантийское время / Л.А. Голофаст // МАИЭТ. – 2007. – Вып. XIII. – С. 68–127.
48. Голофаст Л.А. Амфорная тара из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи / Л.А. Голофаст // МАИЭТ. – 2010. – XVI. – С. 82–139.
49. Гороховський Є.Л. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори / Є.Л. Гороховський, В.М. Зубар, Н.О. Гаврилюк // Археологія. – 1985. – № 49. – С. 25–40.
50. Гудкова А.В. Поселение и могильник римского времени Молога II / А.В. Гудкова, М.М. Фокеев // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 55–113.
51. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму / О.Д. Дашевская // САИ. – 1991. – Вып. Д1-7. – 140 с.
52. Деопик Д.В. Керамический комплекс и культурный слой / Д.В. Деопик // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – Москва: Наука, 1981. С. 222–266.
53. Деопик Д.В. Некоторые принципы описания применительно к возможностям статистического анализа / Д.В. Деопик, А.М. Карапетьянц // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – Москва: Наука, 1970. – С. 100–119.
54. Деопик Д.В. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками / Д.В. Деопик, О.Ю. Круг // СА. – 1972. – № 3. – С. 100–115.
55. Дзиговский А.Н. Сарматы / А.Н. Дзиговский // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: СМІЛ, 2013. – С. 597–630.
56. Диденко С.В. Амфоры из памятников черняховской культуры в собрании Николаевского областного краеведческого музея «Старофлотские казармы» / С.В. Диденко // Миколаївська обласна

- краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 319–321.
57. Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) / С.В. Диденко // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. – Оіум. – 2014. – Вип. 4. – С. 34–48.
58. Діденко С.В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D / С.В. Діденко // АДІУ. – 2015а. – Вип. 1(14). – С. 385–393.
59. Діденко С.В. Дунайські амфори з поселення пізньоримського часу Комарів / С.В. Діденко // *Laurea I. Античний мир и Средние века: чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы.* – Харьков: ООО «НТМТ», – 2015б. – С. 23–27.
60. Диденко С.В. Амфори типа Форлимпополи в Северном Причерноморье / С.В. Диденко // *Емінак.* – 2016. – № 4 (16). – С. 242–250.
61. Диденко С.В. Новые данные о находках римских амфор в черняховской культуре / С.В. Диденко // *Дриновський збірник.* – 2017а. – Том X. – С. 25–33.
62. Діденко С.В. Італійські амфори як ще один аспект Комарівського феномену / С.В. Діденко // *Європейська археологія I тисячоліття н.е. (збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко).* – Київ: ІА НАН України, 2017б. – С. 87–96.
63. Дідик В.В. Танаїські амфори лісостепового межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця: проблеми довозу та датування / В.В. Дідик // *Древности.* – 2011. – Вип. 10. – С. 139–149.
64. Домжальский К. Итоги работ на участке «Н» (1994–1998) / К. Домжальский, Д.Е. Чистов // *Материалы Нимфейской экспедиции.* – Санкт-Петербург, 2003. – Вип. 1. – С. 3–41.

65. Дорошко В.В. К истории Херсонеса Таврического в первой половине III века / В.В. Дорошко // Вестник Новосибирского государственного университета. – 2016. – Том 15. – Выпуск 1 (История). – С. 16–27.
66. Ельницкий Л.А. Новый источник по географии Северного Причерноморья / Л.А. Ельницкий // ВДИ. – 1937. – № 1. – С. 240–246.
67. Журавлев Д.В. Керамический комплекс II в. н.э. с акрополя Пантикапея / Д.В. Журавлев, Г.А. Ломтадзе // ДБ. – 1999. – Вып. 2. – С. 98–113.
68. Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский (II в. до н.э. – III в. н.э.) / Ю.П. Зайцев. – Симферополь: Универсум, 2003. – 209 с.
69. Зайцев Ю.П. Позднескифский могильник Балта-Чокрак у с. Скалистое Бахчисарайского района АРК / Ю.П. Зайцев, В.И. Мордвинцева, И.И. Неневоля, К.Б. Фирсов, В.Ю. Радочин // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып. XIV. – С. 169–196.
70. Зайцев Ю.П. Позднескифское поселение Бурлюк в Юго-Западном Крыму. Итоги исследований 2009–2010 гг. / Ю.П. Зайцев, И.И. Шкребляк // Древнее Причерноморье. – 2013. – Вып. X. – С. 244–250.
71. Зеест И.Б. К вопросу о торговле Неаполя и ее значении для Боспора (по данным изучения керамической тары из раскопок Неаполя 1945–1950 гг.) / И.Б. Зеест // МИА. – 1954. – № 33. – С. 71–77.
72. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора / И.Б. Зеест // МИА. – 1960. – № 83. – 130 с.
73. Зинько А.В. Рыбозасолочный промысел в Тиритаке в III в. н.э. / А.В. Зинько // БИ. – 2006. – Вып. XI. – С. 177–186.
74. Зубарь В.М. О римских войсках в Херсонесе и его округе в середине II – первой трети III вв. / Зубарь В.М. // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. – Światowit Antiquity. – 2000. – 5. – С. 252–264.

75. Зубарь В.М. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху / В.М. Зубарь, Н.А. Сон // МАИЭТ. – 2007. – Supplementum. – Вып. 3. – 240 с.
76. Зубарь В.М. Нові археологічні данні про римську залогу Тіри / В.М. Зубарь, Н.А. Сон // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 118–123.
77. Иванова О.С. Узкогорлые светлоглиняные амфоры из раскопок Мангупа / О.С. Иванова // МАИЭТ. – 2011. – XVII. – С. 266–327.
78. Иванова О.С. Амфоры позднеимского времени из раскопок Мангупа / О.С. Иванова // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э. – IV в. н.э.). – Симферополь-Бахчисарай: Доля, 2013. – С. 93–154.
79. Ильяшенко С.М. Об одной категории дипинти на светлоглиняных амфорах из Танаиса / С.М. Ильяшенко // ВДИ. – 1996. – № 4. – С. 54–67.
80. Ильяшенко С.М. Цифровые dipinti на узкогорлых светлоглиняных амфорах III в. н.э. из Танаиса / С.М. Ильяшенко // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г. — 2006. — Вып. 22. – С. 186–208.
81. Ильяшенко С.М. Стандартные dipinti на узкогорлых светлоглиняных амфорах Танаиса и его округи III–IV вв. н.э. / С.М. Ильяшенко // БИ. – 2013. – XXIX. – 288 с.
82. Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I–IV вв. н.э. / В.И. Кадеев. – Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1970. – 164 с.
83. Каменецкий И.С. Светлоглиняные амфоры из Нижне-Гниловского городища / И.С. Каменецкий // КСИА. – 1963. – № 94. – С. 29–36.
84. Карасев А.Н. Раскопки Неаполя скифского / А.Н. Карасев // КСИИМК. – 1951. – XXXVII. – С. 161–172.
85. Карышковский П.О. Древний город Тира / П.О. Карышковский, И.Б. Клейман. – Київ: Наукова думка, 1985. – 158 с.

86. Клейман И.Б. Раскопки помещения вексиляции I Италийского легиона в Тире / И.Б. Клейман // МАСП. – 1971. – Вып. 7. – С. 229–238.
87. Клейман И.Б. Западнопонтийские и провинциальноримские культурно-экономические связи Тире / И.Б. Клейман, Н.А. Сон // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Київ: Наукова думка, 1983. С. 47–59.
88. Кленина Е.Ю. Тарная керамика / Е.Ю. Кленина // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. – *Światowit Antiquity*. – 2000. – 5. – С. 123–134.
89. Кленина Е.Ю. Керамические сосуды II–III вв. н.э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического) / Е.Ю. Кленина. – *Poznan: Instytut Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza*, 2004. – 113 с.
90. Кленина Е.Ю. Снабжение римских легионеров во II–III вв. н.э. на примере Новы (Moesia Inferior) и Херсонеса в Таврике / Е.Ю. Кленина // АДСВ. – 2014. – Вып. 42. – С. 27–37.
91. Ковалевская Л.А. Светлоглиняные амфоры I в. из принципия в Нове Засыпь ямы № 4 / Л.А. Ковалевская // *Novensia*. – 1998а. – 11. – С. 163–175.
92. Ковалевская Л.А. Керамический комплекс конца II – первой половины III вв. н.э. из раскопок виллы 341 / Л.А. Ковалевская // *Херсонесский сборник*. – 1998б. – Вып. IX. – С. 89–99.
93. Ковалевская Л.А. Комплекс керамики из раскопок здания 1 в Балаклаве-Кадыковке / Л.А. Ковалевская // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. – Варшава: *Światowit Antiquity*, 2000. – С. 178–186.
94. Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии / С.Г. Колтухов. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – 224 с.
95. Колтухов С.Г. Позднескифское поселение Доброе / С.Г. Колтухов // У Понта Эвксинского. – Симферополь: Изд-во КНЦ, 2004. – С. 124–134.

96. Коровина А.К. Гермонасса: античный город на Таманском полуострове / А.К. Коровина. – Москва: ГМИИ им А.С. Пушкина, 2002. – 146 с.
97. Кравченко Н.М. Комплекс римського часу з Тіри / Н.М. Кравченко // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – 1972. – Вип. IV. – С 181–184.
98. Кравченко Н.М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри / Н.М. Кравченко, В.М. Корпусова // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 20–42.
99. Крапивина В.В. Ольвия. Матеріальна культура I–IV вв. н.э. / В.В. Крапивина. – Київ: Наукова думка, 1993. – 184 с.
100. Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. – V в. н.э.) / В.В. Кропоткин // САИ. – 1970. – Вып. Д1 – 27. – 280 с.
101. Кропотов В.В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу / В. В. Кропотов // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 128–134.
102. Круг О.Ю. Оптическое исследование боспорской керамики / О.Ю. Круг // МИА. – 1960. – 83. – С. 128–132.
103. Круг О.Ю. Опыт применения петрографических методов к изучению керамики Боспорского царства / О.Ю. Круг, С.Д. Четвериков // СА. – 1961. – № 3. – С. 34–44.
104. Круг О.Ю. Классификация и хронология светлоглиняных амфор II–IV вв. / О.Ю. Круг, Э. Бажанов // СА. – 1967. – № 1. – С. 52–59.
105. Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (очерк экономической истории) / И.Т. Кругликова. – Москва: Наука, 1966. – 224 с.
106. Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора / И.Т. Кругликова. – Москва: Наука, 1975. – 300 с.
107. Крыжицкий С.Д. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С.Д. Крыжицкий, А.С. Русяева, В.В. Крапивина, Н.А. Лейпунская, М.В. Скржинская, В.А. Анохин. – Киев: Институт археологии НАН Украины, 1999. – 478 с.

108. Кузманов Г. Типология и хронология на ранновизантийските амфоры (IV–VI в.) / Г. Кузманов // Археология. – 1973. – Книга 1. – С. 14–21.
109. Кузманов Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII век): Разкопки и проучвания / Г. Кузманов. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1985. – 101 с.
110. Кутайсов В.А. Бассейн под четырехапсидным храмом в Херсонесе / В.А. Кутайсов, А.А. Труфанов // История и археология Крыма. – 2014. – Вып. 1. – С. 234–253.
111. Лейпунская Н.А. Керамика из затопленной части Ольвии / Н.А. Лейпунская // Античная культура Северного Причерноморья. – Київ: Наукова Думка, 1984. – С. 65–88.
112. Магомедов Б.В. Римские амфоры в черняховской культуре / Б.В. Магомедов // Готы и Рим. – Киев: ИД «Стилос», 2006. – С. 52–59.
113. Магомедов Б.В. Об амфорах типа «Делакеу» / Б.В. Магомедов // «Петербургский апокриф. Послание от Марка». – Библиотека Stratum. – Санкт-Петербург–Кишинев: Периодическое издание "Stratum plus" (Кишинев), 2011. – С. 367–372.
114. Малюкевич А.Е. О торговых контактах поселений Нижнего Поднестровья в первые века н.э. / А.Е. Малюкевич // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 71–82.
115. Малюкевич А.Е. Этнические признаки погребального обряда могильника Молога II / А.Е. Малюкевич // Древности Причерноморских степей. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 94–101.
116. Малюкевич А.Е. Позднескифская культура / А.Е. Малюкевич, А.В. Гудкова // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Смил, 2013. – С. 644–657.
117. Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены / А.А. Масленников – Москва: Индрик, 1998. – 304 с.

118. Масюта Д.А. Амфоры городища Алма-Кермен / Д.А. Масюта // ОДИССОС: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2009а. – С. 27–29.
119. Масюта Д.А. Красноглиняные амфоры II – III вв. н.э. городища Алма-Кермен / Д.А. Масюта // Дні науки історичного факультету: матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 2009б. – Вип. II, ч. 4. – С. 30–31.
120. Масюта Д.А. Амфора типа Dressel 43 (Crèteoise 4) из Тире / Д.А. Масюта // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, Chișinău, 31 mai – 2 iunie 2016. – Chișinău, 2016. – P. 60–61.
121. Масюта Д.А. Об одной группе дипинти на амфорах типа 75 по И.Б. Зеест / Д.А. Масюта // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, Chișinău, 30–31 mai 2017. – Chișinău, 2017. – P. 57.
122. Масюта Д.А. Новая разновидность боспорских амфор римского времени / Д.А. Масюта // Емінак. – 2018а. – № 1 (21). – Т. 3. – С. 29–34.
123. Масюта Д.О. Про один рідкісний тип амфор римського часу з Тіри / Д.О. Масюта // Археологія. – 2018б. – № 3. – С. 94–101.
124. Масюта Д.А. К вопросу об импорте рыбопродуктов в Тире во II–III вв. н.э. / Д.А. Масюта // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. Conferința științifică internațională, Chișinău, 30–31 mai 2018. – Chișinău, 2018. – P. 89–90.
125. Масюта Д.А. Амфоры типа 27 по В.В. Крапивиной из Тире / Д.А. Масюта // FORUM OLBICUM II: пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4–6 травня 2018 р. – Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2018г. – С. 86–87.
126. Масюта Д.А. Амфоры типа 27 по классификации В.В. Крапивиной из Тире / Д.А. Масюта // Емінак. – 2019а. – № 1 (25). – С. 138–148.

127. Масюта Д.А. К вопросу об импорте критского вина в Причерноморье (I–II вв. н.э.) / Д.А. Масюта // *Pontica et Caucasica II. Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea (Warsaw 14–17.05.2019)*. – Warsaw, 2019б. – P. 34–35.
128. Масюта Д.А. Псевдородосские амфоры из Тире (II – первая половина III вв. н.э.) / Д.А. Масюта // *Revista Arheologică*. – 2019в. – Vol. XV (2). – P. 81–91.
129. Масюта Д.О. Амфори типу Samulodunum 184 з Тире / Д.О. Масюта // *Записки Исторического факультету*. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019г. – Вип. 30. – С. 36–49.
130. Матеевич Н. Амфорные клейма из Тире (раскопки 1998–2008 гг.) / Н. Матеевич, Т.Л. Самойлова. – Киев: Издатель Олег Филюк, 2017. – 234 с.
131. Мелентьева Г.М. Ольвийский керамический комплекс первых веков н.э. / Г.М. Мелентьева // *КСИА*. – 1969. – № 116. – С. 23–28.
132. Михлин Б.Ю. Амфоры «коричневой глины» из Северо-Западного Крыма / Б.Ю. Михлин // *СА*. – 1974. – №2. – С. 60–67.
133. Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV–II вв. до н.э. Опыт системного анализа / С.Ю. Монахов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1989. – 158 с.
134. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель / С.Ю. Монахов. – Москва–Саратов: «Киммериды», изд-во Саратовского университета, 2003. – 352 с.
135. Мыц В.Л. Чатыр-Даг – некрополь римской эпохи в Крыму / В.Л. Мыц, А.В. Лысенко, М.Б. Щукин, О.В. Шаров. – Санкт-Петербург: СПб ИИ РАН «Нестор- История», 2006. – 208 с.
136. Науменко С.А. Амфоры из закрытых комплексов Танаиса середины III в. н.э. / С.А. Науменко // *Древние культуры Кавказского Причерноморья, их взаимодействие с культурами соседних регионов*.

- Сохранение культурного наследия (материалы первой Абхазской международной археологической конференции). – Сухум: Абхазский институт гуманитарных исследований АНА, 2006. – С. 261–267.
137. Науменко С.А. Состав амфор в закрытых комплексах Танаиса конца I – середины III вв. н. э. / С.А. Науменко // Вестник Танаиса. – 2012. – Вып. 3. – С. 63–88.
138. Нессель В.А. Керамический комплекс могильника у с. Гончарное в Юго-Западном Крыму / В.А. Нессель // Херсонесский сборник. – 2018. – Вып. XIX. – С. 215–228.
139. Нессель В.А. Античное поселение на западном берегу Казачьей бухты вблизи Херсонеса Таврического. Новые факты и предположения / В.А. Нессель, С.Г. Демьянчук // The Crimea and the Northern Black Sea Coast in archaeological Research 1956–2013. Światowit. Pontica et Caucasia. – Warsaw: Institute of Archaeology, University of Warsaw, 2017. – 1. – С. 201–212.
140. Охотников С.Б. Археологическая карта Нижнего Поднепровья в античную эпоху (VI–III вв. до н.э.) / С.Б. Охотников // МАСП. – 1983. – С. 109–122.
141. Подосинов А.В. Черное море в картографической традиции античности и раннего средневековья / А.В. Подосинов // Древнейшие государства Восточной Европы 1996–1997 гг. Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения. – Москва, 1999. – С. 237–252.
142. Пуздровский А.Е. Мегарон позднескифского поселения у с. Доброе / А.Е. Пуздровский // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 157–163.
143. Пуздровський О.Є. Охоронні роботи на скифському городищі Кермен-Кир / О.Є. Пуздровський // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 136–141.
144. Пуздровский А.Е. Погребение Битакского могильника первых веков н.э. с оружием и конской уздой / А.Е. Пуздровский // Поздние скифы Крыма. – Труды ГИМ. – 2001. – Вып. 118. – С. 122–140.

145. Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н.э. – III в. н.э. Погребальные памятники / А.Е. Пуздровский. – Симферополь: Business-Inform, 2007. – 479 с.
146. Пуздровский А.Е. Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2008–2014 гг. / А.Е. Пуздровский, А.А. Труфанов. – Симферополь: ИП Бровко А.А., 2016. – 308 с.
147. Путуридзе Р.В. Колхидские амфоры из Вани / Р.В. Путуридзе // КСИА. – 1977. – 151. – С. 68–71.
148. Савельев О.К. Римский импорт I в. н.э. в Тире и некоторые вопросы римско-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье / О.К. Савельев // *Stratum plus*. – 2017. – № 4. – С. 119–134.
149. Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И.Б. Зеест: типология и хронология / А.В. Сазанов // Петербургский археологический вестник. – 1992. – № 2. – С. 110–112.
150. Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор / А.В. Сазанов // МАИЭТ. – 1993. – Вып. III. – С. 16–21.
151. Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор и проблемы хронологии Боспора позднеримского времени / А.В. Сазанов // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – 2011. – Т. I. – С. 325–327.
152. Сазанов А.В. Хронология амфор мирмекийского типа (Зеест 72–Böttger I.5) римского времени / А.В. Сазанов // ДБ. – 2012. – Т. 16. – С. 326–353.
153. Самойлова Т.Л. Основные типы амфор I–IV вв. н.э. из Тире / Т.Л. Самойлова // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 254–266.
154. Самойлова Т.Л. Античная Тира – средневековый Белгород (отчет о раскопках за 1996–1999 гг.) / Т.Л. Самойлова, В. Кожокару, Г.С. Богуславский // *Tyras–Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj. Săpături*

- 1996–1999. – Buharesti: Redacția Publicațiilor Pentru Străinătate, 2002. – I. – P. 159–186.
155. Самойлова Т.Л. Новые данные о позднеантичной Тире / Т.Л. Самойлова // Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса: «Печатный дом «Фаворит»», 2008. – С. 140–143.
156. Самойлова Т.Л. Тира (конец VI в. до н.э. – IV в. н.э.) / Т.Л. Самойлова // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: СМИЛ, 2013. – С. 450–492.
157. Сарновски Т. Надгробие вольноотпущенников IOSPEI² 562 и вопрос о времени введения римского гарнизона в Херсонес / Т. Сарновски // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. – Światowit Antiquity.– 2000. – 5. – С. 206–211.
158. Секерская Н.М. Погребения первых веков нашей эры из Никония / Н.М. Секерская // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 164–173.
159. Секерская Н.М. Никоний / Н.М. Секерская // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: СМИЛ, 2013. – С. 493–522.
160. Симоненко А.В. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. / А.В. Симоненко, Б.И. Лобай – Київ: Наукова думка, 1991. – 112 с.
161. Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья / А.В. Симоненко. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. – 272 с.
162. Смекалова Т.Н. Атлас позднескифских городищ Предгорного Крыма / Т.Н. Смекалова, С.Г. Колтухов, Ю.П. Зайцев. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. – 248 с.
163. Смекалова Т.Н. Дистанционные и геофизические методы в изучении системы расселения, пространственной структуры и хозяйственных типов позднескифских поселений Юго-Западного Крыма /

- Т.Н. Смекалова, А.А. Волошинов, А.С. Гарипов // *Stratum plus.*–2016. – № 4. – С. 269–298.
164. Смокотина А.В. О хронологии амфор типа C Snr I («Делакеу») / А.В. Смокотина // Боспорские чтения: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияния культур. – 2011. – Вып. XII. – С. 355–360.
165. Созник В.В. Круглая башня на усадьбе «Близнецы» на хоре Херсонеса Таврического / В.В. Созник // БИ. – 2005. – Вып. VIII. – С. 238–262.
166. Сон Н.А. Тира римского времени / Н.А. Сон. – Київ: Наукова думка, 1993. – 156 с.
167. Сон Н.О. Знахідки римської зброї в Тірі та Ольвії / Н.О. Сон, В.В. Назаров // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 120–123.
168. Сон Н.А. Об особенностях внешней торговли Тире в первые века н.э. / Н.А. Сон // Чобрукский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.). Материалы полевого семинара. – Тирасполь, 2005. – С. 30–33.
169. Стржелецкий С.Ф. Позднеантичный могильник в Инкерманской долине / С.Ф. Стржелецкий // КСИА УРСР. – 1959. – № 8. – С. 139–145.
170. Стржелецкий С.Ф. Население округа Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз №10») / С.Ф. Стржелецкий, Т.Н. Высотская, Л.А. Рыжова, Г.И. Жесткова // *Stratum plus.* – 2003–2004. – № 4. – С. 27–277.
171. Труфанов А.А. Хронология могильников Предгорного Крыма I в. до н.э. – III в. н.э. / А.А. Труфанов // *Stratum plus.* – 2009. – № 4. – С. 117–328.
172. Уженцев В.Б. Об одном редком типе средиземноморских амфор I в. н.э. из Калос Лимена / В.Б. Уженцев // Морская торговля в Северном Причерноморье. Киев: Стилос, 2001а. – С. 43–45.

173. Уженцев В.Б. Калос Лимен в I в. до н.э. – начале II в. н.э. (общий обзор по материалам раскопок 1988–1998 гг.) / В.Б. Уженцев // Поздние скифы Крыма. – Труды ГИМ. – 2001б. – Вып. 118. – С. 156–166.
174. Уженцев В.Б. Керамический комплекс III в. н.э. из Неаполя Скифского / В.Б. Уженцев, В.Ю. Юрочкин // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2000. – № VIII. – С. 264–280.
175. Фурманська А.І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери / А.І. Фурманська // Археологія. – 1957. – Т. X. – С. 80–93.
176. Фурманська А.І. Розкопки Тіри в 1985 р. / А.І. Фурманська // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1962. – Т. XI. – С. 122–137.
177. Храпунов И.Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981–1989 гг.) / И.Н. Храпунов // МАИЭТ. – 1991. – II. – С. 3–34.
178. Храпунов И.Н. Поселение в Барабановской балке (по результатам раскопок 2004–2006 гг.) / И.Н. Храпунов, В.П. Власов, А.В. Смокотина. – Симферополь: Доля, 2007. – 56 с.
179. Храпунов И.Н. Поселение в Барабановской балке (по результатам раскопок 2007–2008 гг.) / И.Н. Храпунов, В.П. Власов, А.В. Смокотина, М.С. Шапцев. – Симферополь: Доля, 2009. – 132 с.
180. Цецхладзе Г.Р. Производство амфорной тары в Колхиде / Г.Р. Цецхладзе // Греческие амфоры. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1992. – С. 90–110.
181. Черненко Е.В. Бутероль из Тире / Е.В. Черненко, В.М. Зубарь, Н.А. Сон // СА. – 1989. – № 2. – С. 250–252.
182. Шаров О.В. О времени появления амфор типа Делакеу / О.В. Шаров // Четвертая Кубанская археологическая конференция: Тезисы и доклады. – Краснодар: Символика, 2005. – С. 290–297.
183. Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н.э. / Д.Б. Шелов. – Москва: Наука, 1972. – 351 с.

184. Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология / Д.Б. Шелов // КСИА. – 1978а. – № 156. – С. 16–21.
185. Шелов Д.Б. Личные имена на амфорах из Танаиса / Д.Б. Шелов // НЭ. – 1978б. – № 12. – С. 47–55.
186. Шелов Д.Б. Дипинти на амфорах из танаисских комплексов / Д.Б. Шелов // НЭ. – 1989. – № 15. – С. 97–125.
187. Штаерман Е.М. Керамические клейма из Тиря: В связи с вопросом о клеймах неизвестных центров / Е.М. Штаерман // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXVI. – С. 31–49.
188. Щукин М.Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор / М.Б. Щукин // СА. – 1968. – № 2. – С. 41–51.
189. Щукин М.Б. Современное состояние готской проблемы и черняховская культура / М.Б. Щукин // СА. – 1977. – Вып. 18. – С. 79–91.
190. Юрочкин В.Ю. Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма 3–4 вв. н.э. / В.Ю. Юрочкин, А.А. Труфанов // Древняя Таврика. – Симферополь: Универсум, 2007. – С. 359–382.
191. Яшная О.С. Амфоры типа Делакеу из раскопок Мангупа / О.С. Яшная // ПИФК. – 2015. – № 3. – С. 120–139.
192. Яшная О.С. Амфоры типа Carottes из раскопок Мангуп-Кале / О.С. Яшная // Stratum plus. – 2016. – № 4. – С. 241–259.
193. Abadie-Reynal C. Les Amphores romaines en mer Noire (Ier – IVe s.) / C. Abadie-Reynal // Production et Commerce des amphores anciennes en Mer Noire : Aix-en- Provence: Publications de l'Université de Provence, 1999. – P. 255–264.
194. Abadie-Reynal C. Trade relations in the Aegean sea: the ceramic evidence from Argos between the 1st century BC and the 2nd century AD / C. Abadie-Reynal // Trade Relations in the Eastern Mediterranean from the Late Hellenistic Period to Late Antiquity: The Ceramic Evidence. –

- Halicarnassian Studies 3. – Odense: University Press of Southern Denmark, 2005. – P. 37–49.
195. Aldini T. Anfore foropoliensi / T. Aldini // *Archeologia Classica*. – 1978. – Vol. XXX. – P. 236–245.
 196. Aldini T. Fornaci di Forum Popili / T. Aldini. – Forlimpopoli, 1981. – 137 p.
 197. Aldini T. Nuovi dati sulle anfore forolimpilensi / T. Aldini // *Studi Romagnoli*. – 1989. – Vol. 40. – P. 348–418.
 198. Aldini T. Elementi per una più coretta classificazione delle anfore forlimpopolensi / T. Aldini // *Atti e memorie. Nuova Serie*. – 1996. – Vol. 46. – P. 11–22.
 199. Aldini T. Anfore foropoliensi in Italia / T. Aldini // *Documenti e studi*. – 1999. – Vol. 10. – P. 23–56.
 200. Amar G. Les estampilles sur amphores du golfe de Fos / G. Amar, B. Liou // *Archaeonautica*. – 1984. – 4. – P. 145–211.
 201. Ardeț A. Amforele din Dacia Romană / A. Ardeț. – Timișoara: Editura Mirton, 2006a. – 361 p.
 202. Ardeț A. Amfore de tip Kapitän II în Dacia romană / A. Ardeț // *In honorem Gheorghe Popilian*. – Craiova: Editura Aius, 2006b. – P. 49–59.
 203. Arsen'eva T. Un Depotoir D'Atelier D'Amphores a pate Claire. Commerce entre Heraclee du Pont et Tanaïs a l'epoque romaine / T. Arsen'eva, D. Kassab Tezgör, S. Naumenko // *Anatolia Antiqua*. – 1997. – Vol. V. – P. 187–198.
 204. Arthur P. Roman Amphorae and the Ager Falernus under the Empire / P. Arthur // *Papers of the British School at Rome*. – 1983. – 50. – P. 22–33.
 205. Auriemma R. Eastern amphora imports in the Adriatic Sea: evidence from terrestrial and underwater contexts of the Roman Imperial age / R. Auriemma, V. Degrassi, E. Quiri // *Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*. – Uppsala: Åströms förlag, 2015. – P. 139–160.

206. Auriemma R. Importazioni di anfore orientali nel Salento tra primo e medio Impero / R. Auriemma, E. Quiri // *Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie. Actes de la table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar)*. – Bordeaux, Zadar, Paris: Presses universitaires de Zadar; De Boccard, 2006. – P. 225–251.
207. Bădescu A. Amfore orientale de tip Kapitän II descoperite la Histria în Sectorul Basilica extra muros / A. Bădescu // *Materiale și cercetări Arheologice* – 2013. – № 9. – P. 189–198.
208. Băjenaru C. Contextes ceramiques de Tomis. (I). Un ensemble de le fin du IIe – debut du IIIe s. ap.J.-C. / C. Băjenaru // *Pontica*. –2013. – XLVI. – P. 41–110.
209. Băjenaru C. Nouvelles amphores nord-africaines, hispaniques et italiques découvertes à Tomis / C. Băjenaru, D. Paraschiv // *Studia Antiqua et Archaeologica*. – 2007–2008. – XIII–XIV. – P. 169–180.
210. Balaci C. Relațiile comerciale ale anticului Tibiscum cu provinciile Imperiului Roman (II). Amforele / C. Balaci // *Studii de istorie economică a daciei romane*. – Timișoara : Universitatea de Vest din Timișoara, 2008. – P. 213–233.
211. Baudoux J. Les amphores du nord-est de la Gaule (territoire français). Contribution à l'histoire de l'économie provinciale sous l'Empire romain / J. Baudoux // *Documents d'archéologie française*. – 1996. – 52. – 215 p.
212. Baldacci P. Alcuni aspetti dei commerci dei territori Cisalpini / P. Baldacci // *Atti*. – 1967–1968. – 1.– P. 7–50.
213. Bass G.F. Underwater Survey – 1973. / G.F. Bass // *Türk Arkeoloji Dergisi*. – 1975. – XXII. – 2. – P. 33–38.
214. Beltrán Lloris M. Las ánforas romanas en Espana / M. Beltrán Lloris. – Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 1970. – 669 p.
215. Beltrán Lloris M. Problemas de la morfología y del concepto histórico geografico que recubre la noción tipo. Aportaciones a la tipología de las

- ânforas beticas / M. Beltrán Lloris // Publications de l'École Française de Rome. – 1977. – 32. – P. 97–131.
216. Beltrán Lloris M. Guida de la cerámica romana / M. Beltrán Lloris. – Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 1990. – 373 p.
217. Benoit F. Épaves de la cote de Provence. Typologie des Amphores / F. Benoit // Gallia. – 1956. – № 14. – P. 32–43.
218. Berni Millet P. Epigrafía anfórica de la Bética: nuevas formas de análisis / P. Berni Millet // Col·lecció Instrumenta, 29. Corpus international des timbres amphoriques, 14. – Barcelona: Universitat de Barcelona, Publicacions i Edicions, 2008. – 639 p.
219. Berni Millet P. Epigraphy on amphorae, tegulae, imbrex and dolia in the western area of the Camp of Tarragona análisis / P. Berni Millet // Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT). – Tarragona: Inst. d'Estudis Catalans, 2010. – P. 153–226.
220. Berni Millet P. Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses / P. Berni Millet // Archivo español de arqueología. – 2015. – 88. – P. 187–201.
221. Berni Millet P. C. Iulius Valerianus et C. Iulius Iulianus: mercatores del aceite bético en un signaculum de plomo para ánforas Dressel 20 / P. Berni Millet, Pi D. Gorostidi // Journal of Roman Archaeology. – 2013. – Vol. 26. – P. 167–189.
222. Berni Millet P. Corpus epigràfic de segells en àmfores, dolia, tegulae i gerres de ceràmica comuna oxidada del Baix Llobregat / P. Berni Millet, C. Carreras Monfort // Barcino II: Marques i terrisseries d'àmfores del Baix Llobregat. – Corpus international des timbres amphoriques. – 2013. – Fasc. 18. – P. 127–286.
223. Bertrand E. Nouvelles données pour l'identification de l'amphore Dressel 24 / E. Bertrand // Revue Archéologique de l'Est du Paléolithique au Moyen Âge. – 1995. – 46. – P. 357–360.

224. Bertucchi G. Fouilles d'urgence et ateliers de potiers sur la butte des Carmes à Marseille. Les amphores / G. Bertucchi // *Revue archéologique de Narbonnaise*. – 1982. – 15. – P. 135–160.
225. Bezczky T. Amphorae from the forum of Emona / T. Bezczky // *Arheološki Vestnik*. – 1994. – № 45. – P. 81–93.
226. Bezczky T. Amphorae from the Auxiliary Fort of Carnuntum / T. Bezczky // *Das Auxiliarkastell Carnuntum: 1. Forschungen 1977–1988*. – *Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes*. – 1997. – 29. – P. 147–178.
227. Bezczky T. Amphora types of Magdalensberg / T. Bezczky // *Arheološki vestnik*. – 1998. – № 49. – P. 225–242.
228. Bezczky T. Roman amphorae from Vindobona / T. Bezczky // *Vindobona: Beiträge zu ausgewählten Keramikgattungen in ihrem topographischen Kontext*. – *Archäologische Forschungen*. – 2005. – 12. – P. 35–108.
229. Bezczky T. Italian Wine in the Eastern Mediterranean. Amphorae from Etruria, Latium, and Campania from the fourth century B.C. to the first century A.D. The Case of the Ephesian Amphorae [Электронный ресурс] / T. Bezczky // *Bollettino di Archeologia on line*. – 2010. – I. (Vol. speciale). – P. 82–92. – Режим доступа до ресурсу: www.archeologia.beniculturali.it.
230. Bezczky T. The Amphorae of Roman Ephesus / T. Bezczky // *Forschungen in Ephesos*. – XV/1. – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2013. – 382 p.
231. Biernacki A.B. Trade Relations Between the Lower Danube Region and Mediterranean in the Late Roman Period: The Ceramic Evidence from Novae (Moesia Secunda) / A.B. Biernacki, E.J. Klenina // *LRCW 3: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean*. – *BAR International Series*. – 2185 (II). – Oxford: Archaeopress, 2010. – P. 983–992.

232. Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja / L. Bjelajac – Belgrade: Arheološki Institut, 1996. – 149 p.
233. Bondoc D. Roman amphorae from Cioroiul Nou (Romania) / D. Bondoc // RCRF – Acta 43. – 2014. – p. 105–112.
234. Bondoc D. Roman amphorae from Slăveni, Oltcounty, Romania / D. Bondoc // Arheologia Moldovei. – 2016 – XXXIX. – P. 215–229.
235. Borgard P. The Lipari origin of the "Richborough 527" / P. Borgard, M. Cavalier , M. Picon // Journal of Roman Pottery Studies.– 2003. – Vol. 10. – P. 96–108.
236. Böttger B. Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer / B. Böttger // Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. – 1976. – 48. – P. 251–314.
237. Böttger B. Die Gefässkeramik aus dem Kastel Jatrus / B. Böttger // Jatrus-Krivina. – 1982. – Band 2. – P. 33–148.
238. Brukner O. Rimski nalazi u jugoslovenskom delu barbarikuma – Bačka i Banat / O. Brukner. // Arheološki vestnik. – 1990. – № 41. – P. 199–216.
239. Buchi E. Banchi di anfore romane in Verona. Note sui commerci cisalpini / E. Buchi // Il territorio veronese in età romana (Atti del Convegno a Verona il 22-23-24 ottobre 1971). – Verona: Accademia di agricoltura, scienze e lettere, 1973. – P. 531–637.
240. Callender M.H. Roman Amphorae, with Index of Stamps / M.H. Callender. – London: Oxford University Press, 1965. – 330 p.
241. Cardoso G. Olaria Romana do Morraçal da Ajuda (Peniche) estruturas de produção / G. Cardoso, S. Rodrigues, E. de Sepúlveda, I.A. Ribeiro // Olaria Romana. Seminário Internacional e Ateliê de Arqueologia Experimental. Lisboa, 2017. – P. 49–88.
242. Carrazé F. L'épave «Grand Ribaud A» / F. Carrazé // Cahiers d'Archéologie Subaquatique. – 1975. – 4. – p. 19–58.

243. Carre M.B. Les amphores de la Cisalpin et de l'Adriatique au début de l'Empire / M.B. Carre // *Merfa*. – 1985. – № 97, fasc. 1. – P. 207–245.
244. Carre M.B. Tentativo di classificazione delle anfore olearie adriatiche / M.B. Carre, S. Pesavento Mattioli // *Aquilea Nostra*. – 2003. – LXXIV. – p. 453–475.
245. Carre M.-B. Le anfore da pesce adriatiche / M.-B. Carre, S. Pesavento Mattioli, C. Belotti // *Olio e pesce in epoca romana. Produzione e commercio nelle regioni dell'alto Adriatico. Atti del Convegno Padova, 16 febbraio 2007*. – Rome: Quasar, 2009. – P. 215–238.
246. Carre M.-B. Transport Amphorae Lamboglia 2 and Dressel 6A: Italy And/or Dalmatia? Some Clarifications / M.-B. Carre, P. Monsieur, S. Pesavento Mattioli // *Journal of Roman Archaeology*. – 2014. – Vol. 27. – P. 417–428.
247. Carreras Monfort C. Haltern 70: a review / C. Carreras Monfort // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 85–91.
248. Carreras C. Marques d'àmfora documentades a la vil·la romana dels Antigons / C. Carreras, P. Berni // *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*. – Tarragona, 2014a. – P. 185–195.
249. Carreras C. Hispanic Imports in the First Military Camps of Novaesium (Neuss): Lager 1–7 (Augustus–Flavians) / C. Carreras, P. Berni // *Marburger Beiträge zur antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. – 2014b. – XXXII. – P. 173–208.
250. Carreras Monfort C. Spanish olive oil trade in late Roman Britain: Dressel 23 amphorae from Winchester / C. Carreras Monfort, D. Williams // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 64–88.
251. Cataniciu I.B. Tropeum Traiani. I. Cetatea / I.B. Cataniciu, A. Barnea // *Biblioteca de Arheologie*. – 1979. – XXXV. – 258 p.
252. Charlin G. L'épave antique de la baie de Cavalière (Le Lavandou, Var) / G. Charlin, J.-M. Gassend, R. Lequément // *Archaeonautica*. – 1979. – 2. – P. 9–93.

253. Cipriano M.T. Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie / M.T. Cipriano, M.-B. Carre // Publications de l'École Française de Rome. – 1989. – 114. – P. 67–104.
254. Cipriano S. Le anfore olearie Dressel 6B / S. Cipriano // Olio e pesce in epoca romana. Produzione e commercio nelle regioni dell'alto Adriatico. Atti del Convegno Padova, 16 febbraio 2007. – Roma: Quasar, 2009. – P. 173–189.
255. Cipriano S. Anfore Lamboglia 2, Dressel 6A e Dressel 6B dal piazzale della cattedrale di Ivria Concordia: nuovi dati / S. Cipriano // Le iscrizioni con funzione didascalico-esplicativa. Committente, destinatario, contenuto e descrizione dell'oggetto nell'instrumentum inscriptum. Atti del VI. Incontro Instrumenta inscripta, (Aquileia 26-28 marzo 2015), a cura di M. Buora, S. Magnani. – Antichità Altoadriatiche. – 2016. – LXXXIII. – P. 145–158.
256. Cipriano S. Sulla cronologia delle anfore Dressel 6A: novità dai contesti di bonifica della Venetia / S. Cipriano, S. Mazzocchin // RCRF.– 2018. – Acta 45. – P. 261–271.
257. Cooley A.E. The Cambridge Manual of Latin Epigraphy / A.E. Cooley. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 531 p.
258. Colls D. L'épave Port-Vendes II et le Commerce de la Betique a l'époque de Claude / D. Colls, R. Etienne, R. Lequément, B. Liou, F. Mayet // Archaeonautica. – 1977. – 1. – 145 p.
259. Desbat A. Amphorae from Lyon and the question of Gaulish imitations of amphorae / A. Desbat // Journal of Roman Pottery Studies. –2003. – Vol. 10. – P. 45–49.
260. Desbat A. Les importations d'amphores de Méditerranée orientale à Lyon (fin du Ier siècle avant J.-C. et Ier siècle après) / A. Desbat, M. Picon // Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1986. – Suppl. 13. – P. 637–648.
261. Dressel H. Corpus Inscriptionum Latinarum / H. Dressel. – Berlin: apud G. Reimerum, 1899. – XV. – Pars 2. – Fasc. 1.

262. Dyczek P. Roman Amphorae of the 1st–3rd Centuries AD Found on the Lower Danube. Typology / P. Dyczek. – Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2001. –387 p.
263. Dyczek P. Late Roman amphorae from the site of valetudinarium at Novae / P. Dyczek // LRCW 2: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. – BAR International Series.–2007. – 1662 (II). – P. 827–834.
264. Ehmig U. Die römischen Amphoren aus Mainz. Band 1, 2 / U. Ehmig // Frankfurter archäologische Schriften. – 2003. – 4. – 547 p.
265. Empereur J.-Y. Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale / J.Y. Empereur, M. Picon // Publications de l'École Française de Rome. – 1989. – Vol. 114. – P. 223–248.
266. Empereur J.-Y. Recherches sur les amphores crétoises II: les centres de fabrication d'amphores en Crète centrale / J.-Y. Empereur, A. Marangou, C.B. Kritzas // Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1991. – Vol. 115-1. – P. 481–523.
267. Empereur J.-Y. Recherches sur les amphores crétoises (III) / J.-Y. Empereur, A. Marangou, N. Papadakis // Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1992. – Vol. 116-2. – P. 633–648.
268. Fitzpatrick A.P. Roman amphorae in Iron Age Britain / A.P. Fitzpatrick // Journal of Roman Pottery Studies. – 2003a. – Vol. 10. – P. 10–25.
269. Fitzpatrick A.P. The place of Gaulish wine in the military supply of amphorae-borne commodities to Roman Scotland / A.P. Fitzpatrick // Journal of Roman Pottery Studies. – 2003b. – Vol. 10. – P. 60–63.
270. Foerster F. A Roman Wreck of Cap de Vol, Gerona, Spain / F. Foerster // International Journal of Nautical Archaeology. – 1980. – Vol. 9.3. – P. 244–253.
271. Fontes P. Nouvelles données analytiques et typologiques sur les ateliers de production d'amphores en Gaule du sud / P. Fontes, F. Laubenheimer,

- J. Leblanc, F. Bonnefoy, K. Gruel, F. Widemann // *ArchéoSciences*, revue d'Archéométrie. – 1981. – P. 95–110.
272. Formenti F., Hesnard A., Tchernia A. Note sur le contenu d'une amphore Lamboglia 2 de l'épave de la Madrague de Giens / F. Formenti, A. Hesnard, A. Tchernia // *Archaeonautica*. – 1978. – Vol. 2. – P. 95–100.
273. Fulford M.G. The Avenue du President Habib Bourguiba, Salambo: The pottery and other ceramic objects from the site / M.G. Fulford, D.P.S. Peacock // *Excavation at Carthage: The British Mission*. – Sheffield: Published by University of Sheffield, 1984. – Vol. 1, 2. – 284 p.
274. Gamkrelidze G. On the evolution of the Colchian Amphorae (the 4th cent. BC to the 3rd cent. AD / G. Gamkrelidze // *Iberia Colchis*. – 2009. – № 5. – P. 195–203.
275. Goodchild R.G. Roman sites on the Tarhuna Plateau of Tripolitania / R.G. Goodchild // *Papers of the British School at Rome*. – 1951. – № 19. – P. 43–77.
276. Grace V. Amphoras and the Ancient Wine Trade / V. Grace. – Princeton–New-Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 1961. – 32 p.
277. Grenier A. Manuel d'archéologie gallo-romaine / A. Grenier // *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*. – Paris: A. Picard, 1934. – VI, 2. – 1095 p.
278. Hárshgyi P. Roman amphorae from the East along the ripa Pannonica / P. Hárshgyi // *RCRF*. – 2008. – Acta 40. – P. 173–178.
279. Hayes J.W. The villa Dionysos excavations, Knossos: The pottery / J.W. Hayes // *The British School at Athens*. – 1983. – № 78. – P. 97–169.
280. Hesnard A. Note sur un atelier d'amphores Dr. 1 et Dr. 2-4 pres de Terracine / A. Hesnard // *Mélanges de L'École Française de Rome*. – 1977. – № 89. – P. 157–168.
281. Hesnard A. Les amphores du Cécube et du Falerne. Prospections, typologie, analyses / A. Hesnard, C. Lemoine // *Mélanges de l'École Française de Rome*. – 1981. – № 93. – P. 243–295.

282. Howells D.T. Consuming the exotic: carrot amphorae and dried fruit in early Roman Britain / D.T. Howells // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2009. – Vol. 14. – P. 71–81.
283. Ilyashenko S.M. On a certain category of dipinti on light-clay amphorae from Tanais / S.M. Ilyashenko // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. – 1998. – Vol. 5,2. – P. 107–123.
284. Inaišvili N. Sinopean Imports on the Black Sea Littoral of South-West Georgia / N. Inaišvili, M. Khalvashi // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. – 2010. – Vol. 16. – P. 487–509, 559.
285. Ivanova O. "Carottes" amphorae excavated in Mangup settlement (south-western Crimea) / O. Ivanova // *Materiały i Sprawozdania*. – 2012. – XXXIII. – P. 333–338.
286. Jiménez Cisneros M. Beobachtungen in einem römischen Töpferbezirk bei Puerto Real, Prov. Cadiz / M. Jiménez Cisneros // *Germania*. – 1958. – 36. – P. 469–475.
287. Joncheray J.-P. Essai de classification des amphores découvertes lors de fouilles sous-marines / J.-P. Joncheray. – Gap: Imp. Louis-Jean, 1970. – 39 p.
288. Joncheray J.-P. Contribution à l'épave du Dramont D (campagnes 1970–1971) / J.-P. Joncheray // *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*. – 1973. – 2. – P. 9–47.
289. Joncheray J.-P. Étude de l'épave Dramont D (campagnes 1970–1971) / J.P. Joncheray // *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*. – 1974. – 3. – P. 21–48.
290. Joncheray J.-P. Nouvelle classification des amphores decouvertes lors defouilles sous-marines / J.-P. Joncheray. – Frejus: Cahiers d'archéologie subaquatique, 1976. – 50 p.
291. Jurisic M. Ancient shipwrecks of the Adriatic / M. Jurisic // *BAR International series*. – 2000. – 828. – 169 p.

292. Kakhidze E. Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia / E. Kakhidze // *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence* (Black Sea Studies, 8). – Aarhus: Aarhus University Press, 2008. – P. 303–332.
293. Kapitän G. Schiffsfrachten antiker Baugesteine und Architekturteile vor den Küsten Ostsiziens / G. Kapitän // *Klio*. – 1961. – 39. – S. 276–318.
294. Kapitän G. Le anfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa) / G. Kapitän // *Publications de l'École Française de Rome*. – 1972. – 10. – P. 243–252.
295. Kassab Tezgör D. Types amphoriques fabriqués à Demirci près de Sinope / D. Kassab Tezgör // *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire. Actes du colloque internationale d'Istanbul, 25-28 mai 1994*. – Aix-en-Provence. – 1999 – P. 117–124.
296. Kassab Tezgör D. Amphores exportées de mer Noire en Syrie du Nord / D. Kassab Tezgör, M. Touma // *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*. – 2001. – Vol. IX. – P. 105–115.
297. Kassab Tezgör D. Les sites de Gudava et d'Ilori (Colchide): amphores de Sinope et amphores locales de l'époque romaine / D. Kassab Tezgör, N. Kebuladze, D. Lomitashvili, M. Lamtadze // *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*. – 2007. – Vol. XV. – P. 197–214.
298. Kassab Tezgör D. Typologie des amphores sinopéennes entre les IIe – IIIe s. et le VIe s. ap. J.- C. / D. Kassab Tezgör // *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006* // *Varia Anatolica*. – 2010a. – Vol. XXI. – P. 121–140.
299. Kassab Tezgör D. Le réseau commercial des amphores sinopéennes entre les IIe-IIIe s. et le VIe s. de notre ère / D. Kassab Tezgör // *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope*. – *Varia Anatolica*. – 2010b. – Vol. XXII. – P. 167–173.

300. Kassab Tezgör D. Types amphoriques romains tardifs produits simultanément à Demirci près de Sinope et dans d'autres centres de mer Noire / D. Kassab Tezgör // Production and trade of Amphorae in the Black Sea, PATABS II. Acts of the International Round Table, Kiten, Nessebar and Sredetz, 26–30 September 2007. – Sofia, 2011. – P. 259–264.
301. Keay S.J. Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A Typology and Economic Study: the Catalan Evidence / S.J. Keay // BAR International series. – 1984. – Vol. 196. – 738 p.
302. Kelemen M.H. Roman amphorae in Pannonia. North Italian Amphorae / M.H. Kelemen // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – XXXIX. – 1987. – P. 3–45.
303. Kelemen M.H. Roman amphorae in Pannonia II / M.H. Kelemen // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1988. – XL. – P. 111–150.
304. Kelemen M.H. Roman amphorae in Pannonia III / M.H. Kelemen // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1990. – XLI. – P. 143–193.
305. Kelemen M.H. Roman amphorae in Pannonia IV / M.H. Kelemen // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1993. – XLV. – P. 45–73.
306. Khalvashi M. Roman Amphorae from Gonio-Apsarus / M. Khalvashi // Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006 // Varia Anatolica.– 2010. – XXI. – P. 33–34.
307. Klenina E. Supply of the Legio I Italica at Novae (Moesia Inferior) and Tauric Chersonesos / E. Klenina // Limes XIX. Proceeding of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies. Pécs, Hungary, September 2003. – Pécs: University of Pécs, 2005. – P. 403–414.
308. Klenina E.J. Trade Relations between the Mediterranean and the Black Sea Region in the 3rd-6th Centuries A.D. in the Light of Ceramic Artifacts /

- E.J. Klenina // *LRCW 3: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean.* – BAR International Series. –2010. – 2185 (II). – P. 1005–1014.
309. Klenina E. Amphorae of the 1st century BC – 4th century AD from Chersonesos Taurica: the issue of trade relations / E. Klenina // *Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean.* –Uppsala: Åströms förlag, 2015. – P. 79–97.
310. Kowal T. Skupisko amfor odkryte w sondażu 2/2007 na odcinku IV / T. Kowal // *Novensia.* – 2009. – 20. – P. 109–124.
311. Krapivina V. Amphorae of the 3rd–4thcenturies A.D. in Olbia Pontica / V. Krapivina // *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006.* – *Varia Anatolica.* – 2010a. – Vol. XXI. – P. 69–73.
312. Krapivina V. Ceramics from Sinope in Olbia Pontica / V. Krapivina // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.* – 2010b. – Vol. 16. – P. 467–477.
313. Krapivina V. Transport amphoras, Roman period / V. Krapivina // *The lower city of Olbia (sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD.* – *Black Sea Studies.* – 2010c. – Vol. 13. – P. 407–409.
314. Ladstätter S. Keramik / S. Ladstätter // *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheiten 1 und 2 // Baubefund, Ausstattung, Funde, Forschungen in Ephesos.* – 2010. – VIII/8. – P. 172–279.
315. Lamboglia N. Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana / N. Lamboglia. – Bordighera, 1950. – 205 p.
316. Lamboglia N. Sulla cronologia delle anfore romane de eta repubblicana / N. Lamboglia // *Revista Studi Liguri.* – 1955. – 21. – P. 241–270.
317. Laubenheimer F. La Production des amphores en Gaule Narbonnaise / F. Laubenheimer // *Annales littéraires de l'Université de Besançon. Centre de Recherche d'Histoire Ancienne.* –1985. – Vol. 66. – 466 p.

318. Laubenheimer F. Production et fonction des amphores en Gaule sous l'Empire: acquis et perspectives / F. Laubenheimer // *Céramiques hellénistiques et romaines*. – 1987. – Tome II. – P. 191–202.
319. Laubenheimer F. Amphorae and vineyards from Burgundy to the Seine / F. Laubenheimer // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 32–49.
320. Lindhagen A. The Lamboglia 2 and Dressel 6A transport amphoras. A central Dalmatian origin? / A. Lindhagen // *Journal of Roman Archaeology*. – 2009. – Vol. 22. – P. 83–108.
321. Liou B. Direction des recherches archéologiques sous-marines / B. Liou // *Gallia*. – 1973. – T. 31. – Fasc. 2. – P. 571–608.
322. Liou B. Les inscriptions peintes sur amphores de l'anse Saint- Gervais à Fos-sur-mer / B. Liou, B. Marichal // *Archaeonautica*. – 1978. – 2. – P. 109–181.
323. Liou B. Inscriptions peintes sur amphores: Fos (suite), Marseille, Toulon, Port-la-Nautique, Arles, Saint-Blaise, Saint-Martin-de-Crau, Mâcon, Calvi / B. Liou // *Archaeonautica*. – 1987. – 7. – P. 55–139.
324. Lipovac Vrkljan G. Lokalna keramičarska radionica Seksta Metilija Maksima u Crikvenici – Crikveni č ke amfore ravnog dna / G. Lipovac Vrkljan // *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, 23 – 24 listopada 2008 Crikvenica (Croazia)*. – Crikvenica, 2011. – P. 3–18.
325. Lund J. The Circulation of Ceramic Fine Wares and Transport Amphorae from the Black Sea Region in the Mediterranean, c. 400 BC – AD 200 / J. Lund // *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges. Black Sea Studies*. – 2007. – 6. – P. 183–193.
326. Magomedov B. Roman amphorae in the context of the chernyakhov culture / B. Magomedov // *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006*. – *Varia Anatolica*. – 2010. – Vol. XXI. – P. 75–79.

327. Magomedov B. Sinopian amforae and Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // *Sinope: The Results of Fifteen Years of Research.* – Leiden–Boston, 2012. – P. 479–485.
328. Maioli M.G. Anfore di produzione romagnola / M.G. Maioli, M. Stoppioni // *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherché.* – Roma, 1989. – P. 574–575.
329. Marangou-Lerat A. Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale / A. Marangou-Lerat // *Études Crétoises.* – 1996. – 30. – 232 p.
330. Marchiori A. Le fornaci di Loron (Istria, Croazia) / A. Marchiori, Ch. D'Inca // *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, 23–24 listopada 2008 Crikvenica (Croazia).* – Crikvenica: Institut za Arheologiju, Muzej grada Crikvenice, 2011. – P. 83–90.
331. Markoulaki S. Recherches sur les centres de fabrication d'amphores de Crète occidentale / S. Markoulaki, J.-Y. Empereur, A. Marangou // *Bulletin de Correspondance Hellénique.* – 1989. – Vol. 113. – P. 551–580.
332. Martín A. Food and drink in the Roman world / A. Martín // *Understanding people through their pottery: proceedings of the 7th European Meeting on Ancient Ceramics (EMAC'03); October 27-31,2003.* – Instituto Tecnológico e Nuclear, Lisbon, Portugal. – Lisboa: Instituto de Gestão do Património, Arquitectónico e Arqueológico, 2005. – P. 131–136.
333. Martin-Kilcher S. Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst: Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte. 1: Die südspanischen Ölamphoren (Gruppe 1) / S. Martin-Kilcher // *Forscungeb in Augst.* – 1987. – 7/1. – 311 p.
334. Martin-Kilcher S. Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst: 2. Die Amphoren für Wein, Fischsauce, Südfrüchte (Gruppen 2-24) und Gesamtauswertung / S. Martin-Kilcher // *Forscungeb in Augst.* – Augst, 1994a. – 7/2. – P. 317–612.

335. Martin-Kilcher S. Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst: 3. Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte / S. Martin-Kilcher // *Forschungsbild in Augst*. – 1994b. – 7/3. – P. 618–795.
336. Martin-Kilcher S. Fish-sauce amphorae from the Iberian peninsula: The forms and observations on trade with the north-west provinces / S. Martin-Kilcher // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 69–91.
337. Matijašić R. Oil and wine production in Istria and Dalmatia in classical antiquity and the early middle ages / R. Matejčić // *La production du vin et de huile en Mediterranee – Oil and Wine Production in the Mediteranean Area*. Ecole Francaise d'Athenes. – *Bulletin de Correspondance Hellenique*. – Athenes-Paris, 1993. – Suppl. XXVI – P. 247–261.
338. Mau A. *Corpus Inscriptionum Latinarum* / A. Mau. – Berlin, 1909. – IV. – Pars 2. – Suppl. 2 – P [455]–790.
339. Mayet F. Les amphores lusitaniennes / F. Mayet // *Céramiques hellénistiques et romaines*. – Paris, 2001. – III. – P. 277–293.
340. Modrzewska I. Anfore spagnole nel Veneto. Testimonianze dei contatti commerciali Betica-Venetia / I. Mordzewska. – Venezia: Consiglio nazionale delle ricerche, Istituto per lo studio della dinamica delle grandi masse, 1995. – 272 p.
341. Nagy A.A. New amphora finds from Savaria (Pannonia): preliminary report / A.A. Nagy // *RCRF*. – 2014. – Acta 43.– P. 129–131.
342. Nagy A. Savariában talált rhodosi amphorák petrográfiai elemzése / A. Nagy, G. Szakmány // *Archeometriai Műhely*. – 2015. – XII. – 3.– P. 177–187.
343. Naumenko S.A. Neue Forschungen zur westlichen Verteidigungsanlage von Tanais / S.A. Naumenko // *Eurasia Antiqua*. – Berlin, 2005. – Band 11. – P. 117–135.
344. Naumenko S.A. Trade relations between Tanais and the Pontic region / S.A. Naumenko // *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC–5th Century AD)*. Proceedings of the Fourth

- International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th–18th September 2009 – BAR International series. – 2013. – Vol. 2517. – P. 103–108.
345. Naumienko S. Importy amfor typu Forlimpopoli do Tanais w II i III wieku n. e. / S. Naumienko, K. Paczyńska // Światowit. – 2001. – № 3 – S. 165–174.
346. Negru M. Kapitän II Amphorae in Roman Dacia / M. Negru, A. Bădescu, R. Avram // RCRF. – 2003. – Acta 38. – P. 209–213.
347. Oelmann F. Die Keramik des Kastells Niederbieber / F. Oelmann // Materialien zur römisch-germanischen Keramik– Band 1. – Frankfurt am Main: J. Baer, 1914. – 80 p.
348. Opaïț A. Considerații preliminare asupra amforelor romane și romanobyzantine din Dobrugea / A. Opaïț // Peuce. Studii și comunicări de istorie veche, archeology și numismatică. – 1980. – Vol. 8. – P. 291–327.
349. Opaïț A. North African and Spanish amphorae in Scythia Minor / A. Opaïț // Il Mar Nero. 1997–1998 – Vol. 3. – P. 47–95.
350. Opaïț A. Early Roman amphorae from Leptiminus / A. Opaïț // RCRF – 2000. – Acta 36. – P. 439–442.
351. Opaïț A. The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia / A. Opaïț // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean: Acts of International Colloquium at the Danish Institute at Athens, 26–29 September, 2002. – Oxford, 2004a. – P. 293–308.
352. Opaïț A. Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries AD) / A. Opaïț. – Oxford: BAR International Series, 2004b. –180 p.
353. Opaïț A. A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae / A.A. Opaïț //The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges. – Black Sea Studies 6. – Aarhus, 2007a. – P. 101–122.
354. Opaïț A. From Dr 24 to LR 2? / A. Opaïț // LRCW 2: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology

- and Archaeometry. – BAR International Series. – Oxford, 2007b. – 1662 (II). – p. 627–643.
355. Opaïț A. Imitație heracleenă după un cunoscut tip de amfora sinopeană. Amfora de tip "carrot" / A. Opaïț // Acta Musei Tutovensis. – 2010a. – Vol. 5. – P. 207–211.
356. Opaïț A. Sinopean, Heraklean and Chersonesan “Carrot” Amphorae / A. Opaïț // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. – 2010b. – Vol. 16. – P. 371–401, 552–556.
357. Opaïț A. Aspects of the provisioning of the Pontic settlements with olive oil in the Hellenistic and early Roman periods / A. Opaïț // Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006 // Varia Anatolica. – Istanbul-Paris, 2010c. – Vol. XXI. – P. 153–158.
358. Opaïț A. Pontic Wine in the Athenian Market / A. Opaïț // Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ. Χ.): επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006. – Θεσσαλονίκης, 2010d. – P. 108–130.
359. Opaïț A. Defining more Roman amphora types from the Athenian Agora: too much history, too little typology / A. Opaïț // RCRF – 2014a. – Acta 43. – p. 43–54.
360. Opaïț A. The Baggy amphorae shape: a new fashion? / A. Opaïț // LRCW 4: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. The Mediterranean: a market without frontiers. – BAR International Series. – Oxford, 2014b. – 2616 (I). – P. 441–450.
361. Opaïț A. Contributions to the economic life of the city of Callatis in light of new ceramic finds (2nd – 6th centuries AD) / A. Opaïț, M. Ionescu // Arheologia Moldovei. – București/Suceava, 2016. – XXXIX. – P. 57–112.

362. Opaïț A. Rare amphora finds in the city and territory of (L)Ibida (1st–6th centuries AD) / A. Opaïț, D. Paraschiv // RCRF. – 2012. – Acta 42. – P. 113–124.
363. Opaïț A. On the Wine, Olive Oil and Fish Supply of the Countryside in Roman Dobroudja (1st – 3rd Centuries AD) / A. Opaïț, D. Paraschiv // Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS III. Actes de la Table Ronde internationale de Costanța, 6-10 octobre 2009. – Costanța, 2013. – P. 317–333.
364. Opaïț A., Amphorae of Dressel 24 Similes Tipe in the Aegean Area (Chios – Erythrai – Kyme) / A. Opaïț, A. Tsaravopoulos // The Annual of the British School at Athens. – 2011. – 106 (I). – P. 275–323.
365. Paczyńska K. Forlimpopoli Amphorae at Tanais in the Second and Third Centuries AD / K. Paczyńska, S. Naumenko // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean (Monographs of the Danish Institute at Athens. Vol. 5). – Århus, 2004. – P. 309–312.
366. Panella C. Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda eta imperiale / C. Panella // Ostia III. – Studi Miscellanei. – 1973. – 21.– P. 460–633.
367. Panella C. Oriente ed Occidente: considerazioni su alcune anfore «Egee» di eta imperial a Ostia / C. Panella // Bulletin de Correspondance Hellenique. – 1986. – Suppl. XIII. – P. 609–635.
368. Panella C. Le anfore italiche del II secolo D.C. / C. Panella // Publications de l'École Française de Rome. – 1989. – 114. – P. 139–178.
369. Panella C. Le anfore di età imperiale del Mediterraneo occidentale / C. Panella // Céramiques hellénistiques et romaines. – Paris, 2001. – III. – P. 177–275.
370. Paraschiv D. Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec.I–VII p. Chr.) / D. Paraschiv. – Iasi, 2006. – 258 p.
371. Paraschiv D. Les amphores romaines d'Héraclée du Pont en Dobroudja / D. Paraschiv // The Bosphorus : gateway between the Ancient West and East

- (1st Millennium BC – 5th Century AD): proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea antiquities Istanbul, 14th-18th September 2009. – Oxford, 2013. – P. 213–217.
372. Paraschiv D. Roman-Byzantine pontic amphorae discovered at (L)ibida, in the province of Scythia / D. Paraschiv // LRCW 4: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and archaeometry. The Mediterranean: a market without frontiers. – BAR International Series.– Oxford, 2014b. – 2616 (I). – P. 425–432.
373. Pascual Berlanga G. Eastern amphorae in Valentia (1st century BC–3rd century AD) and Pompeii (1st century BC to AD 79) / G. Pascual Berlanga, A. Ribera i Lacomba // Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. – Uppsala, 2015. – P. 269–286.
374. Pascual Guasch R. Las anforas de la Layetania / R. Pascual Guasch // Publications de l'École Française de Rome. – 1977. – 32. – P. 47–96.
375. Passi S. An application of high performance liquid chromatography to analysis of lipids in archaeological samples / S. Passi, M.C. Rotchschild-Boros, P. Fasella, M. Nazzaro-Porro // Journal of Lipid Research. – 1981. – 22 (5). – P. 778–784.
376. Paterson J. Salvation from the Sea. Amphorae and Trade in the Roman West / J. Paterson // The Journal of Roman Studies. – 1982. – 72. – P. 146–157.
377. Peacock D.P.S. Amphorae and the Baetican Fish Industry / D.P.S. Peacock // Antiquaries Journal. – 1974. – 54. – P. 232–243.
378. Peacock D.P.S. Roman amphorae: typology, fabric and origins / D.P.S. Peacock // Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Collection de l'École Française de Rome. – 1977. – 32. – P. 261–278.
379. Peacock D.P.S. Amphorae and the Roman economy: An Introductory Guide / D.P.S Peacock, D.F. Williams. – London-New York: Longman, 1991. – 239 p.

380. Pelichet P.E. A propos des amphores romaines trouvees a Nyon / P.E. Pelichet // Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte. – 1946. – 8. – P. 189–209.
381. Pesavento Mattioli S. Le anfore troncoconiche da olive, spunti di riflessione / S. Pesavento Mattioli // Est enim flos Italiae... Vita economica e sociale nella Cisalpina romana. Atti delle giornate di studio in onore di Ezio Buchi (Verona, 2006). – Verona, 2008. – P. 336–348.
382. Ponsich M. Implantation rurale antique sur le Bas-Guadalquivir / M. Ponsich // Publication Casa de Velázquez. – Madrid: Laboratoire d'archéologie de la Casa de Velázquez, 1974. – 2. – 247 p.
383. Py M. Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av.n.è. – VIIème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan) / M. Py, A.M. Adroher, C. Raynaud // Lattara. – Lattes, 1993. – Vol. 6. – 624 p.
384. Quiri E. Imports of eastern transport amphorae to Turin (Italy) / E. Quiri // Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. – Uppsala, 2015. – P. 161–180.
385. Quiri E. Imports of alum from Milos to Novara (Italy) / E. Quiri, G. Spagnolo Garzoli // Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. – Uppsala, 2015. – P. 181–188.
386. Rădulescu A. Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor / A. Rădulescu // Pontica. – 1976. – Vol. IX. – P. 99–114.
387. Raev B.A. Roman imports in the Lower Don Basin / B.A. Raev // BAR International series – Oxford, 1986. – 278. – 135 p.
388. Remesal Rodriguez J. La economía oleícola bética: nuevas formas de análisis / J. Remesal Rodriguez // Archivo Español de Arqueología. – 1977–1978. – 50–51. – P. 87–142.

389. Remesal Rodriguez J. Die Ölwirtschaft in der Provinz Baetica: Neue Formen der Analyse / J. Remesal Rodriguez // Saalburg Jahrbuch. – 1982. – XXXVIII. – P. 30–71.
390. Remesal Rodriguez J. Transformaciones en la exportación del aceite bético a mediados del siglo III d. C. / J. Remesal Rodriguez // Producción y comercio del aceite en la antigüedad: segundo congreso internacional (Sevilla, 24–28 febrero 1982). – 1983. – P. 115–131.
391. Remesal Rodríguez J. Heeresversorgung und die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien : Materialien zu einem Corpus der in Deutschland veröffentlichten Stempel auf Amphoren der Form Dressel 20 / J. Remesal Rodriguez. – Stuttgart: K. Theiss, 1997. – 271 p.
392. Riley J. The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome / J.A. Riley // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. – 1975. – 218. – P. 25–63.
393. Riley J.A. The Coarse Pottery from Berenice / J.A. Riley // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). – Tripoli, 1979. – Vol. II. – P. 91–497.
394. Rizzo G. Instrumenta Urbis I: ceramiche fini da mensa, Lucerne ed anfore a Roma nei primi due secoli dell'Impero / G. Rizzo // Collection de l'École française de Rome.– Rome: Ecole française de Rome, 2004. – 307. – 252 p.
395. Robinson H.S. Pottery of the Roman Period: Chronology / H.S. Robinson // The Athenian Agora. –1959. – Vol. V. – 150 p.
396. Rodriguez Almeida E. Novedades de epigrafía anforaria del Monte Testaccio / E. Rodriguez Almeida // Publications de l'École Française de Rome. – 1972. – 10. – P. 107–241.
397. Rodriguez Almeida E. Alcuni aspetti della topografia e dell' archeologia attorno al monte Testaccio / E. Rodriguez Almeida // Producción y comercio del aceite en la Antigüedad. – Madrid, 1980. – P. 103–130.
398. Rodriguez Almeida E. Nota su un nuovo mercator olearius del commercio betico / E. Rodriguez Almeida // Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma – 1982-1983. – LXXXVIII. – P. 99–103.

399. Rodriguez Almeida E. Altri mercatores dell'olio betico / E. Rodriguez Almeida // *Dialoghi di Archeologia*. – 1983. – 1. – P. 79–86.
400. Rothschild-Boros M.C. The determination of amphora contents, in *Archaeology and Italian society* / M.C. Rothschild-Boros / M.C. Rothschild-Boros // *Prehistoric, Roman and Medieval studies*. – // BAR. International series. – Oxford, 1981. – 102. – P. 79–89.
401. Rouse C. Il sito di Loron (Istria, Croazia). L'organizzazione del complesso produttivo / C. Rouse // *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, 23 – 24 listopada 2008 Crikvenica (Croazia)*. – Crikvenica, 2011. – P. 75–82.
402. Santamaria C. L'épave «H» de la Chrétienne à Saint-Raphaël (Var) / Santamaria C. // *Archaeonautica*. – 1984. – 4. – P. 9–52.
403. Schultheis W. Amphoren: Bestimmung und Einteilung nach ihren Merkmalen / Schultheis W. – Bonn: Habelt, 1982. – 104 p.
404. Sciallano M. Amphores: comment les identifier? / M. Sciallano, P. Sibella. – Aix-en-Provence: Édisud, 1991. – 131 p.
405. Scorpan C. Origini și linii evolutive in ceramica romano-byzantină (sec. IV–VIII) din arliile mediteraniana și Pontic / C. Scorpan // *Pontica*. – 1976. – Vol. IX. – P. 155–185.
406. Scorpan C. Contribution à la connaissance de certains types céramiques romana-byzantins (IV–VII siècles) dans l'espace Istro-Pontique / C. Scorpan // *Dacia* – 1977. – T. XXI. – P. 269–297.
407. Sealey P.R. Ver 1908 amphoras introduced / P.R. Sealey // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 92–95.
408. Sirandeu J. Amphores romaines des sites angevins et leur contexte archéologique / J. Sirandeu // *Corpus des amphores découvertes dans l'ouest de la France*. – Angers, 1988. – Vol. 2. – 238 p.
409. Smokotina A. Late Roman amphorae from Tyritake / A. Smokotina // *RCRF*. – 2016. – Acta 44. – P. 715–724.

410. Sotomayor M. Hornos romanos de ánforas en Algeciras / M. Sotomayor // X Congreso Nacional de Arqueología (Mahón, 1967). – Zaragoza, 1969. – P. 389–399.
411. Souter A.P. Exports from Iberia: understanding the production of Lusitanian amphorae and their significance in Roman commerce between the first and fifth centuries AD / A.P. Souter // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2012. – 15. – P. 140–168.
412. Starac A. Napomene o amforama Dressel 6 B / A. Starac // *Međunarodni znanstveni skup Arheološka istraživanja u Istri, Poreč 25–28.X.1994. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. – 1997. – 18. – S. 143–161.
413. Suceveanu A. Les thermes romains / A. Suceveanu // *Histria*. – 1982. – Vol. VI. – 236 p.
414. Symonds R.P. Romano-British amphorae / R.P. Symonds // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 50–59.
415. Šelov D.B. Les Amphores d'Argile Claire des Premiers Siecles de Notre Ere en Mer Noire / D.B. Šelov // *Recherches sur les amphores Grecques*. – Paris, 1986. – BCH Suppl. XIII. – P. 395–400.
416. Tassaux F. Production et diffusion des amphores à huile istriennes / F. Tassaux // *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di Età Romana*. – *Antichità Altoadriatiche*. – 2001. – XLVI. – P. 501–543.
417. Tcernia A. Direction des rechersers archéologiques sous-marines / A. Tcernia // *Gallia*. – 1969. – T. 27. – Fasc. 2. – P. 465–499.
418. Tcernia A. Note sur le matériel recueilli dans la fouille d'un atelier d'amphores à Velaux (Bouches-du-Rhône) / A. Tcernia, J.-P. Villa // *Publications de l'École Française de Rome*. – 1977. – 32. – P. 231–239.
419. Tomber R. Late Roman amphoras in Britain / R. Tomber, D.F. Williams // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 1986. – Vol. 1. – P. 42–54.
420. Topoleanu F. Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d.Ch) / F. Topoleanu. – Tulcea, 2000. – 362 p.

421. Tsetskhladze G.R. Colchian amphorae: typology, chronology and aspects of production / G.R. Tsetskhladze, S.Yu. Vnukov // *Annual of the British School of Archaeology at Athens*. – 1992. – Vol. 87. – P. 357–386.
422. Tyers P.A. *Roman Pottery in Britain* / P.A. Tyers. – London: Batsford, 1996. – 226 p.
423. Van den Berg J. Rare and Exotic Amphorae in North-West Europe: Finds from the Roman Fort on the Kops Plateau, Nijmegen / J. Van den Berg // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2012. – Vol. 15. – P. 215–232.
424. Van Neer W. Fish bones and amphorae: evidence for the production and consumption of salted fish products outside the Mediterranean region / W. Van Neer, A. Ervynck, P. Monsieur // *Journal of Roman Archaeology*. – 2010. – Vol. 23. – P. 161–195.
425. Vnukov S. Yu. Pottery petrology and problems of amphorae production in Black Sea area / S. Yu. Vnukov // *Fourth Euro Ceramics. The Cultural Ceramic Heritage*. – 1995. – Vol. 14. – P. 185–193.
426. Vnukov S.Yu. Pan-Roman Amphora Types Produced in the Black Sea Region / S. Yu. Vnukov // *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26–29, 2002*. – Aarhus, 2004. – P. 407–415.
427. Vnukov S.Yu. Problems of “Brown Clay” (Colchean) Amphora Studies. Typology, Chronology, Production Centers, Distribution / S. Yu. Vnukov // *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS I. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006* / S. Yu. Vnukov // *Varia Anatolica*. – Istanbul-Paris, 2010a. – XXI. – P. 29–32.
428. Vnukov S.Yu. Sinopean Amphorae of the Roman Period / S. Yu. Vnukov // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. – 2010b. – Vol. 16. – P. 361–370.
429. Vnukov S.Yu. «Colchean» Amphorae from Abkhazia / S. Yu. Vnukov // *Production and trade of Amphorae in the Black Sea, PATABS II. Acts of*

- the International Round Table, Kiten, Nessebar and Sredetz, 26–30 September 2007. – Sofia, 2011. – P. 271–278.
430. Widemann F. Analytical and typological study of Gallo-Roman workshops producing amphorae in the area of Narbonne / F. Widemann, F. Laubenheimer, M. Attas, P. Fontes, K. Gruel, J. Leblanc, J. Lleres // *Archaeophysika*. – 1978. – 10. – P. 317–341.
431. Williams D.F. The Petrology of Certain Byzantine Amphorae: Some Suggestions as to Origins / D.F. Williams // *Actes de Colloque sur la ceramique antique*. Carthage 23–24 June 1980. Centre d'Etudes et de Documentation Archeologique de la Conservation de Carthage. – Tunis, 1982. – P. 91–110.
432. Williams D.F. Cretan wine in Roman Britain / D.F. Williams // *Journal of Roman Pottery Studies*. – 2003. – Vol. 10. – P. 26–31.
433. Yermolin A.L. A Ceramic Amphorae Production Workshop of the First Half of the 3rd Century AD in Panticapaeum / A.L. Yermolin, N.F. Fedoseev // *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PATABS III. Actes de la Table Ronde internationale de Costanța, 6-10 octobre 2009*. – Costanța, 2013. – P. 185–197.
434. Žerjal T. Ceramic production in Northern Istria and in villa rustica at Školarice near Koper (Slovenija) / T. Žerjal // *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, 23 – 24 listopada 2008 Crikvenica (Croazia)*. – Crikvenica, 2011. – P. 139–150.
435. Zemer A. Storage Jars in Ancient Sea Trade / A. Zemer. – Haifa, 1977. – 177 p.
436. Zevi F. Appunti sulle anfore romane / F. Zevi // *Archeologia classica*. – 1966. – 18. – P. 208–247.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 1978/96. Клейман И.Б., Кравченко А.А., Сон Н.А., Самойлова Т.Л. Отчет о раскопках античной Тирры и средневекового Белгорода Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея в 1978 г.

2. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 1997/71. Росохацкий А.А., Батизат Г.В., Кожокару В., Оприш И. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии в 1997 г.

3. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 1998/54. Росохацкий А.А., Батизат Г.В., Самойлова Т.Л., Кындра И., Кожокару В., Оприш И. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии в 1998 г.

4. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 1999/2. Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Батизат Г.В., Богуславский Г.С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 1999 г.

5. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2000/78. Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Батизат Г.В., Богуславский Г.С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2000 г.

6. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2001/80. Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Батизат Г.В., Богуславский Г.С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2001 г.

7. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2002/93. Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Остапенко П.В. Отчет о работе украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2002 г.

8. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2003/122. Самойлова Т.Л., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Ветчинникова Н.Е., Остапенко П.В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2003 г.

9. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2004/174. Самойлова Т.Л., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Ветчинникова Н.Е., Остапенко П.В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2004 г.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2005/38. Самойлова Т.Л., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Ветчинникова Н.Е., Остапенко П.В., Коцура А.Г. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2005 г.

11. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2006/188. Самойлова Т.Л., Богуславский Г.С., Остапенко П.В., Коцура А.Г., Ветчинникова Н.Е., Смольянинова С.П. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2006 г.

12. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2008/36. Самойлова Т.Л., Богуславский Г.С., Остапенко П.В., Ветчинникова Н.Е., Смольянинова С.П., Савельев О.К. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2008 г.

13. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 2009/108. Самойлова Т.Л., Богуславский Г.С., Ветчинникова Н.Е., Остапенко П.В., Леонова А.А., Савельев О.К., Смольянинова С.П., Старкин А.В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2009 г.

14. Науковий архів Інституту археології НАН України

2010/№ не надано. Самойлова Т.Л., Богуславский Г.С., Остапенко П.В., Леонова А.А., Савельев О.К., Смольянинова С.П., Старкин А.В., Ветчинникова Н.Е. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2010 г.

15. Науковий архів Інституту археології НАН України

2011/№ не надано. Самойлова Т.Л., Остапенко П.В., Богуславский Г.С., Леонова А.А., Савельев О.К., Смольянинова С.П., Старкин А.В., Ветчинникова Н.Е. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2011 г.

16. Науковий архів Інституту археології НАН України

2012/№ не надано. Самойлова Т.Л., Остапенко П.В., Богуславский Г.С., Леонова А.А., Савельев О.К., Смольянинова С.П., Старкин А.В., Ветчинникова Н.Е. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2012 г.

17. Науковий архів Інституту археології НАН України

2013/№ не надано. Самойлова Т.Л., Остапенко П.В., Богуславский Г.С., Леонова А.А., Смольянинова С.П., Старкин А.В., Ветчинникова Н.Е. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2013 г.

18. Науковий архів Інституту археології НАН України

2014/№ не надано. Самойлова Т.Л., Остапенко П.В., Богуславский Г.С., Леонова А.А., Смольянинова С.П., Старкин А.В., Ветчинникова Н.Е. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции на городище «Античная Тира – средневековый Белгород» и поселении тирасской хоры «Затока I» в 2014 г.

19. Науковий архів Інституту археології НАН України

2015/№ не надано. Самойлова Т.Л., Остапенко П.В., Богуславский Г.С., Смольянинова С.П., Старкин А.В., Ветчинникова Н.Е. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции на городище «Античная Тира – средневековый Белгород» в 2015 году.

20. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 1958/11. Фурманская А.И. Отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции 1958 года.

21. Науковий архів Інституту археології НАН України

Д. № 1962/7. Фурманская А.И. Отчет о раскопках в Тире в 1962.

- 22. Науковий архів національного заповіднику «Херсонес Таврійський»**
Д. № 2967. Рыжов С.Г. Отчет о раскопках X квартала «А» в Северном районе Херсонеса в 1990 году.
- 23. Науковий архів національного заповіднику «Херсонес Таврійський»**
Д. № 2968. Рыжов С.Г. Альбом иллюстраций к отчету о раскопках X квартала «А» в Северном районе Херсонеса в 1990 году.
- 24. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**
Д. № 87109/3, 4. Гудкова А.В. Отчет о раскопках в 1976 г. поселения и могильника римского времени Молога II в Белгород-Днестровском р-не Одесской области.
- 25. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**
Д. № 86804. Клейман И.Б., Кравченко А.А., Сон Н.А., Самойлова Т.Л. Отчет о раскопках Тиры и средневекового Белгорода, проведенных Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея АН УССР в 1976 г.
- 26. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**
Д. № 88100. Клейман И.Б., Кравченко А.А. Отчет о раскопках Тиры и средневекового Белгорода в 1980 г.
- 27. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**
Д. № 89902. Клейман И.Б., Росохацкий А.А. Отчет о раскопках античного города Тиры и могильника тирасской периферии у с. Беленькое Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея АН УССР в 1986 г.
- 28. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**
№ не надано. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках могильника римского времени поселения Молога II за 1985 год в Белгород-Днестровском районе Одесской области
- 29. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**
Д. № 90642. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках поселения Молога II в Белгород-Днестровском районе Одесской области в 1988 г.
- 30. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України**

Д. № 90644. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках поселения Молога II в 1989 г. в Белгород-Днестровском р-не Одесской области.

31. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

№ не надано. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках поселения Молога II в 1990 г. в Белгород-Днестровском р-не Одесской области.

32. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

Д. № 91035. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках поселения Веселое III в 1990 г. в Белгород-Днестровском р-не Одесской области

33. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

Д. № 91702/6. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках на территории могильника Молога II в 1992 г.

34. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

№ не надано. Малюкевич А.Е. Отчет и альбом иллюстраций о раскопках на территории могильника Молога II в 1998 г.

35. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

№ не надано. Малюкевич А.Е. Отчет о раскопках на территории могильника Молога II в 1999–2001 гг.

36. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

Д. № 95600. Малюкевич А.Е., Будников А.В. Отчет и альбом иллюстраций об ох ранних раскопках на поселении Молога II в 2012 г.

37. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

№ не надано. Росохацкий А., Яременко А., Кожокару В., Оприш И. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии в 1996 г.

38. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України

Д. № 91248/1. Сон Н.А., Кравченко А.А., Клейман И.Б., Чепак В.Н., Отрешко В.М., Русяева М.В., Соболевская И.А., Чаплыгина Н.А. Отчет о раскопках античной Тирры и средневекового Белгорода Тирской экспедицией Института археологии АН УССР в 1989 году.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДІУ – Археологія і давня історія України
АДСВ – Античная древность и средние века
БИ – Боспорские исследования
БС – Боспорский сборник
ВДИ – Вестник древней истории
ДБ – Древности Боспора
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА УРСР – Краткие сообщения Института археологии АН УРСР
КСИИМК – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
НЭ – Нумизматика и эпиграфика
ПИФК – Проблемы истории, филологии, культуры
РА – Российская археология
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
BAR – British Archaeological Reports
RCRF – *Rei Cretariæ Romanæ Fautorvm*